

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE KRONIKE – OB NJENI 35-LETNICI POVOJNEGA IZHAJANJA

V a b i l o k s o d e l o v a n j u .

Na petem zborovanju slovenskih zgodovinarjev 8. in 9. oktobra t.l. v Novi Gorici je bil sprejet sklep, da se začne izdajati poleg "Zgodovinskega časopisa" nova zgodovinska revija, ki bi obravnavala predvsem zgodovino mest in neagrarnih naselij. Zgodovinsko društvo za Slovenijo, ki mu je bila poverjena skrb za izvedbo tega sklepa, se je sporazumelo z Zgodovinskim društvom v Mariboru o načinu izvedbe tega sklepa in zagotovilo za novo revijo materialne možnosti izdajanja in moralne podpore kompetentnih činiteljev. To naši zamisli naj ima nova revija v razliki od "Zgodovinskega časopisa", ki bo še nadalje pisan strokovno in obravnaval znanstvena vprašanja širšega pomena, bolj regionalen in bolj popularen značaj, pri čemer se pa ne sme zanemariti kvaliteta prispevkov, ki morajo vendar predstavljati originalen doprinos zgodovinski znanosti; ona naj obsega tudi agrarna vprašanja, naj piše o narodnoosvobodilni borbi, prinaša prispevke iz regionalne umetnostne zgodovine, obravnava skratka vsa slovenska zgodovinska vprašanja, vse pokrajine, vse razdobja, seveda s posebnim poudarkom na gospodarski in socialni zgodovini. - Ona naj vrši v današnjem času v novem duhu funkcije, ki sta jih pred vojno vršila "ČZN Zgodovinskega društva v Mariboru" in zgodovinski del "Kronike slovenskih mest". Redakcija revije bo deloma v Ljubljani in deloma v Mariboru. V letu 1949 jo mislimo izdati v štirih številkih po 5 pol, na beljšem papirju z ilustracijami. Ta časopis naj bi predstavljal obenem tudi povezavo in izraz dela područnic Zgodovinskega društva za Slovenijo.

Prosimo, da sodelavci, ki žele sodelovati v reviji, to javijo, sporoče na naslov Zgodovinskega društva za Slovenijo ali Zgodovinskega društva v Mariboru vrste prispevkov, njihov obseg in termin predaje rokopisov. Prosimo, da se rokopisi za prvo številko oddajo najkasneje do konca februarja.

Sodelavci, ki so pripravljeni sodelovati pri novi reviji, naprošamo, da nam sporoče vsaj do konca januarja pripravljenost za sodelovanje in po možnosti tudi približno teme, ki so jim pripravljeni prispevati. -

Smrt fašizmu - svobodo narodui

Ljubljana, dne 15.12.1948.

za pripravljalski odbor:

L. Karl France

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
35. letnik Ljubljana 1987 1. in 2. zvezek

Marjan Drnovšek: Ob 35-letnici izhajanja poveljne Kronike — Stran 2—3
35 Years of Publishing the Postwar "Kronika"

CLANKI IN RAZPRAVE
THE ARTICLES AND TREATISES

Jože Curk: Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754 — Stran 4—8
The Slovene Styria in a Census from 1754

Janez Šumrada: Doslej neznano pismo Žige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provinciah — Stran 9—12
Žiga Zois' unknown Letter from 1813 and His Attitude Towards the French Government in the Illyrian Provinces

Jelka Pirkovič: Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja — Stran 13—22
The South Railway and the Development of Towns in Slovenia in the Second Half of the 19th Century

Mitja Hribar: Nadzorstvo nad deviacijami na Slovenskem pred 100 leti — Stran 22—30
Control over the Deviations in Slovenia 100 Years Ago

Marko Štepec: Zločin v slovenskem časopisu v 80. letih 19. stoletja — Stran 30—38
Crime in the Slovene Newspapers in the 80s of the 19th Century

Žarko Lazarevič: Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje — Stran 38—48
Poor-Relief in Ljubljana at the Turn of the 19th Century

Andrej Vovko: Severnoameriške podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda do prve svetovne vojne — Stran 48—55
The North American Branches of the St. Cyril and Methodius Society till World War I

Sergej Vrišer: Avstro-ogrske vojaške uniforme v svetovni vojni 1914—1918 — Stran 56—59
Austro-Hungarian Military Uniforms in World War 1914—1918

Janez J. Špajncer: Deklaracijske razglednice (Ob 70-letnici Majniške deklaracije) — Stran 59—65
The Declaration Picture Postcards (70 Years of the May Declaration)

Zdenko Picelj: Kratak oris zgodovine NOB na Gorjancih in Žumberku — Stran 65—77
A Brief Outline of the National Liberation War in Gorjanci and Žumberak

Jože Prinčič: Slovenska lokalna industrija v prvem petletnem gospodarskem načrtu 1947—1951 — Stran 77—81
The Slovene Local Industry in the First Five-Year Economic Plan 1947—1951

Nada Holynski: Kmetijstvo na območju Senčurja in sosednjih vasi v letih 1945 do 1980 — Stran 81—91
Farming in the Senčur Region and the Surrounding Villages in the Years 1945—1980

ZAPISKI IN GRADIVO
THE NOTES AND MATERIAL

Viktorijan Demšar: Peter Pavel Glavar in župnija Sv. Jakob ob Savi — Stran 92—96
Peter Pavel Glavar and the Parish of St. Jacob by the Sava (Sv. Jakob ob Savi)

Žarko Lazarevič: Začetki uvajanja telefonije v Ljubljani — Stran 97—100
The Beginnings of Introducing Telephony in Ljubljana

Božo Benedik: Jakob Peternel — urar in organizator blejskega turizma — Stran 101—104
Jakob Peternel — Clockmaker and Organizer of Tourism at Bled

Jaka Ciglar: Zasebna zbirka o soški fronti — Stran 104—108
A Private Collection about the Soča Front

POSVETI IN ZBOROVANJA
CONFERENCES AND CONVENTIONS

Zgodovina v krajevnih zbornikih — III. posvet, 4. junija 1987 na gradu Snežnik (*Janez Kopač*) — Stran 109—111
History in the Local Miscellanies — 3rd Conference, June 4, 1987, Snežnik Castle

Posvet o zgodovini domžalske občine in perečih problemih krajevnega zgodovinskega (*Janez Kopač*) — Stran 111—112
Conference on the History of the Domžale Commune and Some Burning Problems in the Local Historiography

Posvetovanje: Novo mesto v narodnoosvobodilni borbi leta 1941 (*Zdenko Picelj*) — Stran 113
Conference: Novo mesto in the National Liberation War of 1941

Posvetovanje: Žumberak in Gorjanci med NOB (*Zdenko Picelj*) — Stran 114—115
Conference: Žumberak and Gorjanci during the National Liberation War

NOVE PUBLIKACIJE
NEW PUBLICATIONS

Jože Ciperle—Andrej Vovko: Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Ljubljana 1987 (*M. Drnovšek*) — Stran 116
Notranjski listi I—III (*M. Š.*) — Stran 116 do 117

Idrijski razgledi, Idrija 1986 (*A. Vovko*) — Stran 117—118

Sergij Vilfan, Božo Otorepec, Vlado Valenčič: Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, Ljubljana 1986 (*D. Kos*) — Stran 118—120

1885—1985 Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, Tržič 1985 (*J. Kopač*) — Stran 120—122

Janez Mrak: 80 let škofjeloškega čebelarstva, Škofja Loka 1985 (*E. Holz*) — Stran 122—123

Milan Pahor: Delavska enotnost, Unita operaia, Ljubljana 1986 (*M. Gombač*) — Stran 123—124

Ob petdesetletnici šolske stavbe za Bežigradom, Ljubljana 1986 (*A. Vovko*) — Stran 124—125

Miroslav Stiplovšek: Partizanske tiskarne in ciklostilne tehnike v kamniškem okrožju, Domžale 1987 (*F. Benedik*) — Stran 125

Ob 40-letnici ustanovitve gimnazije v Črnomlju 1944—1984, Črnomelj 1985 (*A. Vovko*) — Stran 125—126

Franc Puhar: Gospodarski vzpon Kranja odvisen od neomejenega priseljevanja delavcev, obdobje 1918—1986. Kranj 1987 (*J. Kopač*) — Stran 126—127

Stane Bernik: Črnomelj, Ljubljana 1987 (*L. Malherič*) — Stran 127—128

OB 35-LETNICI IZHAJANJA POVOJNE KRONIKE

Letos praznuje *Kronika*, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35-letnico povojnega izhajanja (1/1953 — 35/1987), nedvomno visok jubilej časopisa, ki ima svojo predhodnico v predvojni *Kroniki slovenskih mest* (1/1934 — 7/1940). Čeprav je bila predvojna *Kronika* bolj »mestno« usmerjena, lahko in tudi moramo govoriti o enem samem glasilu. Korenine so častitljive, a kakšna sta njena današnja vloga in stanje? Jubileji so priložnost za obujanje spominov na prehojeno pot, ki ni bila vedno gladka in brez ovir, vendar nas zanimajo zlasti sedanje možnosti in prihodnost. Kot urednik moram biti optimist, kot človek in zgodovinar pa sem nekoliko zaskrbljen zaradi — sicer minljivih — denarnih problemov in njenega premajhnega odmeva v naših stanovskih vrstah, kar je razvidno iz seznama naročnikov. Tendencia financerjev pa je, da se tovrstna glasila v vedno večjem odstotku vzdržujejo sama. Torej: nadaljnje življenje *Kronike* ni odvisno samo od družbenih sredstev, temveč v vedno večji meri tudi od nas samih.

Po večletnih pripravljalnih delih (1948—1953) v okviru Zgodovinskega društva Slovenije, ko se je oblikovala ideja o glasilu za »zgodovino urbanih in industrijskih naselij« in za »regionalno zgodovino« ter po ustanovitvi Sekcije za krajevno zgodovino (1952) je julija 1953 izšla prva povojna številka *Kronike*. Ustanovljena je bila kot druga publikacija društva ob boku Zgodovinskega časopisa oziroma kot ena izmed dveh osrednjih glasil društva (B. Grafenauer, *Ob dvajsetletnici Kronike*, *Kronika* 21/1973). Še danes je *Kronika* osrednje glasilo za slovensko krajevno zgodovino z interdisciplinarnim pristopom in je po svojem konceptu edini tovrstni časopis v Jugoslaviji s pretenzijami, da ni samo ozko strokovno, temveč hkrati tudi kulturno glasilo.

Njena zasnova se v dolgih petintridesetih letih ni bistveno spremenila: glavno sestavljajo razprave in članki iz slovenske krajevine zgodovine. Pojavljale in tudi zamrle so mnoge manjše rubrike kot posledica usmeritev posameznih uredništev. Tudi obveščanje o novih publikacijah s področja krajevine zgodovine (kot ena od temeljnih nalog glasila) je včasih obsežnejše, drugič manj; odkritosrčno lahko rečemo, da manjka več načrtnosti pri spremljanju novitet s tega področja.

O vsebinski usmerjenosti *Kronike* so bile v njeni 35-letni zgodovini različni pogledi, kar kaže na netogi, tj. aktivni odnos pri vodenju glasila v posameznih obdobjih s spoštovanjem temeljnih usmeritev (naštejmo nekaj pogledov: da naj objavlja sintetična dognanja slovenske historiografije v bolj poljudni obliki, rezultate gospodarskih raziskav, da prevzame iniciativo pri krajevnazgodovinskih raziskavah v tistih predelih Slovenije, ki jih ne pokrivajo krajevni zborniki, da objavlja metodološke prispevke s področja krajevine zgodovine in informira o tovrstnih naporih v tujini itd.). Marsikaj od zamišljenega se je tudi uresničilo, marsikaj tudi ne.

Poglejmo si nekaj nekdanjih in današnjih karakterističnih potez *Kronike*:

— vključuje vsa obdobja od najstarejših časov do danes, čeprav po številu in obsegu prevladujejo razprave za 19. in 20. stoletje;

— po prostoru zajema »vse Slovence od Brd in Trente do Bele krajine in Prekmurja«. In še več: objavlja in pričakuje prispevke iz zamejske krajevnne zgodovine in izseljenstva;

— k sodelovanju vabi delavce vseh strok in tudi ljubitelje zgodovine, ki jim je skupen predmet raziskav in ljubezni preteklost našega prostora in življenja v njem. Med sodelavci najdemo mnoge danes priznane raziskovalce, ki so v njej objavili svoje prve raziskovalne dosežke — mnogi še kot študenti — in ki so bolj ali manj ostali zvesti avtorji tudi kasneje, kot ljubitelji zgodovine, katerih teksti so dragoceni predvsem z vidika, da obravnavajo mnoga drobna, na njihov kraj se nanašajoča dogajanja, ki so s tem ušla pozabi;

— ne želi biti samo ozko, tj. specializirano strokovno glasilo, namenjeno le poznavalcem, temveč časopis, ki je namenjen širšemu krogu bralcev, saj popularizira in krepi zanimanja za zgodovino v najširšem pomenu besede oziroma njene dosežke ter raziskovanja na poljuden, vendar na znanstveno soliden način;

— kljub večanju števila krajevnih zbornikov, kar je nedvomno hvalevredna posledica zanimanja za krajevno zgodovino, je *Kronika* slovenski časopis in se ne zapira v ozke ljubljanske kroge, čeprav je zaradi koncentracije raziskovalnega potenciala v Ljubljani le veliko avtorjev iz našega glavnega mesta. Poglejmo si samo tematske številke, ki so od petih kar tri posvečene krajem zunaj ljubljanskega prostora: Ribnici na Dolenjskem (1982), Mariboru (1983) in Bledu (1984). Tudi bežno prelistavanje starejših in novejših letnikov nam ovrže gledanje o samoljubljanski usmerjenosti glasila po vsebinski strani. *Kronika* je odprta za pobude s terena tako za posamezne prispevke kot tudi za oblikovanje tematskih številke;

— namenjena je zlasti učiteljem zgodovine kot pripomoček pri pouku in zgodovinskim krožkom, vendar ugotavljamo, da je le 12 odstotkov slovenskih osnovnih šol naročenih na *Kroniko*. Z akcijo pridobivanja novih naročnikov bomo poskušali pridobiti več šol in jih prepričati o potrebnosti *Kronike* v njihovi knjižnici in pri delu z učenci, hkrati pa upamo tudi na razumevanje izobraževalne skupnosti Slovenije za njeno sofinanciranje;

— pozabiti ne smemo tudi na Knjižnico *Kronike*, ki je objavila šest publikacij od prvega zvezka leta 1955 (Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana) do šestega leta 1986 (Razmerja med etnologijo in zgodovino).

In kaj ji želimo v prihodnje? Nedvomno bo *Kronika* prebrodila trenutne finančne težave, razširila krog naročnikov in posvetila še več pozornosti vsebinski kvaliteti in pestrosti, moja želja pa je, da se bo ob prihodnji okrogli obletnici več pisalo o njenem jubileju in manj o problemih njenega vsakdana. Zahvaljujem se vsem, ki so in ki pomagajo soustvarjati, da *Kronika* lahko izhaja.

MARJAN DRNŌVŠEK

ČLANKI IN RAZPRAVE

SLOVENSKA ŠTAJERSKA V POPISU IZ LETA 1754

JOŽE CURK

Štajerski deželni arhiv v Gradcu hrani gradivo (fasijo) uradnega popisa deželnega prebivalstva iz leta 1754, ki je bil izveden v zvezi s predvideno davčno reformo. Popis, ki se je omejil na seznam naseljenih hiš in hišnih gospodarjev, ne predstavlja ljudskega štetja v današnjem smislu, beede pa tudi ne golega popisa hiš, temveč seznam družinskih skupnosti in kmečkih gospodarstev z imeni družinskih poglavarjev in z oznakami njihovih poklicev, pri meščanih: meščan brez poklica-posesnik, meščan s poklicem-obrtnik, kočar (Keuschler), gostač (Inwohner), pri kmetih: cel kmet, tričetrtinski kmet, polovični kmet, četrtinski kmet, kajžar (želar), dniar, viničar, ki nam ponuja zanimiv vpogled v socialno strukturo našega takratnega prebivalstva. Fond, ki obsega 16 fasciklov, od tega 6 z območja takratnih okrožij Maribora (1-83, 84-161, 162-216) in Celja (1-109, 110-187, 188-243), predstavlja dragocen vir za zgodovino Slovenske Štajerske, ki ga bomo v tem sestavku predstavili le z njegove gradbeno-statistične plati, s tem da bomo našli nekaj splošnih podatkov, ki osvetlujejo takratni gradbeni fond naših trgov in mest. V mariborskem okrožju je bilo sredi 18. stoletja 23 trgov in mest, stanovanjskih hiš pa je bilo 29.003. Od tega:

- 1.821 v trgih in mestih skupaj s samostanskim Stainzem
- 1.130 na celih kmetijah
- 1.258 na tričetrtinskih kmetijah
- 3.244 na polovičnih kmetijah
- 4.594 na četrtinskih kmetijah
- 16.956 na kajžarijah.

Iz tabele spoznamo, da je bilo v mariborskem okrožju sredi 18. stoletja 1821 meščanskotrških, 10226 kmečkih in kar 16956 kajžarskih hiš, spoznamo pa tudi, kako malo je bilo celih in tričetrtinskih kmetij (2388) in kako so prevladovali kajžarije.

Če si ogledamo posamezne trge in mesta ter jih ločimo po sedanjih državnih pripadnostih, dobimo naslednje podatke:

1. Arvež	49 hiš
2. Cmurek	125 hiš
3. Ernovž	40 hiš
4. Ivnik	71 hiš
5. Landsberg	61 hiš
6. Ligist	39 hiš
7. Lipnica	117 hiš + 12 koč + 10 podložnih kmečkih hiš

8. Lučane	61 hiš + 11 koč
9. Šent Florjan	52 hiš + 7 koč
10. Šmirnberg	37 hiš
11. Stainz	61 hiš
12. Švanberg	55 hiš + 31 koč
13. Vildon	82 hiš + 5 praznih hiš + 19 koč
14. Voitsberg (mesto)	106 hiš
skupaj	961 hiš + 80 koč + 10 kmečkih hiš
1. Lenart	45 hiš + 10 koč
2. Ljutomer	86 hiš + 19 koč
3. Marenberg (Radlje)	41 hiš + 1 svobodna hiša
4. Maribor (mesto)	202 hiši + 2 mestni + 7 svobodnih + 9 koč + 11 viničarij
5. Muta	43 hiš + 2 koči
6. Ormož (mesto)	65 hiš + 1 svobodna hiša
7. Ptuj (mesto)	183 hiš + 4 svobodne hiše
8. Središče	111 hiš
9. Veržej	69 hiš + 7 koč
skupaj	860 hiš + 47 koč + 11 viničarij

Seštevki hiš v obeh skupinah trgov in mest znašata 1821 hiš, od tega v skupini z onkraj meje 961, v skupini s to stran meje pa 860 hiš.

V celjskem okrožju je bilo sredi 18. stoletja 34 trgov in mest, stanovanjskih hiš pa je bilo 27.595. Od tega:

- 1.929 v trgih in mestih
- 865 na celih kmetijah
- 1.502 na tričetrtinskih kmetijah
- 4.518 na polovičnih kmetijah
- 6.510 na četrtinskih kmetijah
- 12.254 na kajžarijah
- 17 na svobodnih kmetijah (freisässer)

Tabela dokazuje, da je bilo v celjskem okrožju 1929 meščanskotrških, 13.395 kmečkih in 12.254 kajžarskih hiš, da je bila socialna sestava ugodnejša kot v mariborskem okrožju, da je bilo celih in tričetrtinskih kmetij približno enako (2367), da pa je bilo tudi 17 svobodnikov, med njimi Jakob Lorenci v taberni ob Belem mostu preko Meže pri Dravogradu. Če si ogledamo posamezne trge in mesta, dobimo naslednjo naseljitveno podobo:

1. Braslovče	43 hiš
2. Brestanica (Rajhenburg)	59 hiš
3. Brežice (mesto)	96 hiš

4. Celje (mesto)	172 hiš
5. Gornji grad	94 hiš
6. Konjice	66 hiš
7. Kozje	47 hiš
8. Kunšperk	27 hiš
9. Laško	64 hiš
10. Lemberg	57 hiš
11. Ljubno	81 hiš
12. Lovrenc na Pohorju	74 hiš
13. Makole	23 hiš
14. Motnik	35 hiš
15. Mozirje	61 hiš
16. Pilštanj	26 hiš
17. Planina	31 hiš
18. Podčetrtek	24 hiš
19. Podšreda	56 hiš
20. Ptujška gora	22 hiš
21. Rečica	23 hiš
22. Rogatec	75 hiš
23. Sevnica	61 hiš + 69 koč
24. Slovenska Bistrica (mesto)	127 hiš
25. Slovenj Gradec (mesto)	105 hiš
26. Stari trg pri Slovenj Gradcu	7 hiš
27. Studenice	39 hiš
28. Šentjur	26 hiš + 6 koč
29. Šoštanj	60 hiš
30. Velenje	21 hiš
31. Vitanje	47 hiš
32. Vojnik	82 hiš
33. Vuzenica	40 hiš
34. Žalec	59 hiš + 22 koč
Skupaj	1929 hiš + 97 koč

Primerjava obeh tabel dokazuje, da je bilo v trgih in mestih celjskega okrožja 108 hiš več kot v trgih in mestih mariborskega okrožja, da je bilo tudi za 3190 več polovičnih in četrtnskih kmetij, da pa je bilo 4702 kajžarij manj. To govori za boljšo materialno in socialno strukturo prebivalstva celjskega okrožja, saj se ga je več lahko preživljalo s kmečko dejavnostjo kot v mariborskem okrožju, kjer se ga je moralo več zaposliti v izvenkmetijskih opravilih. Na ozemlju sedanje avstrijske Štajerske je bilo v mestu Voitsbergu, 12 trgih in samostanski naselbini v Stainzu 961 hiš, na ozemlju sedanje slovenske Štajerske pa v 7 mestih in 36 trgih 2789 hiš, h katerim so štete tudi svobodne hiše, ne pa bivališča kočarjev in podložnikov na mestnih zemljiščih v predmestjih in izven naselbin na njihovih pomirjih.

Od 57 trgov in mest, ki jih našteva fasija na območju mariborskega in celjskega okrožja, bomo na kratko orisali le onih 43, ki so na našem ozemlju. Že iz njihovega bežnega orisa je mogoče zaznati, da je bila njihova socialna in gradbena sestava precej drugačna, kot si jo navadno predstavljamo.

1. Lenart (45 hiš + 10 koč) je imel med svojimi tržani 36 obrtnikov, 4 posestnike,

2 trgovca, gostilničarja, padarja, špitalskega mojstra, pa tudi 6 kočarjev in 4 gostače. Med obrtniki je bil Janez Mäller mizar, Jurij Leber zidar in Franc Rudolph steklar.

2. Ljutomer (86 hiš + 19 koč) je štel med svoje tržane 4 trgovce, 27 posestnikov, 38 obrtnikov, padarja, gostilničarja, merrilca žita (Traydmesser), steklarja, opekarja, lectarja, pisarja, stanujočega v mestni hiši, učitelja, bivajočega v šolski stavbi, kiparja Martina Griendlinga, slikarja Jožefa Diegla, mizarje Janeza Mihaela Wallnerja, Matijo Frölich in Janeza Reinhalterja, 4 izobražence (administratorja, 2 inšpektorja in profosa) in 19 kočarjev.
3. Marenberg (41 hiš + 1 svobodna) je imel med svojimi tržani 8 obrtnikov in svobodnika Jožefa Majeriča, ostali so bili posestniki, kočarji in gostači.
4. Maribor (202 hiši, 2 mestni za nastanitev vojakov, 7 svobodnih, 9 v Koroškem in Dravskem predmestju ter 11 gornjskih in viničarskih, skupaj 231 hiš) je štel med svoje meščane: kamnoseka Antona Bombassija, zidarje Antona Haina, Lovrenca Kirchbergerja in Jožefa Hofferja, tesarja Matijo Ohmayerja, slikarja Matijo Mittermayerja, kiparja Jožefa Strauba, zlatarja Jožefa Spoleriča, pasarje Antona Rabutina, Andreja Kleinmana, Krištofa Peyerja in Franca Nüssa, mizarje Andreja Leeba, Jožefa Angerhoferja, Martina Rupiča, kositrarja Jožefa Caminolijsa, Erhardta, Vincenca Gassnerja in Filipa knjigoveza Franca Pillericha, 2 apotekarja, 3 padarje, poštnega mojstra, pivovararja Mihaela Glonnerja, 5 gostilničarjev itd. Pet meščanov je imelo v lasti po dve hiši, Deziderij Duhn pa poleg priženjene na Glavnem trgu še svobodno na Koroški cesti. Poleg svobodnih hiš v mestu, ki so bile v lasti grofa Adama Brandisa, grofa Ludvika Kühnburga, pl. Jurija Ferdinanda Friessa, pl. Friderika Lanthierija, pl. Janeza Burgharda Filipiča, mestnega sodnika Deziderija Duhna in žičkega samostana, je bilo nekaj svobodne posesti tudi zunaj mesta: Simona Klajnsneka vinogradni dvorec Krottenhof pri Kamnici in hiša Gregorja Franca Pleteršnika.
5. Muta (43 hiš + 2 koči) je štela 17 obrtnikov, 22 posestnikov, 4 vdove in 2 kočarja. Med obrtniki se omenjata mizar Matija Müller in orodni kovač Lovrenc Valentan.
6. Ptuj (183 hiš + 4 svobodne) je štel med svojimi meščani: kamnoseka Jurija Schnabla in Avgušтина Stöhmana, zidar-

- je Matijo Kärnerja, Jožefa Habiča, Jožefa Wankherja, Vida Gajška, mojstra Andreja Dirnbergerja, Štefana Dominica in mojstra Simona Pleimicha, tesarja Matijo Ertla in Jakoba Wirnklitscha, mizarje Franca Wasserja (mestnega sodnika), Janeza Rotterja in Petra Mayrenzellerja, knjigoveza Jakoba Reitterja in Konstančijo Denichin, zlatarja Jožefa Peredonerja, pasarja Janeza Muttendorferja, kositarja Franca Sennola, slikarje Ferdinanda Scheidtnagla in vdovo po slikarju Alojziju Pachmayerin, kiparja Karla Rissnerja, urarja, 2 padarja, 2 apotekarja poštnega mojstra, nočnega čuvaja, 2 postreščka (Heberja) itd. Svobodne hiše v mestu so bile: od pl. Alojza Antona Kliessa (slabo vzdrževana, a naseljena od mestnega organista), od Frančiške Pregl in od Pleteršnika. V mestu je bila na številki 105 svobodna hiša Mosconov, ki je pripadala h gosposčini Dvor Ptuj (Freyhoff Pettau), izven mesta pa je stala ob Pivski ulici blizu cerkve sv. Ožbalta svobodna hiša, sestavljena iz dveh stanovanjskih poslopij, ki je bila v lasti Frančiške Simonič, rojene Hilleprandt.
7. Veržej (69 hiš + 7 koč) je štel med tržane 25 obrtnikov. Ostali so bili posestniki, 4 med njimi so imeli po dve hiši, 7 pa je bilo kočarjev.
 8. Braslovče (43 hiš) so premogle le malo obrtnikov, prevladovali so posestniki kmetij in ohišij (19) ter kočarji (16). Poleg njih so živeli v trgu še tesar Andrej Mrak, urar, 2 kramarja, 3 trgovci in organist.
 9. Brestanica (59 hiš), tržani so bili večinoma lastniki četrtinskih, šestinskih, osminskih, devetinskih in desetinskih kmetij, 6 je bilo kočarjev, 2 pa gostača. V letu 1754 so bile v trgu zgrajene kar tri hiše.
 10. Brežice (96 hiš), med meščani so prevladovali obrtniki, bilo pa je tudi 10 dninarjev in 10 kočarjev. Med obrtniki je bilo 6 mizarjev (Matej Glinšek, Simon Welman, Andrej Stamizer, Jakob Glinšek, Jernej Volčič, Andrej Martinčič), 3 tesarji (Jožef Sotlar, Janže Jakšič in Janže Sovič), zidarji Janez Simončič, vdova Lovrenca Goloba in Luka Vitina, kipar Matija Suntag, kirurg Andrej Trauth itd.
 11. Celje (172 hiš) je poleg obrtnikov, posestnikov in raznih uslužbencev štel le 5 kočarjev in 3 gostače. Med meščani so omembe vredni: apotekar Jožef Ferjančič, izdelovalec orgel Janez Janeček, zlatar Jakob Krulc, knjigovez Gotlib Pichler, okrožni glavar Anton Führer von Führenberg, steklar Janez Mihael Bärgeth, kipar Ferdinand Gallo, apotekar Janez Tuček, zidarski mojster Janez Leonhardt, dr. med in mestni fizik Karl Jožef Pišof, baron Franc Karl Moscon, poštni mojster Franc Karl Pilpach, zvonolivar Boltežar Schneider, kamnosek Florijan Packh, slikar Lenart Petročnik, postiljon Andrej Vresnik, slikar Janez Huster, postiljon Gašpar Ribič, mizar Mihael Furmacher, zidar Blaž Rächer, postiljon Štefan Pächaimb, zidar Matej Pollander, zidar Luka Križovnik, mizar Franc Furmacher, zidar Matija Pečnik, tesarski mojster Jurij Čeplnak, zidarski mojster Karl Lipuš, zidar Andrej Smrekar, tesar Anton Kruher, zidar Matija Stropnik, mestni župnik Jožef Maks Bartholotti kot posestnik treh beneficijarnih hiš (sv. Maksa, sv. Barbare in sv. Ane), zidar Matija Turnšek, čuvaji Kapucinskih, Ljubljanskih in Graških mestnih vrat itd.
 12. Gornji grad. Med 94 hišami jih je bilo 21 od posestnikov in obrtnikov, 1 od celega kmeta, ostale od kočarjev.
 13. Konjice (66 hiš), v trgu je bila polovica hiš kočarjev, druga polovica posestnikov in obrtnikov. Med njimi so omembe vredni: kipar in trški sodnik Franc Zämbing, slikar Jožef Rähinger, zidarji Franc Augusti in Franc Pistatnik, zlatar Janez Mosher in poštni uslužbenec (hlapec) Ilija Freytag.
 14. Kozje (47 hiš), v trgu je bilo kar 41 hiš kočarjev, 4 gostilničarjev, 1 gostača in 1 četrtinskega kmeta.
 15. Kunšperk (27 hiš), v trgu je bilo 15 hiš kočarjev in 12 četrtinskih kmetov, medtem ko je v bližnjem Šentpetru živelo v 24 hišah 13 kočarjev in 11 večinoma četrtinskih kmetov.
 16. Laško (64 hiš), 30 hiš je bilo tržanskih in 34 kočarskih. Med tržani so prevladovali obrtniki.
 17. Lemberg (57 hiš), 44 jih je bilo tržanskih in 13 kočarskih. Med tržani je bilo 14 obrtnikov, ostali so bili posestniki.
 18. Ljubno (81 hiš), v trgu je bilo 35 tržanskih hiš, ostale so bile kočarske. Med obrtniki se omenjajo zidar Tomaž Rossmann ter tesarja Jakob Jelovnik in Simon Mačeradnik.
 19. Lovrenc na Pohorju (74 hiš), njegov hišni fond je obsegal 46 tržanskih in 28 kočarskih hiš. Trg je imel posebno hišo za vojake.
 20. Makole (23 hiš), med tržani so bili 1 usnjar, 6 kočarjev, 3 gostači in 13 kmetovalcev.

21. Motnik (35 hiš), prevladovali so tržani, med njimi nekaj obrtnikov, omembe vreden je goslač Andrej Hacin.
22. Mozirje (61 hiš), v trgu je živelo 10 posestnikov, 40 kočarjev in 7 četrtinskih kmetov. Obrtniki so bili samo 4, med njimi steklar.
23. Ormož (65 hiš + 1 svobodna) je štel med svojimi meščani 40 obrtnikov, 18 posestnikov in 6 ostalih (mestni sodnik, padar, svobodnik z 2 hišama, mladoleten dedič, vdovec in vdova). Svobodna hiša je pripadala gosposčini. Med obrtniki so omembe vredni: zidar Maks Meydacher, tesar Janže Valuh, mizar Matija Marjetnik, kipar Martin Mittermayer in slikar Janez Girtnik.
24. Pilštanj (26 hiš) je bil brez obrtnikov, pač pa so v njem živeli 1 mlinar, 3 gostilničarji, 19 kočarjev in 3 gostači.
25. Planina (31 hiš) je premogla le 1 kovača in 1 četrtinskega kmeta, ostalih 29 tržanov so bili kočarji.
26. Podčetrtek (24 hiš) je naseljevalo 10 obrtnikov, med njimi zidar Marko Hendrovič, 7 posestnikov, četrtinski kmet, gostilničar in 5 kočarjev.
27. Podsreda (56 hiš) je premogla le 4 polovične kmetovalce, sicer pa 51 kočarjev in 1 gostača.
28. Ptujška gora (22 hiš) je štela 9 tržanov, 9 polovičnih in četrtinskih kmetov in 4 kočarje.
29. Rečica (23 hiš) je štela 1 usnjarja, 2 kmeta in 20 kočarjev, med njimi 2 lončarja, 2 tkalca, 2 godca, krojača, 9 dninarjev itd. V trgu je stala svobodna hiša deželnega podložnika Ignacija Tavčerja.
30. Rogatec (75 hiš) je štel 46 tržanov s poklici, torej obrtnikov in 29 brez poklicev, torej posestnikov. Med prvimi so omembe vredni: slikarji Jožef Rezler, Simon Steiner, Anton Lerchinger in stari slikar Luka Stelzer, tesarja Jožef Kandolič in Gregor Thomann, zidarji Matej Kugler, Andrej Mühler, Tomaž Bembler in Janez Themerl, goslača Gašper Stolzer in Janez Šparovec, kositrar Andrej Karničer, zlatar Franc Klocksteiner, padar Jakob Höss itd.
31. Sevnica je štela dejansko 130 hiš, saj jih je bilo 61 tržanskih in 69 kočarskih. V trgu je stala hiša grofa Nikolaja Jožefa Auersperga, ki pa je bila podložna trgu. Ker so naštetja le imena in ne poklici tržanov, ni razvidna socialna struktura kraja.
32. Slovenska Bistrica (127 hiš) je štela 101 tržana, 6 premoženjskih upravnikov in 19 kočarjev. Med tržani so omembe vredni: zidarji Matija Vezjak, Jurij Rausch, Sebastijan Pörtl, Simon Höffer, Rupert Dulnik in Jernej Pleško, tesarja Janez in Jožef Staudinger, slikarja Janez Reiser in Anton Pluško, mizarji Matija Därl, Janez Fuchssoller in Jožef Stallegger, pasar Janez Gurtner, poštni mojster Leopold Weisman, medicus Jožef Pischhof, vrtnar Gregor Wöschner, padar Matija Voregger itd.
33. Slovenj Gradec (105 hiš) je štel 63 meščanskih hiš, 31 malih hiš in 11 koč. Med meščani so omembe vredni: zidar Franc Maisner, slikarja Mihael Sartori in Andrej Strauss, mizarji Mihael Koch, Mihael Vrenk in Matija Ertl, pasar Simon Mohr, steklar Anton Thallinger, padar Jurij Hueber, mestni pisar Leopold Schöller, apotekar Anton Hässler, lektor Filip Vogl, 5 gostilničarjev itd. Med lastniki malih hiš so prevladovali obrtniki, ki so bili brez mestnih njiv, med lastniki koč pa je bilo 8 gostačev, od katerih je eden imel 2 koči, in 2 kočarja.
34. Središče (112 hiš) je štelo med svojimi hišnimi lastniki 76 posestnikov, 24 obrtnikov in 12 kočarjev. Med tržani je bilo 8 tkalcev, 4 mlinarji, 3 kovači, 2 lončarja itd., a nobenega zidarja ali tesarja.
35. Stari trg pri Slovenj Gradcu (7 hiš) je sestavljalo 7 kmetij.
36. Studenice (39 hiš) so štele 21 posestnikov, 6 obrtnikov (med njimi zidarja Martina Steffana in mizarja Roscherja) in 12 kočarjev.
37. Šentjur (26 hiš in 6 koč) je premogel 26 tržanov, med njimi 9 obrtnikov, in 6 kočarjev.
38. Šoštanj (60 hiš) je štel 19 obrtnikov, 12 posestnikov, 4 gostače in 25 kočarjev.
39. Velenje (21 hiš), naštetja so le imena tržanov brez navedbe poklicev, zato ni razvidna socialna sestava kraja.
40. Vitanje (47 hiš), med tržani so bili 3 gostilničarji, 2 trgovca, godec in berač, vsak s svojo hišo, več obrtnikov, a nobenega kočarja. Omembe vredni so: zidar Luka Rembsak, tesarja Jožef Rembsak in Benedikt Krajnik, učitelj Janez Huebman itd.
41. Vojnik (82 hiš) je štel 1 trgovca, 17 obrtnikov (med njimi zidarja Martina Smuka, lončarja Petra Mayrholdta, barvarja črnega blaga, itd.), 21 polovičnih in četrtinskih kmetovalcev ter 43 kočarjev.
42. Vuzenica (40 hiš) je štela 14 obrtnikov, ostalo so bili kmetovalci in kočarji.
43. Žalec (59 tržanskih in 22 kočarskih hiš) je štel 11 posestnikov, 8 vdov, 2 trgovca, 3 gostače, 35 obrtnikov, med njimi sli-

karja Matijo Seršena, zidarja Tomaža Zidara in Jožefa Majhna, ter 22 kočarjev.

Podatki, ki nam jih ponuja fasija, so gotovo bolj statistične kot analitične vrednosti, vendar pa so kljub temu ali morda prav zaradi tega za nas toliko bolj zanimivi, ker nam posredujejo globalno podobo gradbenega stanja naših krajev sredi 18. stoletja. Pri uporabi podatkov iz fasije smo nekoliko podrobneje opredelili le tiste, ki zadevajo trge in mesta, nismo pa prikazali tistih s podložniškega podeželja. To je spadalo pod gosposčine, ki so bile enako skrbno popisane kot urbane naselbine. Ta del fasije nam posreduje stanje naše takratne vaške arhitekture, kjer je bilo socialno razlikovanje gradbeno manj izrazito kot v urbanih naselbinah. To je razvidno tudi iz podatkov. V celjskem in mariborskem okrožju je bilo v urbanih naselbinah 3750 hiš, od tega 1070 v 8 mestih in 2680 v 49 trgih, na podeželju pa kar 52.831, od tega 23.621 na kmetijah (4755 na celih in tričetrtinskih, 7762 na polovičnih, 11.104 na četrtinskih) in 29.210 na kajžarijah. Razmerje med številom hiš v urbanih naselbinah in na podeželju je bilo 1 : 14 (od tega nasproti hišam na kmetijah 1 : 6 in nasproti onim na kajžarijah 1 : 8). Prav razmerje med številom hiš na kmetijah in na kajžarijah v iznosu 0,8 : 1 govori za to, da je v obeh okrožjih sredi 18. stoletja živel neposredno od zemlje oziroma poljedeljstva le še slaba polovica prebivalstva. Temu primeren je bil tudi njegov bivanjski standard. Med bivališči malih kmetov in kajžarjev namreč ni bilo večjih stavbnih razlik, ker so mnogi mali kmetje živeli v »kočah« in bolje situirani kajžarji v »spodobnih« hišah. Zato smemo predpostavljati, da vsaj dve tretjini podeželskega stanovanjskega fonda nista presegli stopnje kajžarstva, za katerega je bila značilna lesena ali nabita, eno- ali dvo-prostorska stanovanjska hiša, pogosto na funkcionalni stopnji dimnice.

V trgih in mestih, kjer je bilo hiš 14-krat manj kot na podeželju (6-krat manj kot na kmetijah in 8-krat manj kot na kajžarijah), je bilo gradbeno stanje seveda ugodnejše, kar velja tako glede zidane kot lesene ali nabite arhitekture. Vendar pa lahko za vrsto trgov posebno v vzhodnih polovicah obeh okrožij predvidevamo komaj kaj ugodnejše medsebojno razmerje in le malenkostno višji bivanjski standard, kot na »čistem« podeželju.

Nas zanima v tem sestavku seveda samo hišni fond v 7 mestih in 36 trgih na slovenskem delu Štajerske. Medtem ko sta med mesti štela le Brežice in Ormož po manj kot 100 hiš, pa je bilo med trgi 18 takih, ki niso šteli niti po 50 hiš in le 10 takih, ki so premogli po več kot 70 hiš (Ljutomer, Središče, Veržej, Gornji grad, Ljubno, Lovrenc na Pohorju, Rogatec, Sevnica, Vojnik in Žalec). Med mesti so se po velikosti in razvitosti uveljavljali Celje, Maribor in Ptuj, med trgi pa Ljutomer, Rogatec, Sevnica, Vojnik in Žalec. Njihova socialna sestava je najbolj razvidna iz kratkih predstavitev njihovega prebivalstva, iz katerih se da pogojno sklepati tudi na njihov takratni stavbni fond. Ta pa je bil precej daleč od povprečne predstave o baročni stanovanjski kulturi pri nas, seveda z izjemo bivališč fevdalcev, klera, uspešnih podjetnikov, bogatejših meščanov in tržanov ter premožnejših kmetov.

OPOMBE

Fasijski popis hišnih lastnikov na Štajerskem iz leta 1754. Štajerski deželni arhiv (ŠDA) v Gradcu, fond: Ljudsko štetje, 16 fasciklov.

— Jože Curk: O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotlju in Posavju. Celjski zbornik 7, Celje 1962. p. 225—254

— Isti: Zgodovina urbanizacije v severo-vzhodni Sloveniji. ČZN NV 6/1970. p. 244 284.

— Isti: Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem I-V. Elaborati iz let 1980—1985, tipkopis.

DOSLEJ NEZNANO PISMO ŽIGE ZOISA IZ LETA 1813 IN NJEGOV ODNOS DO FRANCOSKE VLADAVINE V ILIRSKIH PROVINCAH

JANEZ SUMRADA

Pri pregledovanju ohranjenih dokumentov iz fonda glavnega intendanta Ilirskih provinc — hrani jih vzorno urejen Arhiv SR Slovenije v Ljubljani¹ — naletimo na pismo sestavljeno v francoščini, ki ga je baron Žiga Zois (1747—1819) naslovil 22. maja 1813 na maršala Junota, vojvodo d'Abrantès, tedanjega generalnega guvernerja Ilirskih dežel. Po vsebini je pismo sicer vljudnostnega značaja, v njem se Zois zahvaljuje za visoko odličje viteza Legije časti (Légion d'honneur), katerega mu je podelil Napoleon, se pa ob njem odpira vprašanje o Zoisovem odnosu do francoskih oblasti na slovenskih tleh. Pismo objavljamo v celoti.²

»Monseigneur,

j'ai reçu la lettre, que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'écrire en date 5 May courant d'Ottobatz, à la quelle étoit joint le brevet de chevalier de la légion d'honneur, que Sa Majesté l'Empereur et Roy a daigné m'accorder. Je n'ai pas besoin de vous dire, Monseigneur, à quel point je suis sensible à cette marque inattendue de la bonté de notre grand monarque. Je voudrais bien être dans le cas de mériter par quelque service un si grand bienfait et de concourir en quelque sorte à la gloire de la grande nation. La croix de la légion d'honneur acquerrera pour moi un nouveau prix en la recevant des mains d'un illustre général, qui la porte depuis si longtemps avec tant de gloire, et qui honore tout ce qui vient de lui.

Je prie Votre Excellence au retard involontaire de ma réponse et de mes très humbles remerciements. Un accès de goutte à la main m'a empêché jusqu'aujourd'hui de statifier à ce devoir, ainsi qu'à celui de remettre à Son Excellence le chancelier de la légion d'honneur l'autographe de mon serment et l'expression de mon dévouement. Je suis avec respect, Monseigneur, de Votre Excellence le très humble très obéissant serviteur

le Baron Sigismond Zoïs chevalier de la légion d'honneur

Laybach, le May 1813.«³

Prek doslej objavljenih Zoisovih pisem⁴ lahko v splošnem sledimo njegovemu odnosu do Francozov od izbruha revolucije leta 1789 najprej. Ob koncu osemdesetih let 18. sto-

letja se še ni dobro polegel baronov nekajletni spor s podložniki njegovega gospostva Brdo pri Kranju, ki je dobil v letih 1781-83 značaj pravega kmečkega upora. Podložniki se namreč niso hoteli ukloniti Zoisovi zahtevi, naj po izteku kolektivne pogodbe o dnevnih tlaki podpišejo nove, tokrat posamične in zanje precej neugodnejše sporazume z baronom.⁵ V tem sporu se je izkazal Zois za tipičnega predstavnika razreda fevdalcev svojega časa, enako nasprotnega prosvetljeno absolutistični državi kot kakršnimkoli družbenim spremembam v korist podložnikov.⁶ Ne bo nas torej začudilo, če so Zoisa prve novice o izbruhu francoske revolucije prestrašile. Predvideval je, da se utegne revolucionarno vrenje razširiti tudi v slovenske dežele, kar mu je nalagalo, naj zavzame do podložnikov popustljivejšo taktiko, ki bi jih ne spodbujala k skrajnostim, ob revoluciji pa bi se mu znala obrestovati.⁷ V tem smislu je obsojal početje državne oblasti, če je posegala po prisilnih ukrepih in izživala med podložniki nejevoljo in ogorčenje.⁸

Leta 1809 je izbruhnila meseca aprila vojna med Napoleonovo Francijo in Avstrijo in se za slednjo končala katastrofalno. Še pred koncem maja so Francozi zavzeli Dunaj, Primorje, Koroško, del Štajerske in Kranjsko z Ljubljano. Ko je francoska vojska v začetku julija odločilno potolkla Avstrijce pri Wagramu, je morala avstrijska vlada takoj skleniti premirje v Znojmu, kjer je bilo določeno, da je ozemlje, ki so ga okupirali Francozi, začasno prepuščeno Napoleonu. Z mirovno pogodbo oktobra 1809 v Schönbrunnu pri Dunaju se je morala Avstrija odpovedati tretjini svojega ozemlja in je odstopila Franciji Gornjo Koroško, Kranjsko, Goriško, Trst, avstrijsko Istro in Hrvaško južno od Save. Napoleon je obenem te pokrajine združil z bivšo beneško Istro, Dalmacijo, Kotorom in Dubrovnikom v Ilirske province s sedežem v Ljubljani.⁹

Zois je, kakor priča njegov dnevnik,¹⁰ ki je za francosko osvojitve Ljubljane 1809 in prve tedne zasedbe prvovrsten zgodovinski vir, vojne dogodke spremljal z velikim zanimanjem. Iz dnevnika in sočasnih pisem je mogoče videti, da je sprejel zasedbene sile kot sovražnike¹¹ in »osvajalsko silo«. ¹² Tako kot druge pripadnike njegovega razreda je namreč tudi Zoisa prežemala zavest o deželnem domoljubju, ki je bilo tesno povezano s pri-

padnostjo habsburškim dednim deželam. V tem pogledu je pomenljivo mnenje, ki si ga je baron zapisal po francosko v dnevnik po prvem obisku intendanta Farguesa: »Časten človek ne more zamenjati vere in gospodarja.«¹³ Baronovemu domoljublu je zadala hud udarec sklenitev premirja v Znojmu; novica o tem je dosegla Ljubljano prvič — sicer še nejasno — 21. julija in je Zoisa precej vznemirila,¹⁴ teden dni pozneje pa je prispel tudi kurir z natisnjenim besedilom premirja in deklaracijo grofa Sauraua, s čimer so bile črnogledne govorice povsem potrjene. »Naša nesreča je odločena«, zapiše Zois, ki je močno prizadet, tako da ponoči ne more spati.¹⁵ Začela se je dolgotrajna duševna drama, ki jo je preživljal bolni baron še po sklenitvi miru v Schönbrunn in ustanovitvi Ilirskih provinc; najbrž se je zato poslabšalo tudi njegovo telesno počutje. V znanem pismu prijatelju baronu Jožefu Kalasancu Erbergu pravi 14. aprila 1810 Zois sam naslednje: »O sovražnih nastopih, ki so me le malo prizadeli in o nato naslednjih kontribucijah, dobavah in nastanitvenih strčskih, kar spravlja v zadrego samo moj trgovski položaj, ni vredno, da bi jemal Vašemu blagorodju samo sekundo časa s pripovedovanjem; toda kakšen vtis je napravilo name premirje in mir, bi želel, da bi mogel opisati, če bi bilo mogoče z besedami izraziti čustvo odtrganosti od očetnega rodu in od vseh nenadomestljivih razmer, ki so svete veri srca. Celih šest mesecev sem ležal bolan fizično in moralno«. Nekoliko si je opomogel šele ob novici o Napoleonovi poroki s Habsburžanko Marijo Luizo. Da pa je spomladi 1810 Zois še pričakoval, da bodo Francozi radikalno razrešili agrarno vprašanje, priča stavek: »Pred nami je odprava posestnih razmerij, kar pričakujejo vsi zemljiški lastniki s strahom.«¹⁶

V navedenem pismu Erbergu omenja Zois gospodarske težave, ki mu jih je povzročila francoska zasedba in zanj nikakor niso bile nepomembne. Dasi je veljal v tem času za enega najbogatejših zemljiških gospodov in podjetnikov na Kranjskem, njegove denarne razmere v resnici niso bile ugodne, nekaj zaradi stalnega padanja konjunktura v fužinarstvu, deloma zaradi denarnih pravic sorodnikov; veliko sta ga stali tudi knjižnica in mineraloška zbirka.¹⁷

Francoska okupacija in zatem ustanovitev Ilirskih provinc sta Zoisa tako kot nasploh prebivalstvo slovenskih in hrvaških dežel denarno izčrpali: Francozi so jim namreč naložili velika bremena, še hujše posledice pa je imela globoka gospodarska kriza v naših deželah pod Napoleonovo oblastjo.¹⁸

Prihod Francozov je Zoisu povzročil do srede junija 1809 že blizu 6800 goldinarjev škode.¹⁹ V začetku junija se je namreč nastanilo pri njem (v hiši na Bregu, ob današnji Zoisovi cesti, v fajančni delavnici v Gradišču, na vrtovih ob današnji Prešernovi cesti in na zemljišču pod Rožnikom) kar 27 oficirjev s spremstvom in čez 700 vojakov, seveda na Zoisove stroške! »Vsi hočejo postelje, žreti in lokati«, je razjarjeno zapisal Zois.²⁰ Kasneje so pri njem bivali le še visoki oficirji s spremstvom. Zaradi prisilne nastanitve je prenehala z delom njegova delavnica fajanse,²¹ francoski konjeniki pa so pod Rožnikom kradli baronovo seno ter pasli po njegovih travnikih in celo žitnih poljih; čeprav se je pritožil, ni nič zaleгло.²²

Po sklenitvi premirja so francoske oblasti, ki so bile že dotlej dvakrat zahtevale plačilo hišne kontribucije,²³ naložile Kranjski tako visoko vojno odškodnino, da jo po Zoisovem mnenju dežela ni bila zmožna plačati.²⁴ Zoisu samemu so pri tem odmerili ogromno vsoto 124.000 goldinarjev, od česar bi moral takoj plačati osmino ali nad 15.500 goldinarjev, ne glede na to, da se je škoda ki jo je utrpel zaradi francoske zasedbe, do 11. avgusta povzpela prek 26.000 goldinarjev.²⁵ Ni čudno, da je Valentin Vodnik pisal 12. septembra 1809 Kopitarju, »de bodo velga ozhéta na kant djali, zhe bo mogel vfe plazhat kar fo mu perfo dili.«²⁶ Zdi se tudi, da je Zois hotel plačati prvi obrok prisojene mu kontribucije. Svojemu prijatelju Černičju²⁷ je svetoval, naj plača prvo osmino kontribucije in upa, da mu Francozi ostalih sedem osmin odpustijo, sicer mu tako kot ostalim posestnikom ne preostane drugega kot »beraška palica od lakote«. Toda Zois sam kljub grobemu pritisku zasedbenih oblasti — te so, da bi pospešile zbiranje kontribucijskega denarja, jemale ugledne ljudi za talce²⁸ — do konca oktobra 1809, ko mu je začasna vlada na njegovo pritožbo z dne 21. septembra²⁹ znižala kontribucijo na nekaj manj kot 50.000 goldinarjev, ni plačal v celoti niti prvotnega prvega obroka, ampak le blizu 14.000 goldinarjev. Oblasti so zahtevale, naj ostanek prvega obroka takoj poravna, vsoto, ki še manjka do celotne na novo odmerjene kontribucije pa v sedmih obrokih.³⁰ Takšno ropanje in splošen gospodarski zastoj sta Zoisa do konca francoske dobe denarno uničila.³¹

Leta 1811 se je mudil v Ilirskih provincah v skrivni misiji agent pariškega notranjega ministrstva Pellenc, nekdanji Mirabeaujev tajnik. V vrsti poročil, ki so ponekod tako pronicljiva, da se je zdel njihov avtor Paulu Pisaniju »eden najboljših tajnih agentov,

kar jih je Francija kdaj imela na tujem»,³² je med drugim popisal osebne lastnosti vodilnih francoskih funkcionarjev v Iliriji pa tudi uglednih domačinov. O Žigi Zoisu pravi Pellenc poleg drugega, da je »zelo naklonjen francoski vladi« in predlaga, naj mu Napoleon podeli križec Legije časti!³³

Kako uskladiti takšno Pellencovo mnenje o Zoisu, ki je pri francoskih oblasteh očitno obveljalo, z vsem, kar smo doslej povedali in kar kaže, da Zois v letih 1809 in 1810 do francoske vladavine ni bil prijateljsko razpoložen, ampak prav obratno? Najprej velja, da Zois javno svojega protifrancoskega stališča ni izražal in da nasprotovanja tudi ni pokazal v občeivanju s svojimi uglednimi francoskimi obiskovalci, sicer bi ti ne prihajali vedno znova v njegovo hišo.³⁴ Čeprav je Zois gotovo odobral nekatere poteze francoske politike v Iliriji (npr. osvojenim deželam naklonjeno vladavino Zoisovega dobrega znanca, prvega generalnega guvernerja maršala Marmonta in s tem povezanim ugodnejšim položajem slovenskega jezika; obotavljanje in polovičarstvo, s katerim se je nova oblast lotila odprave fevdalizma in tako dejansko ščitila interese zemljiških gospodov³⁵) pa v nobenem primeru ni mogoče trditi, da bi bil postal iskren in prepričan frankofil. Njegovo zadržanje do Francozov je treba bržčas razlagati kot taktično prilagajanje in »realno politiko« ne pa kot izraz spremenjenega političnega prepričanja. Pri tem ne gre spregledati, da je bilo v velikem interesu francoskih oblasti, da si zagotovijo kakršnokoli, tudi navidezno podporo enega najuglednejših mož v Ilirskih provincah, s široko utrtimi mednarodnimi stiki v tedanji Evropi, tudi Franciji.

Najbrž je treba pri iskanju odgovora na vprašanje o motivih za podelitev križca Legije časti Zoisu izhajati prav iz interesov francoske politike. Ljubljanski škof Anton Kavčič,³⁶ senjski škof, Žiga Zois in nekateri drugi ilirski odličniki so postali vitezi Legije časti v za napoleonsko Francijo usodnih dneh po vojaški katastrofi v Rusiji in po sklenitvi rusko-pruske protifrancoske zveze. V Ilirskih provincah se je tedaj protifrancosko razpoloženje stopnjevalo in ponovno so se pojavile govorice o vrnitvi dežel Avstriji. Avstrijska politika se je v prvi polovici 1813 dejansko odločala, h kateri strani bo pristopila, po prvih uspehih Rusije in Prusije pa se jima je avgusta 1813 pridružila v vojni proti Franciji. Da je treba omenjene podelitve križcev Legije imeti v prvi vrsti za taktično potezo, s katero so želele oblasti vplivati na prebivalstvo, priča pismo,

ki ga je v tej zvezi poslal glavni intendant Ilirskih provinc grof Chabrol 20. maja 1813 generalnemu guvernerju. Chabrol svetuje Junotu, da je treba omenjenim podelitvam, posvetiti »publiciteto v največji možni meri« (le plus de publicité possible), »s čimer bomo zadržali pozornost prebivalstva teh pokrajin na ukrepih, ki jih sprejema Njegovo veličanstvo, da bi nagradilo s častnimi odličji osebe, katere priporočajo njihovi umski darovi in privrženost vladi«. Chabrol je tudi menil, naj o podelitvah piše vladin *Télégraphe Officiel*, kar je guverner z notico na dopisu odobril.³⁷

Kolikor vemo, baron Žiga Zois in ljubljanski škof Anton Kavčič velikemu kanclerju reda Legije časti nista poslala pisne za prijese, ki je bila za člane reda običajna.³⁸ Ker obrazec prijese poznamo,³⁹ je več kot verjetno, da Zois s prijese ni odlašal toliko zaradi »napada protina v roki« kot je pisal Junotu, ampak prej iz načelnih političnih razlogov. Sama po sebi je bila prijese za Zoisa popolnoma nesprejemljiva: obljubiti bi moral, da bo služil francoskemu cesarstvu in ohranjanju celovitosti njegovega ozemlja, da bo branil cesarja, državne zakone in lastnino, ki so jo ti zakoni legalizirali, zlasti pa, da se bo »z vsemi sredstvi, ki jih narekujejo pravičnost, pamet in zakoni« boril proti obnovitvi fevdalnega režima!

OPOMBE

1. Prim. Majda Smole, Glavni intendant Ilirskih provinc 1809–1813, Ljubljana 1973. — 2. Ob tej priložnosti se zahvalim prof. Jožetu Mundi, ki mi je ljubeznivo pomagal ugotoviti, da to pismo doslej še ni bilo objavljeno. — 3. Arhiv SR Slovenije v Ljubljani (citiram: AS), Glavni intendant Ilirskih provinc (navajam: GI), fasc. 41, p. 954. — Ker Junota očitno ni bilo v Ljubljani, je Zoisovo pismo prejel glavni intendant grof Chabrol in ga 23. maja 1813 s spremnim pismom poslal naslovniku (prim. prav tam, p. 958). Predloga naše objave je torej prepis Zoisovega pisma, narejen za potrebe glavnega intendanta. V prevodu se pismo glasi: Monsinjur, dobil sem pismo, katerega mi je Vaša ekszellenca izvolila napisati 5. maja t.l. v Otočcu (na Hrvaškem, op. J.Š.) in mu je bila priložena diploma viteza Legije časti, ki mi jo je blagovolilo podeliti Njegovo veličanstvo cesar in kralj. Ni mi potrebno reči, monsieur, do kakšne mere občutim ta nepričakovani znak dobrote našega velikega vladarja. Rad bi bil zaslužil tako veliko naklonjenost s kakšno uslugo in na kakšen način pripomogel k slavi velikega naroda (Francozov, op. J.Š.). Križec Legije časti dobiva zame novo vrednost, saj ga sprejemam iz rok odličnega generala, ki ga sam

nosi že tako dolgo s tolikšno slavo in je častno vse kar prihaja od njega. — Opravičujem se Vaši ekscelenci zavoljo nehotene zamude, s katero odgovarjam in se ponižno zahvaljujem. Napad protina v roki mi je do danes preprečeval zadostiti tej dolžnosti in poslati Njegovi ekscelenci kanclerju Legije časti svojeručno spisano prisego z izrazi moje vdanosti. Ostajam, monsinjor, Vaše ekscelece ponižni in pokorni služabnik, baron Žiga Zois, vitez Legije časti. Ljubljana, 22. maja 1813. — 4. France Kidrič, Zoisova korespondenca 1808—1809, Ljubljana 1939 (navajam: ZK 1, z zadevno stranjo); isti, Zoisova korespondenca 1808—1809, Ljubljana 1941 (naprej: ZK 2); Jože Žontar, Neznana pisma Žige Zoisa, Kronika 2/1954, str. 188—191. — Žal doslej še niso izšla Zoisova pisma iz druge polovice leta 1810 in kasneje, kar je sicer Fr. Kidrič napovedal (gl. opombo v ZK 2, str. 180), saj bi bila za naš namen zelo pomembna. — 5. Jože Žontar, Upor podložnikov gospodstva Brda pri Kranju v letih 1781 do 1783, Kronika 4/1956, str. 24—29. — 6. J. Žontar, kot zgoraj, str. 29. — 7. Zoisovo pismo brdskemu upravniku Urbančiču z dne 30. avgusta 1789, J. Žontar, kot v op. 4, str. 190—191. — 8. Zoisovi pismi Urbančiču z dne 2. aprila in 14. julija 1790, J. Žontar, kot v op. 4, str. 191. — 9. Splošno o tem gl.: August Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, 4. Theil, Laibach 1876, str. 293 sl.; Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba, Celje 1928 sl., str. 44 sl.; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 5, Ljubljana 1974, str. 162 sl.; Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 389 sl. — 10. Dnevnik je v celoti objavljen v ZK 2. — 11. ZK 2, passim. — 12. ZK 2, str. 82, Zoisovo pismo Černiču z dne 1. septembra 1809. — 13. ZK 2, str. 77, 18. avgusta 1809. — O Farguesu prim. August Dimitz, Die Correspondenz des Grafen Fargues, Intendanten von Oberkrain (1809—1810), MHVK 23/1868, str. 1—53. — 14. ZK 2, str. 58 — 15. ZK 2, str. 60—61, 27. julij 1809. Gl. še Zoisovo pismo Černiču, datirano isti dan, prav tam, str. 61—62. — 16. ZK 2, str. 149—152. Slovenski prevod je delo Jožeta Kastelica in je povzet po razstavnem katalogu Napoleonove Ilirske province, Ljubljana 1964, str. 17—18. — Prim. Erbergov odgovor v ZK 2, str. 161—163. O schönbrunnskem miru je sicer pisal Zoisu Kopitar z Dunaja 24. oktobra 1809, ZK 2, str. 109—111. — 17. Gl. ZK 1,

str. 34. — 18. Splošno o tem Melitta Pivec-Stele, La Vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813), Paris 1930. — 19. ZK 2, str. 41, 13. junij 1809. — 20. ZK 2, str. 30, 3. junij 1809. — 21. ZK 2, str. 38, 39, 10. in 12. junij 1809. — 22. ZK 2, str. 39, 40 12. in 13. junij 1809. — 23. ZK 2, str. 41, 13. junij 1809; str. 58, 21. junij 1809. — 24. ZK 2, str. 69, 8. avgust 1809. — 25. ZK 2, str. 70—71, 11. avgust 1809. — 26. Objavil Ivan Prijatelj v ČJKZ 4/1925, str. 155—156. Prim. Kopitarjevo pismo Zoisu v ZK 2, str. 91 z dne 21. septembra 1809. — 27. ZK 2, str. 82—83, 1. september 1809. — 28. Prim. ZK 2, str. 83, 1. september 1809 in str. 84, 1.—4. september 1809. — 29. ZK 2, str. 90. — 30. ZK 2, str. 116, 28. oktober 1809. — 31. Melita Pivec-Stele, kot v op. 18, str. 324. — 32. Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893, str. 340. — 33. Melitta Pivec, Drobtine izza časa Napoleonove Ilirije, Čas 1923/1924, str. 49—54. — 34. O obiskovalcih v letih 1809—1810 vsaj deloma ZK 2. Maršal Marmont je Zoisa obiskoval vsak teden, kot v op. 33, str. 51—52. — 35. O agrarnem vprašanju prim. vire in literaturo v: Janez Šumrada, Kmečki upor v okolici Višnje gore za časa Ilirskih provinc leta 1813, Kronika 34/1986, št. 1—2, str. 32—37. — 36. Sliko Kavčičevega odlikovanja je objavil J. Mal, kot v op. 9, str. 141. Prim. Pellencovo označitev škofa ter škofovo zahvalno pismo ob prejemu križca Legije časti, naslovljeno Junotu 28. aprila 1813, oboje v Melitta Pivec, kot v op. 33. — 37. AS, GI, fasc. 41, pp. 950—951, 20. maj 1813. Gl. Télégraphe Officiel No. 44, 3 Juin 1813, p. 179. Članek je v bistvu z literarnimi prijemi olepšana hvalnica Napoleonu; po stilu bi ga mogel sestaviti urednik Charles Nodier. — 38. Ko sem poleti 1986 študijsko bival v Parizu in med drugim delal v tamkajšnjih Archives Nationales, sem zaprosil za vpogled v nekatere dosjeje fonda LH (Légion d'honneur), med drugim Zoisovega in Kavčičevega. Konzervator-šef modernega oddelka Arhivov mi je 8. julija 1986 pismeno sporočil, da njuna dosjeja ne obstajata. — 39. V pariških Archives Nationales je pod signaturo LH 2319/9 ohranjena prisega ljubljanskega stolnega prošta in naslovnega škofa »in partibus« Janeza Antona Riccija, ki mu je bila Legija časti podeljena 28. novembra 1810. Prim. Pellencovo karakteristiko Riccija, kot v op. 33, in SBL 3, str. 97.

JUŽNA ŽELEZNICA IN RAZVOJ MEST NA SLOVENSKEM V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

JELKA PIRKOVIC

Namen pričujočega prispevka je naslednji: skušala bom pojasniti, kakšne fizične posledice je imela izgradnja Južne železnice na prostorsko zasnovu naših mest in pokrajine. Tako bo glavni predmet mojega zanimanja morfološka struktura naselij, ki jih je železnica s svojimi objekti in napravami najbolj spremenila. V tem pogledu bomo železnico šteli kot poseben morfološki element, ki se v določenem času vsidra v mestno tkivo. Drugi predmet mojega zanimanja pa bodo prostorski in posredno tudi socialni učinki, ki jih je železnica kot morfološki element in kot tehnična naprava sprožila v mestih in v pokrajini. Menim namreč, da prav študij sprememb v morfologiji prostora lahko daje odgovore na vprašanja, kakšna je narava novih družbenogospodarskih odnosov, katerih znanilec so bile tehnične in prometne izboljšave, in kakšne oblike »produkcije prostora« lahko pripišemo na račun novih družbenih odnosov, ki jih na splošno označujemo s pojmom klasični kapitalizem druge polovice 19. stoletja. Tako bom v svojem prispevku na temo Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem uporabila morfološki pristop, s katerim naj bi razložila ne le oblikovne lastnosti naših mest, temveč tudi splošne in posebne poteze v socialni in kulturni členitvi prostora v drugi polovici 19. stoletja.

ŽELEZNICA IN POKRAJINA

Že ko so se porajale prve zamisli o izgradnji Južne železnice, je bilo jasno, da mora povezati deželna glavna mesta Gradec in Ljubljano s Trstom na eni in Dunajem na drugi strani. Tudi Maribor kot ena od etap gradnje in kasneje kot postaja ni bil vprašljiv. Pač pa so obstajala različna mnenja o trasi med Mariborom in Ljubljano.¹ Če bi upoštevali slovenske gospodarske interese, bi imela prednost trasa, s katero bi povezali v sredini 19. stoletja razmeroma močno železarsko in svinčarsko področje Mežiške doline s svetom. Železnica bi lahko potekala takole: Maribor—Dravograd—Ravne na Koroškem—Slovenj Gradec—Šoštanj ali Velenje—Savinjska dolina in od tam ali preko Trojan ali po Tuhinjski dolini skozi Kamnik do Ljubljane. V tem primeru bi proga obšla Celje, ki je bilo okrog leta 1850 le sedež okrajnega glavarstva brez indu-

strije in le z maloštevilnimi lokalnimi obrtnimi delavnicami. Zdi se, da so pri izboru trase od Maribora do Celja prevladali gradbeno tehnični oziri, saj je realizirana trasa peljana po od zgornje variante mnogo bolj ugodnem terenu. Od Celja do Ljubljane pa bi bila tehnično manj zahtevna trasa skozi Žalec, preko Trojan ali po Tuhinjski dolini do Ljubljane, vendar so se odločili v korist trase po dolini Savinje in po savski soteski, čeprav je odsek od Zidanega mostu do Litije pomenil velik tehnični podvig. Zato pa je Južna železnica omogočila cenen transport trboveljskega premoga, kar je takoj povečalo njegovo konkurenčnost.² Iz navedenega lahko zaključimo, da je bilo v obdobju, ko so avstrijske dežele pospešeno uvajale parne stroje v industrijske obrate,³ za velekapital pomembnejše dobiti dovolj cenene premoga, kakor pa spodbujati razvoj prevaljskega železarstva, ki bi zaradi boljših prometnih možnosti lahko konkuriralo eisenerškemu železu in železarskim izdelkom.⁴

Proga od Ljubljane do Trsta je bolj sledila inženirski logiki tehnično optimalno izbrane trase, kot je to bilo v primeru proge od Maribora do Ljubljane. V grobem je tudi sledila smeri stare komercialne ceste proti Trstu, le da je prečkala Ljubljansko barje in se z borovniškim viaduktom vzpela na kraško planoto med Verdrom in Raskovcem in se nato preko Postojnskih vrat kot najvišje kote (612 m), ki jo Južna železnica doseže na ozemlju današnje Slovenije, spustila k Postojni. Da so konstruktorji Južne železnice izbrali najlažji prehod od Ljubljane do Postojne, je bilo potrjeno skoraj stodvajset let pozneje, ko so gradili sodobno avtocesto na tem odseku v glavnem vzdolž železniške proge.

In kakšne prostorske učinke je imela prva železniška proga na videz naše pokrajine? S stališča Slovenije kot celote v začetku prav malenkostne — proga kot tehnična naprava se je vrezala le v ozek pas pokrajine. Poleg tega je bila njena gradbena tehnologija s svojimi posegi in izbiro naravnih materialov za nasipe, podporne zidove in mostove⁵ veliko bolj prilična naravnemu okolju, kakor se to dogaja s sodobnimi infrastrukturnimi objekti velikih meril. Gledano z današnjimi očmi, bi lahko rekli, da je Južna železnica lepo vkomponirana v

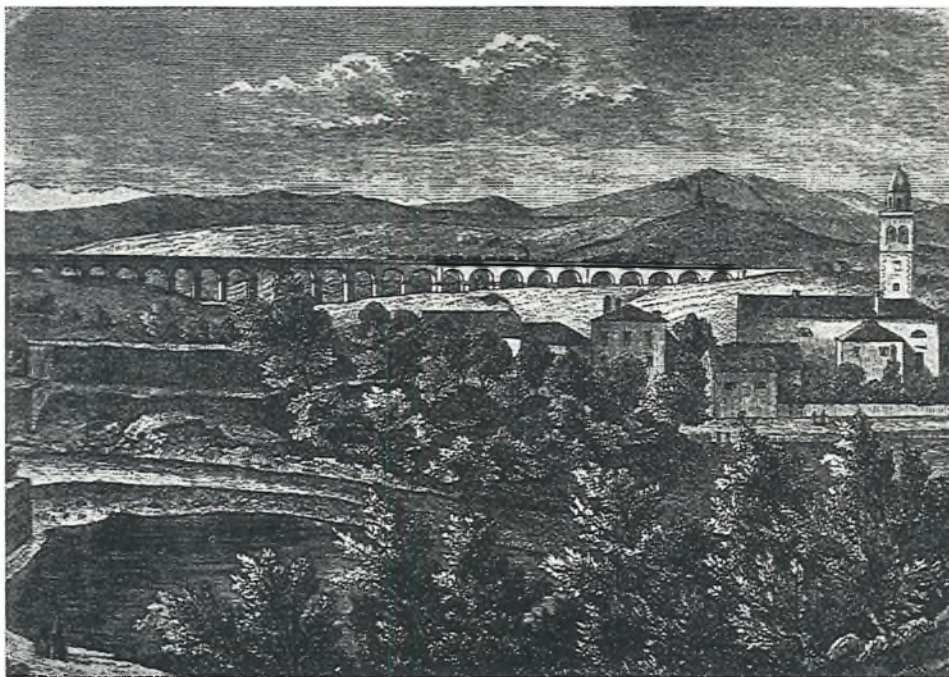
pokrajino, čeprav to nikakor ni bil namen njenih inženirjev. Res pa je morala pri večini ljudi železnica zbuditi izrazito romantično vzdušje, ki ga izražajo tudi sodobne upodobitve. Železnica v pokrajini je postala priljubljena tema vedutistov druge polovice 19. stoletja, tako da grafični motivi, večinoma objavljeni v knjižnih publikacijah in v periodiki, pričajo o romantičnem občutenju stika med idilično pokrajino in tehnično novostjo. Ko je na primer Johann Varoni, ilustrator prvega vodnika po Južni železnici,⁶ prikazoval slovensko pokrajino, je upodobil ne le progo samo skupaj z morebitnim viaduktom, mostom ali drugim tehničnim objektom, temveč je v grafiko vključil tudi vlakovno kompozicijo, pa čeprav še tako majhno in neznatno.

Kot zgled takšnega načina slikovnega prikaza naj služi podoba Nabrežine pri Trstu iz zgoraj omenjene publikacije (slika 1). V njej izstopata dva elementa: krajina z arhitektonskimi poudarki in nabrežinski viadukt, po katerem ravnokar pelje vlakovna kompozicija. Čeprav je podoba vlaka neznatna, pomeni piko na i celotnega prikaza (postavljena je tudi v perspektivično središče in je zato vsebinsko poudarjena), poleg tega pa določa merilo zadnjega plana slikovne kompozicije in s tem daje podobi večji vtis globine. Podobno kompozicijsko in pomensko vlogo vlaka lahko razberemo tudi iz drugih ilustracij v isti knjižici, to je na panoramah Barkovelj pri Trstu, Borovnice, Grač-

nice pri Zidanem mostu in na veduti Maribora.

V letu otvoritve zadnjega odseka Južne železnice od Ljubljane do Trsta je nastala risba Ljubljane s Tivolijem v ospredju.⁷ Tudi tukaj je v slikovno kompozicijo vključen vlak, ki daje celoti pečat aktualnosti (slika 2). V splošnem lahko rečemo, da je vlak na panoramah druge polovice 19. stoletja pridobil vlogo štafaže, kot jo je v klasičnem krajinarstvu imela v pokrajino vkomponirana človeška figura.

Naj povzamem: v obdobju, o katerem govori naslov našega prispevka, lahko o problematiki železnice v pokrajini govorimo na štiri različne načine: prvič o železnici in njenem trasiranju kot o tehničnem vprašanju, drugič o oblikovalskih vprašanjih vkomponiranja proge v pokrajinsko sliko, tretjič o novem dojemanju krajine, ki ga je s seboj prinesla železnica in ki ga lahko opazujemo v slikovnih predstavah pejsažev z železniško progo (kjer le-ta postane merilo in tudi znamenje napredka) in četrtič o železnici kot o elementu prestrukturiranja družbe v zgodovinskem okviru druge polovice 19. stoletja. Vsi slovenski zgodovinarji, ki so se ukvarjali z 19. stoletjem, menijo, da je železnica ne le prinesla k nam novo življenje, marveč je v mnogočem pomenila tudi propad nekaterih obrti in načinov transporta — tako je izumrlo čolnarjenje po Ljubljani in Savi skupaj z pretovarjanjem blaga v rečnih pristaniščih, zamrle so obrti,

Nabrežina pri Trstu, Lloyd's Illustrierte Reisebibliothek von Wien nach Triest, Wien 1858

Jan Novopacký: Pogled na Ljubljano izpod gradu Podturn, lavirana risba, 1857, hrani NUK

povezane s čolnarstvom in splavarjenjem pa tudi furmanstvo je doživelo hud udarec. Nastali pa so novi poklici in nove možnosti zaposlitve pri delih za železnico. Vendar, kot ugotavlja Šorn,⁸ je večino kvalificiranih del prevzela tuja delovna sila, predvsem nemškega in češkega izvora, tako da ni čudno, da je bil dotok priseljenecv teh dveh narodnosti v mesta ob progi znaten. V splošnem pa so se v pokrajinah, naseljenih s Slovenci, demografska gibanja odvijala tako, da demografskih sprememb ni mogoče enostavno pripisati na račun učinkov, ki naj bi jih povzročila izgradnja Južne železnice.⁹ Zato bi bile potrebne poglobljene raziskave gospodarske zgodovine naših pokrajin v drugi polovici 19. stoletja.

ŽELEZNICA IN MESTO

Gledano scela so imela naša mesta v sredini 19. stoletja še precej potez, značilnih za srednjeevropska mesta pozne fevdalne dobe in so se v njih kazale le posamezne prvine novega pojmovanja prostora. Na Slovenskem je večina mest nastala v obdobju od 12. do 15. stoletja, v novem veku pa ne zasledimo več nobenega novega mesta. Ker v naših deželah niso vladale najbolj ugodne gospodarske in družbene razmere, se tudi mesta niso kdove kako razvijala. Tako tudi niso bila deležna večjih renesančnih, baročnih ali klasicističnih razširitev, temveč so postopoma dobivala novo preobleko in sodobnejše slogovne poudarke, tako najbolj očitne

v času baroka. V tem pogledu je najbolj prednjačila Ljubljana kot prestolnica dežele Kranjske. Tudi prva polovica 19. stoletja ni prinesla pretresljivejših sprememb: industrije v mestih na Slovenskem skorajda ni bilo, novi časi so se kazali le s tem, da so na prelomu 18. in 19. stoletja podrli vsa mestna obzidja in obrambne naprave, uredili nekaj starih cestnih vpadnic, zasadili drevorede, speljali nekaj ulic po nekdanjih obrambnih jarkih itd. Edini večji regulacijski posegi so se osredotočili na Ljubljano, kjer so uredili Kongresni trg in zastavili ureditev Tivolija kot mestnega parka. V takšnih okoliščinah je resnično šele izgradnja Južne železnice prinesla nov veter v prostorsko koncepcijo pomembnejših središč, to je predvsem v Ljubljano, Celje in Maribor, delno pa tudi v manjše kraje, med katerimi bomo predstavili trg Postojno.

V prvi vrsti si hočemo ogledati, kakšen je bil stik železnice z mestom, torej kako se je železniška postaja s pripadajočimi napravami, kot so tiri, okretnice, delovni in pomožni objekti, umestila v naselbinski prostor. Vse naše postaje so bile prevoznega tipa, kar hkrati pomeni, da je bil železniški trak postavljen tangencialno glede na naselbinske aglomeracije. Pri manjših krajih (mednje štejem Litijo, Logatec, Pivko, Divačo in Sežano), kjer urbanizacija ni bila tako burna, so kolodvori še vedno ob robu naselij in proga pri njih pomeni tisto prostorsko mejo, preko katere se niso širili.¹⁰ Drugače je bilo v Mariboru, Celju in Ljub-

ljani. Podobno kot druga večja mesta ob Južni železnici zunaj meja današnje Slovenije so tudi ta mesta v drugi polovici 19. stoletja doživela živahnejši razvoj. Kot že rečeno, so železniške naprave postavili zunaj do tedaj pozidanega mestnega območja, v Ljubljani v Šentpetrskem predmestju, v Mariboru v Graškem in v Celju sicer še na ozemlju celjske katastrske občine, vendar že zunaj nekdanjega obzidja. V vseh treh primerih je železniška postaja delovala kot močan magnet, ki je pospeševal pozidavo vmesnega prostora med starim mestom in kolodvorom. Še več, železnica je bila v svoji pionirski fazi ne le gospodarsko važna naprava za prevoz blaga in ljudi, ampak je imela tudi močan prestižni pomen, ki se je kazal v tem, da je takoj postala priljubljeno mondeno prevozno sredstvo.¹¹ Podobno je veljalo tudi za mestne četrti ob železniški postaji. Tako kot za večino evropskih mest druge polovice 19. stoletja velja tudi za Ljubljano, Celje in Maribor pravilo, da so na novo nastale ulice med starim mestnim jedrom in postajo bile med najelegantnejšimi in da se je tja postopoma selil poslovni center mesta.

V Mariboru so leta 1850 mestu priključili graško in meljsko predmestje. Za del nekdanjega graškega predmestja (med sedanjo Partizansko cesto, Tomšičevo ulico in glavnim kolodvorom) so leta 1875 pripravili regulacijski načrt,¹² ki pa ni ohranjen. V naslednjih desetletjih je tam nastala nova četrt z za preteklo stoletje značilno ortogonalno ulično mrežo, z nizi elegantnih dvonadstropnih stanovanjskih hiš, z drevoredi in parki. Melje pa naj bi reguliral načrt iz leta 1885, vendar je bil le delno izveden. V ta del mesta, ki je že onkraj železniške proge, se je naselila predvsem industrija.

Tudi v Ljubljani ni bilo nič drugače: do preloma stoletja so urbanistično uredili in pozidali razmeroma veliko področje med starim mestnim jedrom in kolodvorom severno od nekdanjega vaškega zaselka Blatna vas.¹³ Najpomembnejši del nove urbanistične zasnove je vsekakor smer Miklošičeve ceste, ki je povezala mesto čez Ljubljano z železniško postajo in ob njej ležeči Slovenski (sedaj Marxov) trg. Trg in Miklošičeva ulica sta nastala v času popotresne obnove Ljubljane po zamisli Maksa Fabianija,¹⁴ pionirja moderne slovenske arhitekture. Pomenita enega od vrhov urbanizma na Slovenskem, saj njuno oblikovno kvaliteto lahko postavimo ob bok sočasnim, sicer bolj veličastnim rešitvam v večjih središčih, kot sta Dunaj in Trst.

Miklošičeva ulica je speljana vzporedno s staro Kolodvorsko ulico, ki je še do nedavne imela pečat precej skromne predmestne ulice. Čeprav leži v osi postajnega poslopja, je niso preuredili v reprezentančni dostop do kolodvora, ker bi jo bilo težko povezati z mostom čez Ljubljano in z Mestnim trgom, kjer je v tistem času še vedno bilo težišče mestnega življenja. Zato so se mestne oblasti odločile, da odprejo novo, Miklošičevo ulico, ki bo omogočila dobro povezavo med starim središčem mesta in prostorom glavnega kolodvora.

Nekoliko starejša od Miklošičeve je Resljeva cesta. Odprli so jo leta 1882. V naslednjih nekaj letih je ob njej zrastle učiteljske in nekaj stanovanjskih hiš, za katere so tedanji Ljubljančani menili, da so med najlepšimi v mestu.

Zanimivo je, da se je jugovzhodno od postajnega poslopja (v bližini nekdanjega tovarnega kolodvora) v neposrednem zaledju reprezentančne Miklošičeve in Resljeve ceste namestila industrija: predilnica,¹⁵ tovarna vžigalic in kasneje na njenem mestu parni mlin, mestna plinarna in elektrarna, kartonažna tovarna. V času, ko se mesto še ni razširilo po vsem prostoru do železniške postaje, je industriji takšna lokacija ustrezala. Zato pa je ostalo še precej zemljišča severno od železniških tirov praznega: do začetka prve svetovne vojne so pozidali le pas ob stari Dunajski cesti.¹⁶ Ob njej je že iz prejšnjih časov ležalo pokopališče sv. Krištofa. Predel se je v celoti urbaniziral šele med obema vojnoma. Zanj sta regulacijske načrte pripravila najprej Fabiani (1899), nato še Plečnik (1929), vendar je realizacija le delno upoštevala njune zamisli.

Tudi izgradnja ob celjskem kolodvoru je sledila splošnim shemam, značilnim za regulacijsko dejavnost 19. stoletja. V primerjavi z Ljubljano in Mariborom je bila proga v Celju speljana veliko bližje staremu mestu zaradi omejenega zemljišča med nekdanjim mestnim obzidjem in Voglajno. Zato tudi ni bilo težko urediti direktne zveze med mestom in kolodvorom: podaljšali so le staro Ulico novih vrat (ulico, ki je vodila iz mesta skozi v letu 1483 odprta vrata v obzidju). Res pa je, da sta se ureditev in pozidava novega mestnega prostora pred železniško postajo precej zavlekli, pač zaradi slabih gmotnih razmer, ki so tedaj vladale v Celju. Tako je bil sedanji Titov (nekdanj Bismarckov) trg urejen šele leta 1899. Ob njem (nasproti železniški postaji) stojita dve reprezentančni stavbi: Mestna hranilnica (1877) v neorenesančnem slogu in Celjski

dom (1907) v romantični mešanici »nemških« slogovnih prvin. Za predel med železniško postajo in Stanetovo ulico je bila v drugi polovici 19. stoletja pripravljena vrsta regulacijskih načrtov, vendar se nobeden od njih ni ohranil. Ker je Voglajna onemogočala širitev mesta proti vzhodu,¹⁷ tam ni mogla nastati industrija. Zato so prvi večji obrat v Celju, to je celjsko cinkarno (1873), zgradili v Gaberju, tik ob železniških tirih, vendar daleč zunaj Celja.

Obljubila sem še kratek pregled razmer v Postojni.¹⁸ Južna železnica se kraju približa takoj, ko preide najvišji vzpon v Postojnskih vratih. Ker trg leži v kotlini, je proga speljana vzdolž pobočja nad Postojno. Zato je tudi postojnski kolodvor postavljen v breg in nima ravne zveze z jedrom Postojne. Kljub temu pa je njegova lokacija pospešila ureditev novega dela Postojne med glavno cesto in vznožjem hriba, kjer je speljana železnica. Nastala je značilna florisna zasnova s pravokotno ulično mrežo. Ker pa je kraj razmeroma počasi napredoval, je bil ta predel, z izjemo nekaj hiš ob glavni cesti, do konca pozidan šele v najnovejšem času.

Ljubljana, Maribor, Celje in Postojna so na Slovenskem edini kraji, kjer je namestitev železniške postaje botrovala nastanku za 19. stoletje značilne urbane strukture. V vseh drugih mestih ob kasneje zgrajenih progah ali v manjših naseljih ob Južni železnici je bil stik železnice z naseljem manj izrazit, bodisi da je bila postaja nameščena tako daleč, da ni mogla vplivati na njegovo rast (tako v Kranju, Škofji Loki, Novem mestu, Ptuj), bodisi da gre za manjše kraje, ki so se začeli hitreje razvijati šele v zadnjih desetletjih in zato nosijo pečat sodobne stihijske urbanizacije.

ZELEZNICA IN INDUSTRIJA V MESTIH

Za slovenske dežele je značilno, da prvi industrijski obrati niso nastali v mestih, temveč na podeželju, pač tam, kjer so bile na razpolago surovine, vodna energija in poceni delovna sila. Šele po letu 1850 so nastali prvi večji industrijski obrati v mestih, njihovo nastajanje in razmah pa sta bila bolj izrazita šele po letu 1870. Ker nisem poklicana, da bi pisala zgodovino industrije v naših mestih, se bom omejila na urbanistično in oblikovno plat problematike.

Ko smo v prejšnjem poglavju govorili o stiku med železnico in urbano zasnovo, smo videli, da so v večjih mestih ob železniški postaji nastale reprezentančne četrti s sta-

novanji za boljše sloje in z vrsto centralnih dejavnosti. Stik med železnico in mestom pa je imel še drugo, bolj temno plat: v bližini tirov se je namestila industrija. Za Ljubljano smo že rekli, da se je vrsta obratov znašla celo v neposrednem zaledju reprezentančnih ulic, usmerjenih proti glavnemu kolodvoru. Še danes ima ta ožji mestni predel značaj provizoričnosti in nereda, čeprav so iz njega izselili skoraj vsa stara podjetja¹⁹ (ostala pa so skladišča, nereprezentančne pisarniške stavbe in neurejena dvorišča). Podobno velja tudi za že omenjeno industrijsko območje za Bežigradom: nekdanje kovinske in lesne industrije tod ni več. Na njenem mestu so ostala predvsem skladišča, čeprav gre za zemljišča, ki so le za streljaj oddaljena od ožjega mestnega središča.

V Mariboru pa je industrija, povezana z železnico, pospešila urbanizacijo novega mestnega predela na desnem bregu Drave. Kot je znano, so ob izgradnji koroškega železniškega kraka na Studencih pri Mariboru poleg kolodvora postavili tudi centralne delavnice Južne železnice za popravila tirnih vozil. Delavnice so z delom začele leta 1863, dve leti kasneje pa so bili vsi njihovi objekti zgrajeni. Le-ti sami po sebi niso bili posebno zanimivi. Delavnice so bile pomembne zato, ker so predstavljale prvi veliki in z najsodobnejšimi stroji opremljeni obrat na Slovenskem, ki je zaposloval veliko število delavcev in iz katerega se je razvila mariborska kovinska industrija. Poleg tega so, kot že rečeno, delavnice pomenile urbano jedro novega dela Maribora, saj so ob njih zgradili prvo veliko in po enotnem načrtu grajeno delavsko kolonijo pri nas.

Nič novega ne povemo, če rečemo, da je industrija v naših mestih nastajala brez pravega prostorskega reda. Res so posamezne tovarniške stavbe načrtovali arhitekti (tako na primer dunajski arhitekt Karl Tietz Koslerjevo pivovarno),²⁰ vendar je narava industrijske proizvodnje takšna, da zahteva sprotno dograjevanje, spreminjanje in tudi opuščanje stavb in naprav. Posledica tega (in pa dejstva, da industrijska gradnja nikoli ni v celoti sodila v krog »prave« arhitekture) je, da industrijski kompleksi kot celota dajejo prej vtis nereda kakor pa reda. Seveda so tudi izjeme, na primer Arzenal Avstrijskega Lloyda v Trstu.²¹ Tudi Ljubljana je bila leta 1873 deležna podobne pridobitve. V pasu med Južno železnico in Tržaško cesto so zgradili tobačno tovarno. Gre za izjemno velik kompleks tovarniških stavb. Njegova površina je na primer večja od ob-

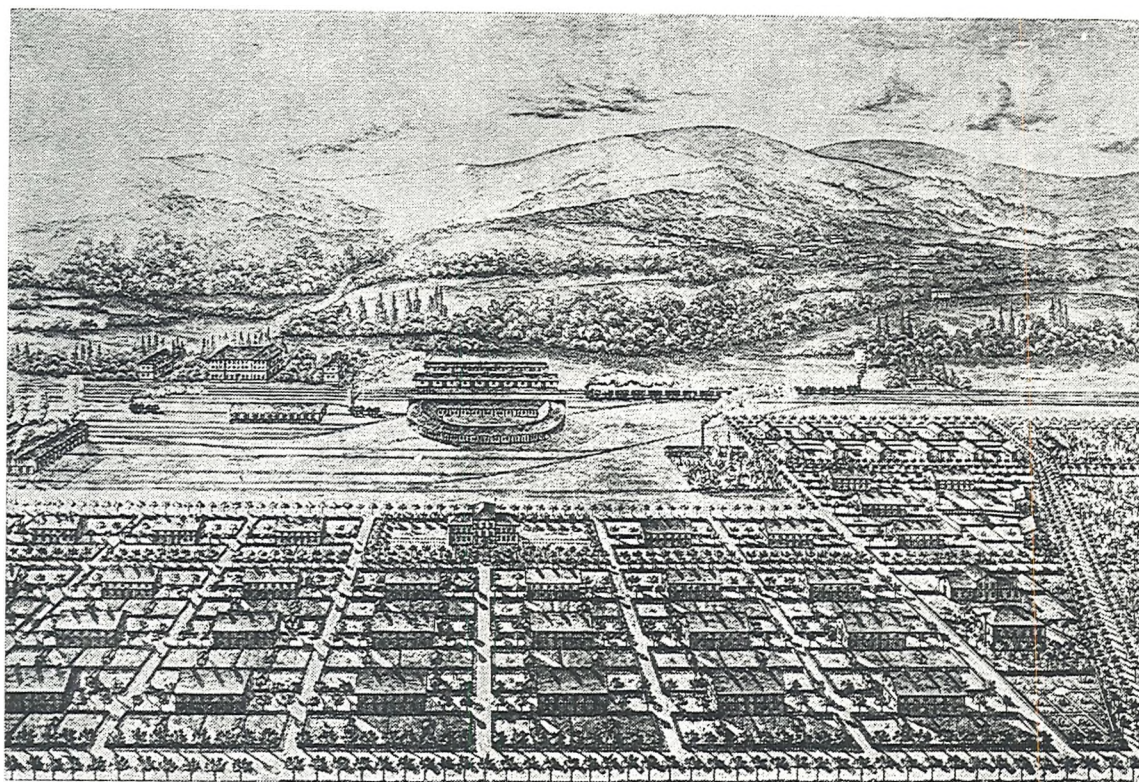
močja artilerijske vojašnice za Bežigradom, ki je bila v tistem času ena najbolj sodobnih vojašnic v Avstriji (zgrajena med letoma 1896—98). Oba stavbna kompleksa imata podobne poteze: paviljonski način gradnje, simetričen tloris, nekoliko suhoparno, a vendar korektno arhitekturno oblikovanje, ki je tako značilno za »uradno« arhitekturo po vsej nekdanji Avstro-Ogrski.²² V primerjavi z Arzenalom Avstrijskega Lloyda pa pri ljubljanski tobačni tovarni niso zgradili tudi delavskih stanovanj. Delavstvo je moralo po drugi poti poskrbeti zanje, o čemer bomo govorili kasneje. Ne glede na to, ali so takšni tovarniški kompleksi imeli tudi stanovanjske stavbe ali ne, je očitno, da so njihovo gradnjo narekovali popolnoma drugačni vzgibi, kot jih lahko izluščimo iz tradicionalnih urbanih oblik. Tako je tudi kompleks tobačne tovarne oblikovan čisto avtonomno in že na prvi pogled nastopa kot ločen, poseben del mesta. Zato pa kaže nekaj temeljnih morfoloških potez, značilnih za urbanizem našega časa: nekontinuiteto z mestno pokrajino, parcialen način reševanja urbanih vprašanj itd. V tem pomenu res lahko pritrdimo misli, da industrijski kompleksi 19. stoletja napovedujejo pojav »novega mesta«,²³ ki se je uveljavil predvsem s funkcionalizmom. Vendar sta vsebina in oblika »no-

vega mesta« daleč od tega, kar so mesta včasih bila: »novo mesto« je kratko malo nemesto.

ŽELEZNICARSKA DELAVSKA NASELJA

V drugi polovici 19. stoletja so na Slovenskem nastale prve delavske kolonije, kar po svoje kaže na to, da so naše dežele začele stopati v obdobje močnejše industrializacije. Če bi hotela predstaviti vso problematiko stanovanjskega vprašanja delavcev v tem obdobju pri nas, bi hudo preseгла okvire svoje teme. Zato se bom omejila na predstavitev dveh primerov delavskih naselij, ki sta kar najtesneje povezana z železnico, to sta zgoraj omenjena železniška kolonija na Studencih pri Mariboru in naselje družinskih hišic v Rožni dolini v Ljubljani.

Železniško kolonijo na Studencih 24 (slika 3) so gradili v dveh etapah. Najprej so v letu 1863 postavili 12 štiridružinskih pritličnih hiš tik ob koroški progi (na sliki desno zgoraj). Ker pa to ni zadostovalo, so leta 1868 zgradili še 28 enonadstropnih hiš s po osmimi stanovanji. Kasneje so dozidali še šolsko poslopje in trgovino, tako imenovani konzum. Iz slike se da zlahka razbrati urbanistično zamisel celotne kolonije, ki je

Železniška kolonija na Studencih v Mariboru s Koroškim kolodvorom in centralnimi delavnicami Južne železnice,

sicer sila preprosta, a hkrati zgovorna: red, higiena in dobiček so bila tri temeljna načela, ki so vodila družbo Južnih železnic pri gradnji stanovanj za delavce mariborskih delavnic. Ker so delavnice potrebovale veliko število delavcev natančno določenih profilov, so delovno silo »uvozili« predvsem iz nemških dežel.²⁵ Zanje so tudi razmeroma dobro poskrbeli. Imeli so precej boljše mezde kot delavci v lokalnih podjetjih, dajali so jim stanovanja v za tiste čase vzorno urejeni koloniji, kjer je bilo mogoče kaj zaslužiti tudi z obdelovanjem vrta in rejo domačih živali. Delodajalec je imel poleg posrednih koristi od dobro plačanih in zadovoljnih delavcev tudi neposredne koristi v obliki najemnine za stanovanja in od izkupička v konzumu in kantini. Krog kapital-delo je bil v primeru železniških delavnic in njihove kolonije skorajda sklenjen in tudi pričujoča upodobitev izraža poleg skrbi za red, higieno in dobiček tudi željo za družbenim zdravjem, preglednostjo in nekonfliktnostjo. V tej luči je treba razumeti tudi pravila igre pri odnosih delodajalec-delavec, najemnik. Najemnik je smel stanovati v koloniji le toliko časa, dokler je delal pri železnici (upokojitve je veljala enako kot odpoved); najemniki tudi niso smeli v koloniji nič spremeniti, tako da je celotna zasnova do pred nekaj desetletji ostala intaktna.

Z naseljem v Rožni dolini je bilo nekoliko drugače: zgradili so ga delavci različnih podjetij, večinoma tobačne tovarne in železničarji. Zemljišče je odkupilo Delavsko stavbno društvo, ki je nastalo pod okriljem slovenskega krščansko-socialističnega gibanja. V tem primeru je torej kapital posredno, s pomočjo na videz samostojne delavske organizacije reševal stanovanjski problem delavcev. Ob tem je tudi angažiral finančna sredstva samih delavcev, ki so tako postali lastniki svojih stanovanj. V oblikovnem pogledu je to pomenilo, da je zasnova naselja v Rožni dolini bolj enostavna. Gre za »ameriško« ulično mrežo v obliki šahovnice (po ameriško so imenovane tudi ulice z rimskimi številkami). Ob ulicah so stale pritlične enodružinske hiše; po dve in dve sta se držali skupaj. Med letoma 1905 in 1908 so zgradili 110 hiš, vendar ne vseh po enotnem načrtu. Kasneje so dozidavali nove in nove hiše, stare, pritlične s fičarami pa prezidavali in spreminjali. Do danes skoraj nobena prvotna hiša ni ohranila originalne podobe. Spremenil se je tudi značaj Rožne doline. Nekdaj tipično delavsko naselje je preraslo v vrtno predmestje z bogatimi vilami.

ŽELEZNICA KOT NOVA MEJA MESTA

Ko obravnavamo razmerje med železnico in mestno rastjo, moramo omeniti še en učinek železnice v mestni zasnovi: železnico kot mejo. Na prvi pogled je vloga železnice kot meje podobna vlogi mestnega obzidja. V obeh primerih lahko govorimo o antropomorfni mejah mestne rasti. Vendar je med prvim in drugim bistvena strukturna razlika, ki bi jo na kratko lahko označili takole: srednjeveško²⁶ mestno obzidje je navzven imelo vlogo fizične in simbolne zapore, ki je ločevala mesto od zunanjega sveta, navznoter pa je povezovalo različne mestne dele v socialno in prostorsko celoto. Posledice izgradnje železniških tirov na obrobjih mest pa so bile čisto drugačne, saj so bile tudi zgodovinske okoliščine okrog leta 1850 popolnoma neprimerljive z okoliščinami, ki so narekovalle gradnjo srednjeveških obzidij. Poleg tega je železnica tudi funkcionalno in tehnološko drugačna od tehnike in namena obzidnih naprav. Še najbolj pomembno pa je, da sta se v 19. stoletju spremenila pojmovanje in urejanje prostora in da v tem ni ostalo več kaj dosti elementov, primerljivih s srednjeveškim pojmovanjem mesta.

Res pa je železnica ustvarila fizično (obemem pa tudi gospodarsko, kulturno in simbolično) povezavo določenega mesta s svetom, hkrati pa so kot nekaj nezaželen stranski učinek železniški tiri postali težko premostljiva ovira in še danes delijo mesta na med seboj slabo povezane dele. Stanje se je še poslabšalo, ko so železniško omrežje širili in so mesta, kot so Ljubljana, Celje in Maribor, postala železniška križišča. Tako so v Mariboru od osrednjega mestnega območja odrezali Melje in Orešje, del Tabora, Studence in Tezno, v Ljubljani Bežigrad in Šiško med seboj in od mestnega središča, v Celju pa severni, novejši del od starega jedra Celja.

Že v poglavju o železnici in mestu sem nazkazala, da so se po sredini prejšnjega stoletja mesta razvijala v za zahodno urbano kulturo značilnih urbanizacijskih stopnjah. Na ravni mestne morfologije lahko razlikujemo tri stopnje mestne rasti ob železnici: za prvo fazo (po izgradnji železniških naprav) je značilna predvsem vloga kolodvora. Kolodvor je za mesto pomenil nov razvojni pol, h kateremu se je usmerila najprej linearna vrsta rasti — konkretno so to bile kolodvorske ulice, s pomočjo katerih se je najprej zgradil most med mestom in novimi »vrati« v svet. Polagoma so z ulicami in stavbami zapolnili ves prostor med mestom in želez-

nico. Tedaj je mestna rast prešla v drugo fazo: železnica je postala meja, zaradi katere se mesto ni moglo več širiti. Ponekod je pri tem tudi ostalo in še danes gre stik med pozidavo in nepozidanim prostorom prav po železnici. Takšen primer je zahodni rob Ljubljane. Ko so gradili Južno železnico, so jo, razumljivo, speljali zunaj pozidanega območja. Na prelomu stoletja se je gradnja ustavila ob tirih. Gledano z današnjimi očmi, je bila to srečna okoliščina, saj je tudi železnica po svoje pomagala ohraniti največje zeleno območje v mestu, ljubljanski Tivoli. V tretjem obdobju, ki še traja, pa je v večjih krajih urbanizacija preplavila tudi zemljišče onkraj železniških tirov. Posledice tega smo že omenili, ko smo govorili o tem, da je železnica razrezala mesto na posamezne, med seboj slabo povezane dele, kar je še stopnjevalo učinke funkcionalnega coniranja in socialne segregacije.

Povedati je treba še, da se je Maks Fabiani, začetnik modernega slovenskega urbanizma, že na prelomu stoletja zavedel, kakšna nevarnost preti mestu zaradi ločevalnega učinka železniške proge. V že omenjenem projektu za ureditev severnega dela Ljubljane (1899) je predlagal, da bi nove ulice za Bežigradom speljali v podaljških že obstoječih ulic južno od železniških tirov in postaje. Ko bi okoliščine to omogočale, bi progo prestavili in ulice na eni in drugi strani železnice bi zlahka povezali v enotno prometno telo. Žal mestni urbanisti niso upoštevali njegovega predloga. V nobenem slovenskem mestu in tako tudi v Ljubljani niso predstavljali tirov in železniških postaj ali poglobili proge, kar bi enkrat za vselej razrešilo probleme, ki jih prinaša železnica v mestu. Železnica je tako ostala ovira in meja mestne rasti.

ZAKLJUČEK

V tako kratki predstavitvi sprememb, ki jih je v urbane zasnove mest na Slovenskem prinesla Južna železnica, seveda nisem mogla do podrobnosti osvetliti vse problematike urbanizma 19. stoletja pri nas, ki jo posredno ali neposredno povezana z uvedbo železniškega prometa. Kljub temu lahko kot rdečo nit izpeljem nekaj splošnih ugotovitev, predstavljenih v naslednjih vrsticah.

Poleg številnih novih pojavov (kot so na primer prostorsko ločevanje mestnih delov glede na funkcionalno coniranje, ločevanje na reprezentančne in nereprezentančne predele, na mestno središče in mestno obdobje, nadalje zabrisovnje meje med mestom in

podeželjem zaradi suburbanizacije) je železnica s svojimi napravami postala urbani element, značilen za nov družbeni odnos do gradnje in urejanja mest. Če bi na železnico v mestih gledali le kot na oblikovni pojav, bi jo lahko kaj hitro začeli primerjati z drugimi urbani morfološki prvinami. Tako bi lahko rekli, da je vloga železniške postaje v mestu podobna vlogi tradicionalnih jeder prostorske organizacije, kot so stare cerkve, prometna križišča, prehodi čez reko, pristani itd. Ponuja se tudi druga primerjava, in sicer med železniško postajo in mestnimi vrati. Kolodvor naj bi bil nov slavnostni vhod v mesto, reprezentančna točka, ki naj označuje neizčrpne možnosti povezave mesta s širnim svetom. Vendar se stara obzidna vrata in kolodvor kot nov vhod bistveno razlikujeta v dveh potezah. Obzidna vrata so rabila za občasno in nadzorovano zvezo med mestom in neposredno okolico in se je njihovo oblikovanje strogo podrejalo njihovi obrambni vlogi. Kolodvor je sicer že od vsega začetka bil točka, ki je sila primerna za policijski nadzor, v ostalem pa se močno loči od mestnih vrat: omogoča zvezo mesta z daljnimi svetovi in je kot tak vključen v verigo kapitalističnega ekspanzionizma. Kolikor bolj pomembno je mesto, toliko bolj je poudarjen reprezentančni značaj njegove železniške postaje. Tako bi mesta na Slovenskem že po videzu njihovih kolodvorskih poslopij razvrstili v hierarhično lestvico: najpomembnejši je bil Trst, ki ima tudi najlepšo in najmogočnejšo postajo, sledi Ljubljana, katere postaja je precej manjša in manj ambiciozno zasnovana, nato sta na vrsti Maribor s svojo staro (med drugo vojno porušeno) postajo, ki je bila za nadstropje nižja od ljubljanske, in Celje, katerega postaja je med vsemi najmanjša in najbolj skromna. V tem pogledu pomeni Postojna izjemo: njeno postajno poslopje je precej veliko in razmeroma dobro oblikovano, seveda v okviru tipične avstro-ogrske železniške arhitekture.

Že sem govorila o morfološki podobnosti med železniškimi tiri v mestu in srednjeveškim mestnim obzidjem. Ponoviti moram, da je podobnost med obema prostorskima elementoma privlečena za lase in izvira iz površnega primerjanja obeh pojavov na kartah. Sicer pa je bilo obzidje integralni del mesta, nepogrešljiva sestavina njegove fizične, gradbene in simbolne podobe, kar niti približno ne velja za železniške tire. Železnica je (z izjemo reprezentančnih postajnih poslopij) skupaj z železniškimi napravami sodila v krog inženirske gradnje in ji niso

pripisovali lastnosti lepega. Ko je minilo prvo navdušenje nad tem čudežem tehnike, je bila železnica v zavesti ljudi vse bolj odrinjena na rob mestnega življenja. Postala je prostor grdega, umazanega, kar je treba pač skriti, ker ne sodi v mestno podobo. Res je tudi, da železniške naprave potrebujejo precej velike površine, med katerimi je tudi veliko neizkoriščenih varnostnih koridorjev. Z leti se je vzdolž tega, za mesto mrtvega prostora, zbralo precej neuglednih stavb in kompleksov, od industrije, skladišč, zbirališč odpadnega materiala do — kot kaže primer Maribora — celo zaporov. V Mariboru je namreč ob križišču koroške proge in Južne železnice leta 1889 zrasla za tisti čas moderna moška kaznilnica, ki pa kljub svoji modernosti ni bila mestu v poseben okras. Če je že za industrijo in skladišča iz funkcionalnih ozirov potrebno, da stoje v bližini proge, tega ne moremo trditi za zapore. V tem se vidi, kako so sicer neuporaben prostor ob progi porabili za namestitev ene od najbolj neuglednih družbenih institucij.

Osrednja ugotovitev, do katere smo prišli v pričujoči razpravi, je naslednja: vpliv železnice na prostorsko zasnovo slovenske pokrajine in mest v 19. stoletju je opaziti predvsem v dveh sklopih pojavov in na dveh prostorskih ravneh: na regionalni ravni je železnica pospešila spremembe v lokacijskem vzorcu industrije: industrijska proizvodnja novega tipa (in s tem tudi kapital) se je vedno bolj osredotočala v večjih krajih ob železnici — pri nas predvsem v Ljubljani, Mariboru, Kranju (ob gorenjski železnici), v Celju in še kje, na lokalni ravni pa je do največjih sprememb prišlo v mestnih četrtih ob železniških postajah, o čemer smo že obširno govorili. Ob izgradnji novih, reprezentančnih mestnih predelov se je pokazala tudi potreba po načrtnem urejanju mesta, kar je hkrati pomenilo zametke modernega slovenskega urbanizma.

Tako lahko zaključimo, da sta bila železnica in njeni prostorski učinki znanilca novega, na klasičnih kapitalističnih družbenih odnosih temelječega prostorskega reda. V času od izgradnje Južne železnice pa do konca prve svetovne vojne so naša mesta dobila novo podobo (čeprav v omejenem obsegu in omejeni kvaliteti), zaradi katere jih lahko uvrščamo med moderna srednjeevropska mesta. Tudi zanje je nastopilo dvajseto stoletje.

OPOMBE

1. Jože Jenko: »Ko nam je pripeljala prva železnica«, *Kronika slovenskih mest*, I/1934, št. 3, str. 170 in Jože Šorn: *Začetki industrije na*

Slovenskem, *Documeta et studia historiae recentioris*, Maribor 1984. — 2. Janko Orožen: *Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola*, OLO v Trbovljah, Trbovlje 1958, str. 313—314. — 3. Jože Šorn: *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 200—204. — 4. Mežiška dolina je vendarle dobila povezavo z Južno železnico leta 1863, ko so zgradili koroško progo od Maribora do Celovca. — 5. Tako je bil prvotni železniški most čez Dravo še lesen in so ga pri graditvi koroške proge leta 1864 nadomestili z novim mostom z jekleno konstrukcijo, ki še vedno služi svojemu namenu. — 6. Lloyd's *Illustrierte Reisebibliothek von Wien nach Triest*, Dunaj 1858. — 7. Sign J. Novopacky, Ljubljana 1857, hrani NUK. — 8. Jože Šorn: *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 199. — 9. Fran Zwitter navaja podatke o stagniranju števila prebivalcev za Kranjsko med letoma 1850 in 1857 in iz njih potegne pogumen zaključek, da je bil »efekt prve železnice in socialne revolucije 1848 na Kranjskem absoluten padec števila prebivalcev«. Cf. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana 1934, str. 58. — 10. To sicer ne velja v celoti za Litijo, katere staro jedro je na desnem bregu Save, postajo pa so postavili na levem bregu, ob obeh cestah, tako da se je med železnico in pobočju Strešnega vrha, na prostoru nekdanje vasi Gradec razvil novi del Litije. — 11. To je jasno pokazala tudi razstava na temo železniške postaje v Centru Georges Pompidou v Parizu leta 1978. Cf. katalog razstave *Les temps de gares*, predvsem str. 75. — 12. Jože Curk: »Maribor — urbanistično-gradbeni zgodovinski oris«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Maribor, št. II/1966, str. 81. — 13. Leta 1888 je nastal regulacijski načrt za del Ljubljane med Dunajsko, Kolodvorsko in Dolgo (današnja Dalmatinovo) ulico. Na tej podlagi so začrtali ulično mrežo v tem delu Šentpeterskega predmestja. Cf. Vlado Valenčič: »Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve Južne železnice do potresa leta 1895«, *Kronika*, Ljubljana 1961, št. 3, str. 139. — 14. Miklošičeva cesta je bila začrtana leta 1898, vendar so njen severni del odprli šele po letu 1918. Načrt za Slovenski trg je Maks Fabiani pripravil leta 1899, leta 1902 je bil urejen, štiri leta kasneje pa že v celoti pozidan. — 15. Poslopja predilnice so bila ovira, zaradi katere Miklošičeva cesta ni mogla dobiti svojega severnega priključka. Šele ko so poslopja podrli, so lahko dokončali Miklošičevo cesto. — 16. Na prostoru severno od železniške proge Dunaj—Trst je zahodno od Dunajske ceste od leta 1887 stala le vrsta delavskih hiš ob Hranilniški ulici, desno pa od leta 1898 artilerijska vojašnica. Bliže železnici so postavili nekaj industrijskih obratov: najprej Tschinklovo tovarno kavinih surogatov (1866), nato Tönniesovo podjetje in končno še Zabkarjevo železolivarno. — 17. Območje na levi strani Voglajne se je urbaniziralo šele v najnovejšem času, ko so reko regulirali in zgradili čeznjo most. — 18. V času izgradnje Južne železnice je bila Postojna samo trg. Pečat ji je dajala stara komercialna cesta proti Trstu, ki je vodila skozi kraj. V prvi polovici 19. stoletja je Postojna

zaslovela zaradi Postojnske jame, katere lepši del je bil odkrit leta 1818. Leto kasneje so jamo odprli za turiste. Za petične obiskovalce jame so v Postojni leta 1877 odprli prvi hotel na Kranjskem, zgrajen prav v ta namen. Hotel so pred nekaj leti, žal, podrli. — 19. Tukaj deluje le še kartonažna tovarna, vendar v novi stavbi. V objektu nekdanje mestne elektrarne je sedaj elektrodipečerski center. — 20. Podatke o Ljubljanski industriji povzemam po razstavnem katalogu Vlado Valenčič, Starejša ljubljanska industrija, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1973. — 21. Arzenal so začeli graditi leta 1852 po načrtih H. C. Hansna, temeljni kamen zanj pa je položil nadvojvoda Ferdinand Maksimilian. Do konca stoletja je kompleks ladjedelnice zapolnil več kakor 180.000 m² površine in je poleg industrijskih objektov obsegal tudi naselje delavskih hiš. — 22. Kar nas seveda ne more čuditi,

če vemo, da je bila tobačna industrija kot državni monopol v pristojnosti erarja. — 23. Peter Krečič, »Starejša ljubljanska industrija — vprašanje arhitekture«, Sinteza, št. 30—32, Ljubljana 1973, str. 124. — 24. Glavni projektant mariborske kolonije je bil tedanji direktor visokih gradenj pri družbi Južne železnice inž. Wilhelm Flattich. Cf. Thieme — Becker, vol. 12, str. 77. — 25. Gradbena in socialna zgodovina naselja je bila predstavljena v članku Toneta Petka »Kratek etnološki oris železniške kolonije Studenci«, Kronika, Ljubljana 1983, št. 2-3, str. 197—202. — 26. Mestna obzidja so v renesansi dobila drugačen pomen, ki ga označujejo predvsem novo pojmovanje arhitekture, nova geometrija in uporaba novih tehnik vojskovanja. Mesto z obzidjem je, kot kaže primer Palmanove in našega Karlovca, postalo »stroj za vojskovanje«.

NADZORSTVO NAD DEVIACIJAMI NA SLOVENSKEM PRED 100 LETI

MITJA HRIBAR

UVOD

Prispevek obravnava vrste, oblike, organizacijo in delovanje nekaterih organov formalnega družbenega nadzorstva pred 100 leti na Slovenskem.

Podatke sem zbral večinoma v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. Našel sem jih med dokumenti Deželne vlade za Kranjsko in se tako nanašajo na območje dežele Kranjske, kar je skoraj natančno polovica današnjega ozemlja SR Slovenije. Podatkov za ostala slovenska področja nisem našel, vendar menim, da organizacija nadzorstva v sosednjih avstrijskih deželah ni bila bistveno drugačna.

Najpomembnejši in najštevilnejši nadzorstveni organ v Avstriji je bila c. kr. žandarmerija; nanjo se nanaša večina tega prispevka. Deželno stolno mesto Ljubljana je imelo tudi svojo mestno policijo. Poznali so tudi požarno, stavbinsko, tržno in tujsko policijo. Nekaj podatkov je tudi o delu Deželne prisilne delavnice v Ljubljani.

Arhivi posameznih naštetih organizacij niso ohranjeni, pač pa le dokumenti, ki so jih pošiljali Deželni vladi za Kranjsko in jih je ta shranila v svojih arhivih. Podatki o ljubljanski mestni policiji pa so v Zgodovinskem arhivu Ljubljana.

ZANDARMERIJA — ORGANIZACIJA IN RAZPOREDITEV

Žandarmerija (orožništvo) je polvojaška organizacija, ki je organizirana in deluje po vojaškem principu, vendar pa opravlja vse klasične policijske naloge. Avstrijska c. kr. žandarmerija je bila podrejena ministrstvu za deželno obrambo na Dunaju.¹ V posameznih glavnih mestih avstrijskih dežel so bile deželne komande. Tako je bila v Ljubljani c. kr. 12. deželna žandarmerijska komanda. Ta komanda je vsako leto dvakrat, 1. januarja in 1. julija poslala Deželni vladi za Kranjsko Poročilo o stanju in organizaciji žandarmerije v deželi (orig. Dislocationstabelle). Iz poročila, veljavnega od 1. januarja 1884, sem zbral naslednje podatke.²

Štab žandarmerije

Deželni komandant žandarmerije je bil major Roman Gramposchich.

V štabu so bili poleg komandanta še nadporočnik računovodja Thienel, 1 računovodski stražmojster, 1 stražmojster adjunkt in 1 pisarniški uslužbenec 1. razreda, skupno 5 ljudi. Štabu je bil priključen učni oddelek, v katerem je bil 1 stražmojster. Pri štabu je bila tudi podružnica c. kr. deželnega voja-

škega sodišča v Gradcu, o katere uslužben-
cih pa ni podatkov.

Službeni oddelki

Žandarmerija na Kranjskem je bila razde-
ljena na 3 službene oddelke (Dienstabtei-
lung). Komandant prvega oddelka je bil po-
ročnik Franz Binowetz. Sedež oddelka je bil
v Ljubljani. Oddelek je zajemal območja
okrajnih glavarstev Ljubljana, Kamnik in
Litija. Imel je 19 žandarmerijskih postaj. Žan-
darmerijske postaje na območju okr. glavar-
stva je vodil 1 stražmojster, ki je hkrati vo-
dil tudi žandarmerijsko postajo v glavnem
mestu okr. glavarstva. Na drugih postajah
so imeli enega vodjo postaje in določeno
število žandarjev. Najmanjše žandarmerij-
ske postaje pa so imele samo 2 žandarma brez
vodje (npr. Zg. Šiška, Motnik itd.). V prvem
oddelku je bilo pod poveljstvom poročnika
Binowtza skupno 68 ljudi in je bil številčno
najmanjši oddelek.

Tabela 1.
ORGANIZACIJA PRVEGA ODDDELKA
ŽANDARMERIJE V LJUBLJANI
1. JANUARJA 1884

Žandarmerijske postaje	Straž- mojster	Vodja postaje	Žandarji	Skupaj
Okrajno glavarstvo Ljubljana				
Sodni okraj Ljubljana	1	—	7	8
1. Ljubljana		—	2	2
2. Zg. Šiška		—	2	2
3. Vevče		—	2	2
4. Grosuplje		1	3	4
5. Studenec		1	3	4
6. Medvode		1	2	3
Sodni okraj Vrhnika		1	3	4
7. Vrhnika		1	2	3
8. Borovnica		1	2	3
9. Polhov Gradec		1	2	3
Okrajno glavarstvo Kamnik				
Sodni okraj Kamnik	1	—	3	4
10. Kamnik			2	2
11. Motnik		1	2	3
12. Mengeš		1	2	3
13. Domžale		1	2	3
Sodni okraj Brdo		1	3	4
14. Brdo		1	3	4
Okrajno glavarstvo Litija				
15. Litija	1	—	4	5
16. Zagorje		1	3	4
17. Sv. Križ		1	2	3
Sodni okraj Stična		1	3	4
18. Stična		1	2	3
19. Višnja gora		1	2	3
Skupaj	3	13	52	68

Tabela 2.
ORGANIZACIJA DRUGEGA ODDDELKA
ŽANDARMERIJE V LJUBLJANI
1. JANUARJA 1884

Žandarmerijske postaje	Straž- mojster	Vodja postaje	Žandarji	Skupaj
Okrajno glavarstvo Kranj				
Sodni okraj Kranj	1	—	4	5
1. Kranj		1	2	3
2. Cerklje		—	2	2
3. Smlednik		1	2	3
4. Tupaliče		1	2	3
Sodni okraj Škofja Loka		1	4	5
5. Škofja Loka		1	3	4
6. Železniki		1	3	4
7. Gorenja vas		1	3	4
Sodni okraj Tržič		1	3	4
8. Tržič		1	3	4
Okrajno glavarstvo Radovljica				
Sodni okraj Radovljica	1	—	5	6
9. Radovljica		1	3	4
10. Bled		1	3	4
11. Bohinjska Bistrica		1	3	4
Sodni okraj Kranjska gora		1	3	4
12. Kranjska gora		1	2	3
13. Jesenice		1	2	3
Okrajno glavarstvo Logatec				
Sodni okraj Logatec	1	—	4	5
14. Logatec		1	2	3
15. Planina		1	3	4
16. Cerknica		1	3	4
Sodni okraj Idrija		1	3	4
17. Idrija		1	2	3
18. Črni vrh		1	3	4
19. Žiri		1	3	4
Sodni okraj Lož		1	3	4
20. Lož		1	3	4
21. Nova vas na Blokah		1	3	4
Okrajno glavarstvo Postojna				
Sodni okraj Postojna	1	—	5	6
22. Postojna		1	4	5
23. Sv. Peter		1	4	5
Sodni okraj Ilirska Bistrica		1	4	5
24. Ilirska Bistrica		1	4	5
Sodni okraj Senožeče		1	3	4
25. Senožeče		1	3	4
Sodni okraj Vipava		1	4	5
26. Vipava		1	4	5
Skupaj drugi oddelek	4	21	82	107

Drugi oddelek s sedežem v Ljubljani je
vodil poročnik Theodor Piringer. Zajemal je
območja okrajnih glavarstev Kranj, Radov-
ljica, Logatec in Postojna. Imel je 26 žandar-
merijskih postaj s 107 žandarji in je bil tako
številčno največji.

Tabela 3.
ORGANIZACIJA TRETJEGA ODDELKA
ŽANDARMERIJE V NOVEM MESTU
1. JANUARJA 1884

Žandarmerijske postaje	Straž- mojster	Vodja postaje	Žandarji	Skupaj
Okrajno glavarstvo				
Novo mesto				
Sodni okraj Novo mesto				
1. Novo mesto	1	—	6	7
2. Dolenjske Toplice		1	2	3
3. Bela cerkev		1	3	4
Sodni okraj Žužemberk				
4. Žužemberk		1	3	4
Sodni okraj Trebnje				
5. Trebnje		1	4	5
Okrajno glavarstvo Krško				
Sodni okraj Krško				
6. Krško	1	—	4	5
7. Raka		1	2	3
8. Studenec		—	2	2
9. Krška vas		—	2	2
Sodni okraj Radeče				
10. Radeče		1	3	4
Sodni okraj Mokronog				
11. Mokronog		1	3	4
12. Šentrupert		—	2	2
Sodni okraj Kostanjevica				
13. Kostanjevica		1	2	3
14. Jesenice		1	2	3
Okrajno glavarstvo Črnomelj				
Sodni okraj Črnomelj				
15. Črnomelj	1	—	4	5
16. Poljane		1	3	4
17. Vinica		1	3	4
18. Adlešiči		1	3	4
Sodni okraj Metlika				
19. Metlika		1	3	4
20. Semič		1	2	3
Okrajno glavarstvo Kočevje				
Sodni okraj Kočevje				
21. Kočevje	1	—	3	4
22. Kočevska Reka		—	2	2
23. Fara		1	2	3
24. Koprivnik		—	2	2
25. Osilnica		1	2	3
Sodni okraj Ribnica				
26. Ribnica		1	2	3
Sodni okraj Velike Lašče				
27. Velike Lašče		1	3	4
Skupaj	4	18	74	96

Tretji oddelek s sedežem v Novem mestu je vodil poročnik Johann Laure. Zajemal je območja okrajnih glavarstev Novo mesto, Krško, Črnomelj in Kočevje. Imel je med oddelki največ žand. postaj — 27 in skupno 96 žandarjev.

Skupno številčno stanje

C. kr. žandarmerija na Kranjskem je torej 1. januarja 1884 štela v službenih oddelkih 208 žandarjev, 52 vodij postaj, 11 okrajnih žandarmerijskih komandantov in 3 oficirje. Skupaj s štabom pa je bil 1 štabni oficir, 4 višji oficirji in v moštvu 275 ljudi. Skupno je bilo 72 žandarmerijskih postaj, od tega 11 takih, ki so bile istočasno okrajne žandarmerijske komande, 52 postaj, ki so imele svojo vojsko, in 9 postaj brez vodje.

Prostorska razporeditev žandarmerije

Poročilo žandarmerijske komande vsebuje v zaključnem delu tudi zanimive podatke o razmerju med površino dežele in številom prebivalstva ter številom žandarjev. Uporabili so uradne podatke o številu prebivalstva, ki jih je objavila c. kr. Statistična komisija na podlagi ljudskega štetja. Na Kranjskem je živelo 481.243 ljudi, dežela pa je merila 100,326 kvadratnega miriametra (1 miriameter = 10.000 m). To so primerjali s številom žandarjev brez oficirjev, torej 271, in izračunali, da na 1 žandarja pride 0,370 kv. miriametra (37 km²) površine in 1.776 prebivalcev. Sam sem nato poiskal podatke o številu prebivalstva po posameznih sodnih okrajih. Našel sem jih v obširnem imeniku krajev na Kranjskem.³

Primerjal sem jih s številom žandarjev na istem območju. Večinoma je bilo razmerje blizu deželni povprečju. Bistveno večje število prebivalcev na žandarja je bilo le v Ribnici (4169) in Brdu (4080), bistveno manjše pa v Kranjski gori (945), Črnomlju (1048), Postojni (1116), Ljubljani (1142) in Logatcu (1170).

Primerjava posameznih območij in redno 6-mesečno spremljanje dokazujeta, da je bila žandarmerija razporejena dokaj natančno glede na število prebivalstva. Do konca 19. stoletja (Poročilo 1. 7. 1899)⁴ se je deželno povprečje prebivalcev na 1 žandarja zmanjšalo na 1.691. Število žandarjev je torej rastle hitreje od števila prebivalstva.

Ustanovitev žandarmerijskih postaj

Število žandarmerijskih postaj je od leta 1884 do 1899 naraslo od 72 na 89. Ustanovitev postaje je bila v pristojnosti ministrstva za deželno obrambo na Dunaju. V dislokacijski tabeli 1. januarja 1884 je omenjena ustanovitev žandarmerijske postaje Motnik. Po enega žandarja so v Motnik premestili iz Kamnika in Mengša.

Tabela 4.
ŠTEVILO PREBIVALSTVA NA 1 ŽANDARJA
PO POSAMEZNIH SODNIH OKRAJIH

Sodni okraj	Število prebivalcev na 1 žandarja	
Ljubljana	26.284	1142
Vrhnika	14.829	1482
Litija	22.428	1869
Stična	12.518	1788
Postojna	12.277	1116
Ilirska Bistrica	10.502	2100
Senožeče	6.674	1668
Vipava	12.050	2410
Kočevje	20.331	1452
Velike Lašče	8.955	2238
Ribnica	12.508	4169
Krško	15.915	1326
Kostanjevica	11.652	1942
Mokronog	14.457	2409
Radeče	8.999	2249
Škofja Loka	23.607	1815
Kranj	22.776	1752
Trzinč	5.911	1477
Idrija	14.410	1310
Lož	9.247	1155
Logatec	14.045	1170
Kranjska gora	6.615	945
Radovljica	19.565	1397
Novo mesto	26.040	1860
Zužemberk	10.369	2592
Trebnje	10.084	2016
Brdo	16.320	4080
Kamnik	22.759	1896
Metlika	12.071	1724
Črnomelj	17.817	1048

Ohranjena pa je tudi prošnja, ki jo je dne 24. sušca 1899 poslal županijski urad Podgora za občine Podgora, Videm in Kompolje.⁵ V njej prosijo za ustanovitev žandarmerijske postaje v Dobrempolju. Tedaj je bila v sodnijskem okrožju samo ena postaja v Velikih Laščah, sosednje pa v Grosupljem, Stični, Zužemberku in Ribnici. Pravijo, da imajo dosti problemov s klateži in drugimi tujci, posebno še v času sejmov. Prošnjo so poslali okrajnemu glavarstvu v Ljubljani, ki jo je posredovalo najprej Deželni vladi za Kranjsko.

Žandarski čini

Oficirski čini v žandarmeriji so bili podobni kot v vojski. Oficirji so bili:

- major
- kapetan (hauptman)
- konjiški stotnik 1. razreda (Rittmeister)
- konjiški stotnik
- nadporočnik
- poročnik

Nižji čini so bili Wachtmeister — stražmojster, narednik, Postenföhrrer — vodja postaje in žandar.

Razporejanje žandarjev

Žandarje je v službo na posamezne postaje razporejala komanda glede na potrebe. Tako je v poročilu dne 1. januarja 1884⁶ omenjena premestitev dveh žandarjev iz postaj Kamnik in Mengeš na novo postajo Motnik. V opombah poročila pa komandant deželne žandarmerije pravi, da je deželna komanda poslala 11 žandarjev deželni komandi žandarmerije v Dalmacijo, 5 žandarjev pa so dali za okrepitev žandarmerije v okupiranih področjih BiH. To je seveda posledica tega, da je bila žandarmerija v pristojnosti ministrstva na Dunaju, ki je po potrebah razporejalo žandarje tudi iz ene dežele v drugo.

UKREPI IN DELO ŽANDARMERIJE

Čeprav je bila žandarmerija vojaška organizacija, pa je opravljala vse policijske naloge, saj druge policije razen v deželnih stolnih mestih ni bilo. Podobna organizacija policije je še danes v republiki Avstriji. Naloge žandarmerije so bile ukrepati ob storitvi kaznivih dejanj, prestopkov in prekrškov, iskati in zasledovati storilce ter izvajati nekatere druge predpise policijske narave. Največ podatkov o delu žandarmerije je v poročilih, ki jih je komandant deželne žandarmerije vsako leto pošiljal deželni vladi. V njih so podatki o opravljenih ukrepih in opravljenih posebnih službah za eno leto. Podatki so prikazani ločeno za vse 3 oddelke in skupno za vso deželo. Zbrali so jih v 1 mesecu in poslali deželni vladi v začetku februarja.

Izbral sem poročilo, ki ga je 8/2-1885 major Gramposchich poslal Deželni vladi za Kranjsko in vsebuje podatke za leto 1884.⁷ Poročilo zajema podatke o ukrepih zoper storilce kaznivih dejanj, prekrškov in prestopkov, ukrepih po posebnih zakonih in druge posebne naloge, ki jih je opravila žandarmerija.

Storilci kaznivih dejanj

Ukrepi zoper storilce kaznivih dejanj so prikazani po posameznih vrstah kaznivih dejanj in v vsaki rubriki ločeno število aretiranih, zaprtih in število tistih, ki so bili samo ovadeni. V tabeli so izpuščena tista dejanja, kjer ni bilo nobenega primera (npr. veleizdaja). Iz podatkov vidimo, da je pri težjih dejanjih več aretiranih.

Tabela 5.
UKREPI ŽANDARMERIJE ZOPER STORILCE
KAZNIVIH DEJANJ NA KRANJSKEM
V LETU 1884

Vrsta kaznivega dejanja	Aretirani — zaprti	Ova- deni
žalitev visočanstva in članov vladarske družine	1	1
javno nasilje	27	23
ponarejanje denarja	2	
motenje religije	2	
umor	1	1
posilstva in druga težka nečistovanja	6	
uboj	14	2
hude telesne poškodbe	49	31
požigi	7	1
tatvine in poneverbe	127	48
goljufija	3	7
rop	6	
dezertiranje	16	
zloraba pooblastil		3
Skupaj	261	117

Storilci prekrškov in prestopkov

Tudi ti podatki so prikazani na enak način kot pri kaznivih dejanjih. V tem vidimo, da je manj oseb aretiranih in bistveno več ovađenih, kar je posledica manjše nevarnosti teh dejanj.

Tabela 6.
UKREPI ŽANDARMERIJE ZOPER STORILCE
PRESTOPKOV IN PREKRŠKOV
NA KRANJSKEM V LETU 1884

Vrsta kaznivega dejanja	Aretirani — zaprti	Ova- deni
1. Prestopki ali prekrški		
zoper javni red in mir		3
proti javnim ustanovam	23	82
proti osebni varnosti	1	70
proti zdravju		10
proti telesni varnosti		
poškodovanja ali ogrožanje	19	235
zoper varnost lastnine	100	336
zoper javno moralo	5	55
2. Prestopki		
posest orožja brez dovoljenja	2	57
krošnjarjenje	11	30
pobeg pred naborom	13	10
Skupaj	174	888

Ukrepi po posebnih predpisih

Tu gre za ukrepe po posebnih zakonih o policijskem izgonu, o klatežih in potepuhih in drugih podobnih predpisih. V tem delu je največje število aretiranih oseb. Pri 3. točki gre za zakon z dne 29. 2. 1880 o osebah, ki so v pristojnosti sodišč ali okrajnih političnih organov, vendar ni jasno, za kakšna dejanja gre.

Tabela 7.
UKREPI ZOPER OSEBE NA PODLAGI
DRUGIH PREDPISOV NA KRANJSKEM
V LETU 1884

Predpis	Aretirani — zaprti	Ova- deni
1. Po zakonu od 27. 7. 1871 o policijskem izgonu	482	2
2. Po zakonu od 10. 5. 1873 o klatežih in potepuhih	953	26
3. Po zakonu od 29. 2. 1880 o osebah, ki pripadajo: — sodiščem	8	242
— političnim okrajnim organom		63
Skupaj	1443	333

Skupno število ukrepov

Skupno število ukrepov iz vseh treh področij je naslednje:

— aretiranih je bilo v letu 1884 na Kranjskem 1881 ljudi, od tega na območju prvega oddelka 432, drugega oddelka 1055 in tretjega oddelka 394. Glede na število žandarjev in prebivalcev je bilo na območju drugega oddelka aretiranih bistveno več ljudi kot v prvem in tretjem oddelku;

— ovađenih je bilo 1338 oseb, in sicer jih je ovadil prvi oddelek 356, drugi oddelek 686 in tretji oddelek 296. Tudi tu je sorazmerno največ ukrepov v drugem oddelku, najmanj pa v tretjem.

Posebne naloge

Žandarmerija je opravljala tudi druge naloge na zahtevo ali prošnjo drugih organov, npr. sodišč, davčnih organov itd.

Takšni ukrepi so bili:

a) aretacije na zahtevo pristojnih organov: žandarji prvega oddelka so opravili 48 takšnih aretacij, drugega oddelka 32 in tretjega oddelka 61, skupno 141;

b) hišne preiskave: hišne preiskave so lahko opravljali samo po odredbi sodišča. Prvi oddelek je opravil 21 hišnih preiskav, drugi oddelek 25 in tretji oddelek 75, skupno 121. Zanimivo je največje število preiskav in aretacij tretjega oddelka, čeprav je sicer obravnaval najmanj kaznivih dejanj, prekrškov in prestopkov;

c) poizvedbe: poizvedb so opravili v prvem oddelku 146, v drugem 192 in v tretjem 204, skupno 542. Tu gre za poizvedbe o kaznivih dejanjih, ki so jih ukazali preiskovalni sodniki;

č) dajanje pomoči — asistence: pri tem gre za asistence drugim državnim organom, npr. davčnim, za katere so zaprosili žandarmerijo. Prvi oddelek je opravil 128 asistenc,

drugi 364 in tretji 99, skupaj 591. Našel sem tudi več dokumentov o takšnih asistencah.⁸ Večinoma gre za prošnje davčnih organov za asistenco žandarjev pri rubežu. Vsaki takšni prošnji je priložen tudi stroškovnik, po katerem je asistenca 1 žandarja stala dnevno 40 kron;

d) spremstva zapornikov in izgnanih oseb: žandarji prvega oddelka so spremljali 261 zapornikov, drugega 242 in tretjega 269, skupno 772 zapornikov. Izgnanih oseb je spremljal prvi oddelek 33, drugi oddelek 1 osebo in tretji oddelek 4 osebe. Večina izgnanih je pri prvem oddelku, kar pomeni, da so jih izgnali iz Ljubljane ali pa so o izgonu odločali v Ljubljani;

e) patrolje, ki so bile z določenim namenom poslane ob elementarnih nezgodah: takih patrolj so opravili žandarji prvega oddelka 14, drugega oddelka 21 in tretjega oddelka 21. Natančnejši namen teh patrolj ni znan;

f) najdbe trupla: na območju prvega oddelka sta bili najdeni 2 trupli, drugega oddelka 3 trupla in tretjega oddelka 1 truplo. Skupaj je torej bilo najdenih 6 trupel;

g) število posebnih nalog: žandarmerija na Kranjskem je opravila skupaj 2205 posebnih nalog; prvi oddelek 637, drugi oddelek 856 in tretji oddelek 712. Te naloge so sestavljale pomemben del žandarmerijskih opravil.

Način delovanja žandarmerije

Med najpomembnejšimi oblikami dela žandarmerije so bile patrolje. Ker so bile postaje maloštevilne, so žandarji območje nadzorovali tako, da so opravljali daljše obhode. V ta namen so žandarmerijske postaje imele razporede patrolj,⁹ v katerih so bile določene poti, kraji, kjer se morajo ustaviti, razdalja v kilometrih, čas, ki je potreben za posamezen del poti, in čas postanka v vsakem kraju. Hitrost je bila izračunana na približno 4 km/h. Potreben čas je bil pozimi podaljšan. Postanek v krajih je bil večinoma 15 minut. Patrolje so se, kadar niso imele posebnih nalog, morale natančno držati načrtovane poti in časa in so tako tudi hodile vedno po istih poteh.

Patrolje pa so bile tudi izredne. Tako je okrajni glavar Radovljice naročil c. kr. žandarmerijskem okrajnemu komandantu, da na določen dan pošlje v Srednjo vas patroljo za varovanje javnega reda in miru in opozori župana, da je dolžan skrbeti za javni red in mir.¹⁰ Tudi to patroljo so obračunali kot asistenco 40 kron na žandarja dnevno.

Pri raziskovanju kaznivih dejanj, predvsem težjih, je bila naloga žandarmerije, da je predvsem pomagala preiskovalnim sodnikom. Če prelistamo učbenik Hannsa Grossa Priročnik za preiskovalne sodnike,¹¹ lahko ugotovimo, kakšno je bilo delo žandarjev pri odkrivanju in raziskovanju kaznivih dejanj. Gross je bil v tem času preiskovalni sodnik na Štajerskem. Iz njegove knjige je razvidno, da so žandarji predvsem opravljali lažja in manj zahtevna opravila po ukazih in navodilih preiskovalnih sodnikov. Tako so bili preiskovalnim sodnikom v strokovno pomoč. Poleg tega so seveda opravljali poizvedbe, aretacije, spremstva, hišne preiskave in podobno. Takšna vloga žandarjev je razumljiva, saj za samostojno raziskovanje kaznivih dejanj žandarji niso imeli potrebnega znanja in izobrazbe. To so bili večinoma bivši podoficirji. Dejanja so dokazovali z najdenimi predmeti, pričami ali priznanji, ki so bila včasih tudi izsiljena. Kriminalistike takrat še niso poznali. Tudi daktiloskopija še ni bila znana. V Franciji so sicer že uporabljali Bertillonovo antropometrijsko identifikacijo storilcev, vendar ni podatkov, da bi to delala tudi že avstrijska žandarmerija. Pri iskanju storilcev so se precej zanašali na plačane ovaduhe.

Sodeč po priimkih, so bili žandarji večinoma Slovenci, čeprav so bili nekateri priimki pisani v nemški obliki. To lahko sklepamo tudi po vseh pisanih dokumentih, v katerih je nemščina slovnično precej slaba.

Predpisi za delo žandarmerije

V Arhivu SR Slovenije je več primerkov »Ministrskih odredb za uporabo žandarmerije«.¹² To so posamezne krajše odredbe notranjega, finančnega in trgovskega ministrstva. Izdajalo jih je obrambno ministrstvo in jih pošiljalo žandarmerijskim postajam. Nanašajo se na prepoved krošnjarenja na določenih področjih, nočno delo mladine, jezersko ribištvo, pekarstvo ipd.

Tu gre za dejavnosti, ki bi danes bile v pristojnosti raznih inšpekcijskih organov. Takrat pa so očitno take stvari bile v pristojnosti žandarmerije, saj inšpekcij ni bilo.

Vojaška policija

Prav tako kot žandarmerija je bila v pristojnosti obrambnega ministrstva vojaška policija, ki je skrbela za red v vojski. Našel sem dopis,¹³ v katerem je omenjena komanda oddelka vojaške policije na Dunaju, ven-

dar za območja na Slovenskem niso razvidni nobeni podatki o prisotnosti ali delovanju vojaške policije. Dopis je iz leta 1867, dokazuje pa, da je obstajala posebna vojaška policija.

MESTNA POLICIJA V LJUBLJANI

Ljubljanska mestna občina je na svoje stroške organizirala in vzdrževala mestno policijo za izvajanje policijske službe v deželnem stolnem mestu Ljubljani. Največ podatkov o organizaciji in delovanju te policije je v svoji nalogi zbrala Alenka Kačičnik.¹⁴ Navedbe o tej policiji izvirajo iz te naloge razen tam, kjer je vir posebej naveden.

Organizacija mestne policijske straže

Mestna policijska straža je bila pod poveljstvom načelnika mestnega policijskega urada, podrejena pa je bila županu. V osemdesetih letih 19. stoletja je štela nekaj stražnikov in dva detektiva, šef policije pa je bil Ljudevit Perona.¹⁵

V začetku 20. stoletja je štela že dva stražniška vodja, deset nadstražnikov, dvajset stražnikov in osemnajst provizornih stražnikov. Kandidati za sprejem v službo so morali biti avstrijski državljani, stari od 25 do 35. let, nekaznovani, zdravi in krepki, popolnoma govoriti slovensko ter znati pisati in računati. Prednost so imeli dosluženi podčastniki, tisti, ki so bili izobraženi in so razumeli več jezikov ali poznali ljubljanske navade. Kandidati so bili eno leto na preizkušnji kot provizorni stražniki, nato pa so opravljal izpit pred tričlansko komisijo, ki jo je sestavil župan. Stražniške vodje, nadstražnike in strežnike je nameščal občinski svet, provizorne stražnike pa župan. Ob namestitvi so morali priseči.

Policijsko stražo so opravljali v stražarnicah, ki so bile v vseh okrajih mesta. Predstojnik stražarnice je bil nadstražnik ali pa najstarejši stražnik. Opravljanje službe so nadzorovali stražniški vodje, ki so morali večkrat podnevi in ponoči nepričakovano obiskati stojišča in stražarnice. O ugotovljenih napakah so obveščali načelnika policijskega urada.

Službo so razporejali po dnevnem povelju. Upoštevali so:

- da so vsi stražniki razdeljeni v dva oddelka, ki opravljata službo vsak 24 ur,
- da sta v vsakem okrožju dva stražnika,
- da je obhod trajal dve do tri ure, nato pa sta bila stražnika v stražarnici še dve uri,
- izredne službe so opravljali stražniki v prostem času, takrat pa so imeli tudi šolo.

Navodila stražnikom pri opravljanju službe

Stražniki so se morali resno, dostojno in vljudno vesti, tudi nasproti jetnikom, biti ustrezljivi in pomagati ljudem. Med službo niso smeli v gostilne. Tudi v prostem času so se morali spodobno obnašati. Njihovi glavni lastnosti naj bi bili resnicoljubnost in nepodkupljivost. Takoj po službi so morali oddati kratka in jedrnata pisna poročila in pisne ovadbe.

Stražniki so morali:

- informativno poizvedovati med ljudmi za posebnimi dogodki,
- nadzorovati osebe, nevarne javnemu redu in javni varnosti,
- poizvedovati o storilcih, udeležencih, okoliščinah kaznivih dejanj in podpirati preiskovalce pri njihovem delu.

Nadzorovali so tujce, ugotavljali njihovo identiteto in kontrolirali knjige tujcev. Proti storilcu kaznivega dejanja so lahko ukrepali z ovadbo, če pa ta ni dosegla namena, pa z aretacijo. Aretirati so smeli po povelju policijskega načelnika, sami pa, če so storilca ujeli pri dejanju, ali pa je bilo nevarno, da bi lahko uničil sledove dejanja. Aretirati so smeli tudi tiste, ki niso mogli dokazati svoje identitete ali niso hoteli povedati imena ali so hoteli pobegniti ali pa so storili pohujšljivo dejanje ali če drugače niso mogli pomiriti neredov. V drugih primerih so napisali ovadbo.

Osumljenca so lahko priprli:

- če se je pripravljaj na beg,
- če je skušal vplivati na izvedence, pričati ali sosterilce,
- če je bila nevarnost, da bi kaznivo dejanje ponovil.

Hišno preiskavo so lahko izvedli samo po nalogu sodišča. Brez naloga so lahko opravili preiskavo samo, če je že bilo izdano zaporno povelje ali je bil storilec zasačen pri kaznivem dejanju. O takšni preiskavi so morali pisno poročati policijskemu načelniku v 24 urah. Pri preiskavi sta morali biti navzoči dve priči in lastnik poslopja. Ugotovitve preiskave so bile uradna skrivnost. Brez dovoljenja so smeli ponoči v privatno hišo le, če so koga zasledovali, če je kdo klical na pomoč ali pa je šlo za odvrnitev kakšne nevarnosti.

Stražniki so bili oboroženi s sabljo in revolverjem. Orožje so lahko uporabili v samoobrambi ali pa če so bila vsa druga sredstva neuspešna. S sabljo so imeli udariti in le izjemoma suniti. Sablja je bila milejša sredstvo kot revolver. Za neupravičeno upo-

rabo orožja so stražniki odgovarjali. Milejša prisilna sredstva so bila:

- opomin z zapovedujočim glasom,
- aretacija in
- vklepanje v spone.

Ena izmed glavnih nalog stražnikov je bilo patroljiranje. Opravljati so ga morali mirno in tiho. Nadzirali so zapiranje gostinskih lokalov, pazili na red na cestah, ob tržnih dneh pa so pregledovali živila in skrbeli za red na trgu. Opravljali so tudi zdravstveno službo za izsleditev prostitutk, zvodnikov, beračev, hazarderjev in iskanje pohujšljivih napisov in risanj. Za plesne veselice so organizatorji potrebovali dovoljenje policijskih oblasti. Stražniki so pazili tudi na red na kolodvoru.

Personalne zadeve

Stražniki so dobivali plačo po predpisih za mestne uradnike. Posebne službe so obračunavali:

- za nadzorovanje koncertov, veselic in slavnosti 80 kron,
- nadzorovanje gledaliških predstav do 4 ure 35 kron, nad 4 ure 50 kron,
- za nadzorovanje plesnih veselic do polnoči 80 kron, po polnoči 1 goldinar 20 kron,
- za pomoč pri eksekucijah, ki so jih določili na sodišču, 50 kron.

Po podatkih za leto 1914¹⁶ je znašala letna plača stražnika 1350 kron, rajonskega inšpektorja 1593 kron in kontrolnega inšpektorja 1557 kron.

Policijski stražniki so se lahko poročili samo z dovoljenjem. Našel sem dokument,¹⁷ s katerim je policijski direktor odobril poroko policijskega stražnika in prosil deželno vlado, da mu odobri stanovanjski dodatek.

Dopust do treh dni je stražnikom dodeljeval policijski načelnik, večdnednega pa župan. župan.

Po takšnih personalnih zadevah, o katerih je v letih pred 1. svetovno vojno odločal že policijski direktor in ne več župan, in ki so jih pošiljali deželni vladi in ne več mestni občini, lahko sklepamo, da je mestna policija pozneje prešla iz pristojnosti mesta Ljubljane v pristojnost deželne vlade za Kranjsko. Policijski direktor je bil istočasno tudi vladni svetnik, njemu nadrejen pa je bil direktor policijskega prezidija v Trstu, ki je bil sicer dvorni svetnik.¹⁸

DRUGE VRSTE POLICIJSKE DEJAVNOSTI

V dokumentih se omenjajo še požarna policija, stavbinska policija, tujska policija in tržna policija. Pri tem — kot je znano —

ne gre za posebne policijske organizacije, pač pa organe, ki nadzorujejo izvajanje posameznih predpisov, kar danes opravljajo inšpekcije.

Našel sem »Postavo od 15. septembra 1881, zadevajočo red o požarni policiji in o gasilskih stražah za vojvodino Kranjsko«,¹⁹ ki jo je izdal cesar Franc Jožef. Veljala je za Kranjsko z izjemo Ljubljane. Določa, da je požarna policija v občinski pristojnosti. Med drugim določa, da mora vsako naselje, ki ima vsaj 50 hišnih števil, postaviti enega ali več nočnih čuvajev, lahko pa se to s sklepom občine naroči po vrsti hišnim posestnikom (par. 9). Pomembno vlogo pri raziskovanju požarov so imeli župani. Paragraf 41 je določal, da mora župan, takoj ko je ogenj pogašen, s potrebnimi pričami in izvedenci najskrbneje poizvedovati po vzroku. Par. 42 določa, da se mora naznaniti sodnji vsaka oseba, ki se utemeljeno sumi, da je storila kakšno kaznivo dejanje. Če pa je storila prestop, kazniv po predpisih požarne ali stavbne policije, tedaj »mora župan v lastnem področju uradno poslovati«. Župan mora po požar takoj naznaniti okrajni politični gosposki in v osmih dneh poročati o opravljenih poizvedovanjih. V primerih, ko so zanesljivo ugotovili, da zavarovanec ni zagrešil kaznivega dejanja, prestopka ali prekrška, je lahko župan izdal zavarovancem potrdilo, da niso zagrešili ognja (par. 44).

Prav tako so župani imeli določene naloge pri prijavljanju prenočevanja. Tako so v okraju Logatec uvedli obvezno prijavljanje vseh tujcev, ki prenočujejo v gostilnah in jih te morajo takoj naznaniti županstvu.²⁰

PRISILNA DELAVNICA

V Ljubljani so poleg zapora na gradu in na Žabjaku imeli tudi prisilno delavnico. V njej so prestajali kazni tisti, ki so bili obsojeni na delo v prisilni delavnici. Ta je bila v pristojnosti Deželne vlade za Kranjsko, zato ji je delavnica vsak teden poslala poročilo o stanju obsojencev. Našel sem več poročil, podatke pa sem izbral iz poročila, ki velja za čas od 25. 2. do 3. 3. 1894.²¹

V prisilni delavnici je bilo 309 moških in 47 dečkov. Od tega je bilo zdravih 293 moških in dečkov, bolnih pa 16 moških in 3 dečki. V tem tednu so odpustili 7 oseb. Po deželni pripadnosti je bilo Kranjcev 63 moških in 10 dečkov, Korošcev 51 moških in 6 dečkov, iz obalnih dežel je bilo 21 moških in 3 dečki, Tirolcev je bilo 105 moških in 11 dečkov, Zgornjeavstrijcev je bilo 69 moških in 16 dečkov in Čeh 1 deček. V poročilu direkcije

deželne prisilne delavnice ni omenjena nobena ženska.

Ljubljanski zavod je bil centralna prisilna delavnica tudi za Koroško, Benačijo, Dalmacijo, Primorsko, Zgornjo Avstrijo in Tirolsko. Oddaja v delavnico je bila sprva stvar varnostne policije, po letu 1873 pa pravna posledica sodne obsodbe. Ukrep je trajal od 6 mesecev do treh let.

ZAKLJUČEK

Ugotovimo lahko, da je bila žandarmerija kot najpomembnejša varnostna služba organizirana tako, da je bila dokaj enakomerno razdeljena po vsej deželi. Številne manjše žandarmerijske postaje so zagotavljale stalno prisotnost nadzorstva v vseh pomembnejših krajih. To drugače tudi ni bilo mogoče, glede na takratno razvitost prevoznih sredstev in komunikacij.

Ohranjeni arhivski viri kažejo na dokajšnjo natančnost, doslednost in ažurnost pri vodenju evidenc. Pri takratni razvitosti komunikacij in transporta so poročilo o ukrepih žandarmerije na Kranjskem pripravili v 4–5 tednih, danes pa z računalniško obdelavo podatkov v 3 tednih. Razvoj tehnike danes omogoča nadzorovanje večjih območij in hiter prihod na vsak kraj, zato je tudi postaj milice manj, vendar imajo več miličnikov. Tudi sicer se je nadzorstvo v zadnjem stoletju zelo razvilo. Danes poznamo mnoge specializirane službe in je nadzorstvo bolj raznovrstno. Nekatere zadeve, ki so bile včasih v pristojnosti policije, danes opravljajo razne inšpekcijske službe. Po drugi

strani pa so nekatera najpomembnejša pooblastila policije v kazenskem postopku ali glede uporabe prisilnih sredstev danes v osnovi enaka kot pred sto leti.

OPOMBE

1. Arhiv SR Slovenije (AS), Deželna vlada za Kranjsko (DVK), fascikel 14.1. leto 1884, akt 203. — 2. Prav tam. — 3. Imenik krajev na Kranjskem izdala c. kr. Statistična komisija, Dunaj, 1884, v knjižnici Arhiva SR Slovenije. — 4. AS, DVK, fascikel 1.1., leto 1899. — 5. AS, DVK, fascikel 14.1., leto 1899, akt 6.201. — 6. Enako kot pod točko 1. — 7. AS, DVK, fascikel 14.5., leto 1885, akt 1518. — 8. AS, DVK, fascikel 14.6., leto 1887, akt 888. — 9. AS, DVK, fascikel 14.4., leto 1887, akt 10942. — 10. AS, DVK, fascikel 14.6., leto 1881–86, akt 8601. — 11. Hanns Gross, Handbuch für Untersuchungsrichter, 2. izdaja, Graz, 1894. — 12. AS, DVK, fascikel 14.1., leto 1885, akt 7733 in 4188. — 13. AS DVK, fascikel 13.18., leto 1867, akt 1767. — 14. Alenka Kačičnik, Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901–1914, semin. naloga, Ljubljana, 37 strani (Tipkopis, del naloge bo izšel v naslednji številki Kronike, op. ured.) — 15. (Pozdrav iz Ljubljane — mesto na starih razglednicah, Ljubljana, Mladinska knjiga 1985). F. Göstl: Spomini na Ljubljano pred 50–60 leti (iz Kronike slovenskih mest, IV. letnik, 1937). — 16. AS, DVK, fascikel 13.4., seto 1914, akt 7976. — 17. AS, DVK, fascikel 13.4., leto 1914, akt 7976. — 18. AS, DVK, fascikel 13.4., leto 1914, akt (ni številke). — 19. AS, DVK, fascikel 13.7., leto 1886, akt. 7487. — 20. AS, DVK, fascikel 13.10., seto 1913, akt 26986/13. — 21. AS, DVK, fascikel 33.3., leto 1894, akt 3508. — 22. Metod Dolenc: Prisilna vzgoja k delu po našem kazenskem pravu, Slovenski pravnik, leto 1923, Ljubljana.

ZLOČIN V SLOVENSKEM ČASOPISJU V 80. LETIH 19. STOLETJA

MARKO STEPEC

»...prosim vse Tate ne kradite ubogim, hudim če mislite krast jemljite takim, ki imajo zadosti al pa žleht jezik, tem

pridnim,

ki nas tolk ne sovražijo nič ne jemajte,

puste

jim v miru in pa požigalce prosim nič ne požigajte, ko nobenega nuca za tisto nimate, če se že katir vam tulko zamiri in krivico stri boljše ubit ga.«

»...sekire vzemte pa jim dajte ena prek glave, ktiri vas nadlegujejo...«

Iz pismene zapuščine razbojnika Franca Guzaja (»Slovenski narod« št. 218, 23. 9. 1880)

Pričujoči tekst je spremenjena in skrajšana diplomatska naloga, v kateri sem obravnaval razmerje slovenskega časopisja, oziroma slovenskega javnega mnenja do zločina v 80. letih 19. stoletja, torej v času, ki je vključen v

obdobje ministrskega predsednika grofa E. Taaffeja, ki ga zgodovina običajno označuje z imenom »slogaštvo in drobtinčarstvo«. Kot temeljni vir sta mi služila vodilna slovenska, v Ljubljani izhajajoča, časopisa »Slovenec« in »Slovenski narod«, predstavnika obeh vodilnih struj slovenskega javnega življenja — konservativne in liberalne, ki v tem času kljub medsebojnim sporom proti »zunanjim« nasprotnikom nastopata kot enotni slovenski tabor pod konservativnim katoliškim plaščem in v parlamentu predstavljata del vladne večine.

Novice o zločinu običajno najdemo med lokalnimi vestmi (»Domače vesti«), v obrobnejši rubriki »Razne vesti« (»Raznoterosti«) in tudi v rubriki »Izvirni dopisi«, predvsem v primerih, ob katerih se razvijajo razne polemike (med strujama, mednacionalne), pa bremo o zločinu tudi na prvih straneh. »Slovenski narod« redno poroča iz zanimivejših porotnih obravnav, in za rekonstrukcijo prevladujočega ideološkega modela v razmerju do zločina so zanimivi tudi stereotipno pisani podlistki. »Slovenec« kljub pritisku bralcev redno informiranje o zločinu prepušča liberalnemu »Slovenskemu narodu«¹ vse do konca obravnavanega obdobja. Razlog za to lahko poiščemo v »Slovenčevem« razumevanju pisanja o zločinu, v slogu liberalnih listov, kot o brezverskem, protikrščanskem dejanju, ki kaže narod v slabi luči in ne služi ničemu drugemu kot dvigu naklad, širjenju brezvere in napeljevanju k zločinu. »Slovincu« novica o zločinu služi predvsem kot sredstvo za opozorilo, kam nas pripelje nevera, liberalizem... ali kot sam pravi v odgovoru na vprašanje tovrstnih novic željnega bralca: »Prepustimo to (poročanje o zločinu in škandalu, op. a.) liberalnim židovskim listom, pri nas se bode to-le takrat zgodilo, kadar posebne okoliščine terjajo zaradi tega ali drugega poduka.«²

JAVNOST

Pisanje o zločinu oziroma celotno dogajanje, vezano na zločin, je javnost močno privlačilo, za kar v časopisih ne manjka dokazov. Tako lahko ob umoru treh otrok v ljubljanskem predmestju, za katerega »Slovenski narod« piše, da »odkar Ljubljana stoji, še ni bilo čuti o takem grozodejstvu«, beremo: »Otroci ustreljeni so vsi v glavo, v senca, tako da so s krvjo tudi možgani izstopili. Grozoviti ta umor napravil je po vsem mestu največjo senzacijo, povsod govorilo se je o tem nečuvenem grozodejstvu in dasi je deževalo, je vendar na stotine ljudi hitelo na morišče. Prizor na morišču pa je bil toli presunljiv,

da je mnogo ljudi glasno jokalo v obče pa vse milovalo nesrečne nedolžne žrtve, a obsojalo in preklinjalo zlodejskega očeta.«³ Seveda se tudi ob manjših dogodkih piše o stotinah ljudi in radovednežev.⁴ Veliko zanimanje je vladalo tudi za porotne obravnave in tako je v poročilih iz porotnih obravnav običajna opomba o gneči v sodni dvorani in ob »zanimivejših« primerih o množici pred sodnim poslopjem, ki čaka, da vidi zločinca in sliši razsodbo: »Cele trume ljudi gotovo nad tisoč, stalo je danes zjutraj uže dolgo pred deveto uro od Žabjeka po trgu Sv. Jakoba do deželne sodnije poslopja, tudi po vseh stopnicah in mostovžih natlačeno polno, da bi videli morilko svojega moža Franjo Možino in njenega ljubčka Matveža Kovačiča...«⁵ Porotne kazenske obravnave so bile javne, razen kadar so v korist postopka ali zaradi javnega pohujšanja javnost izključili s sodnim sklepom. Zaradi prevelikega zanimanja so se velikokrat izdajale, oziroma kot piše dopisnik iz Celja v »Slovenski narod«, celo prodajale vstopnice za zanimivejše obravnave: »Če je kaka bolj zanimiva stvar na dnevnem redu, posebno pri porotniških obravnavah, je navada, da se izdaja le določeno število vstopnic, za katere pa se sme vsakdo oglasiti. Tukaj v Celji prišli so pa na znamenito idejo, da te vstopnice prodajajo in s tem vstop h kazenskim obravnavam dovolijo le proti vstopnini. Govorili smo z osobami, ki so morale platiti 10, 20 novčičev, kakor je bil slučaj bolj ali manj zanimiv.«⁶ Sodne obravnave predstavljajo na vsak način veliko zabavo, tako v časopisih beremo o salvah smeja, ki so odmevale po dvorani in drugih burnih čustvovanjih ob »zanimivih prizorih«. Vsekakor so sodne obravnave opravljale nekakšno funkcijo javnega spektakla. Časopisi se več ali manj ne ukvarjajo z razlogi, zakaj so te obravnave tako vabljive, velikokrat pa poudarjata tako »Slovenec« kot »Slovenski narod«, kateri družbeni sloji so med obiskovalci najštevilnejši. Te obiskovalce, ki niso na sodišču po uradni dolžnosti, oziroma ne spadajo v omikani, ugledni del publike, imenujeta s skupnim posmehljivim izrazom »kriminaldoktorji«. V to kategorijo spadajo najnižji sloji, »vsa sodrga ljubljanskega prebivalstva in razni potepuhi, ki nimajo drugega posla«⁷ in ki prihajajo v porotniško dvorano »polni slame in sena v laseh, razdrapani in zakrpani, da nehotoma vsakega zasrbi, kdor jim pride blizu.«⁸ Med občinstvom je bilo običajno 60 do 70 takih postopačev, če gre verjeti časopisoma, ki med drugim tudi poročata, da se tovrstno občinstvo hodi na obravnave gret, kar pa prav gotovo ni edini in najpomembnejši razlog. Glede raz-

logov »Slovenski narod« piše, da hodijo »kriminaldoktorji« na obravnave le iz golega samopaštva in radovednosti, medtem ko »omikano ljudstvo« iz »nekega višjega etičnega čuta«. ⁹ To zanimanje javnosti seveda ni nikakršna značilnost samo slovenskega prostora, temveč je v časopisih polno tovrstnih poročil tudi iz tujine. Med zanimivejšimi je telegram, poslan Slovencu iz Pariza, ki sporoča, da so se na sodišču v Thiersu zaradi prevelike gneče podrle stopnice, kar je povzročilo smrt 24 oseb, 164 pa jih je bilo poškodovanih. ¹⁰

KRIMINAL IN KRIMINALCI

Za celotno obravnavano obdobje in prav gotovo ne samo za to obdobje so značilne tožbe nad vse slabšimi časi, vse večjo ogroženostjo in porastom kriminala. To lahko pripišemo običajnemu opevanju »dobrih starih časov« kot tudi prevladujoči konservativni ideologiji, ki je prav gotovo potencirala »stare ljudske modrosti« ob primerih, da je na kakšnem družbenem področju izgubljala tla pod nogami ali pa se vsaj počutila ogroženo ob spremembah v širšem evropskem prostoru. Lahko pa tudi toliko verjamemo časopisom, da poskusimo najti v tem neko realno podlago v družbenih in gospodarskih spremembah, seveda ne samo v 80. letih, ampak v širšem časovnem okviru 19. stoletja. V spremembah, ki so vezane na industrializacijo in s tem v zvezi na propadanje drobnih obrti, zadolževanje kmetov, izseljevanje, in ne nazadnje v družbenih gibanjih sredine 19. stoletja, ki ne glede na to, kako se niso globlje dotaknila tradicionalnega slovenskega prostora, so vseeno, kolikor so se, prav gotovo prinesle s seboj tudi neko negotovost, strah. Vsi ti procesi, ki so na nek način ogrožali predvsem drobnega lastnika, kmeta, so vsakakor pustili sledove tako v mišljenju kot tudi v določenem porastu in spremembah na področju kriminalitete.

Kar se tiče stanja javne varnosti in reda v Ljubljani, se oba časopisa pritožujeta nad vse večjo »nevarnostjo« in premajhnim številom redarjev (vseh skupaj 20, v službi 14 kot večkrat beremo).

Tako »Slovenec« oktobra 1885 trdi, da je prevladujoče javno mnenje, ki ga slišiš v vsaki družbi, ki o tem razpravlja, »da najboljše redarstvo v tem številu in v mestu s 27.000 prebivalci ne more nič opraviti«. ¹¹ Večkrat se omenjajo določene lokacije, kjer naj bi se zbirali razni postopači in »barabe« kot recimo v Mestnem logu na Viču, v Spodnji Šiški in po raznih ljubljanskih »šnopsarijah« (tu lahko omenimo beznico na Bregu za Ljubljaničo, za

Blaznikovo tiskarno). V zvezi s tem prinaša »Slovenski narod« januarja 1884 odprto pismo mestnemu magistratu, ki so ga poslali »posestniki in prebivalci« Sv. Petra predmestja, ki se pritožujejo, da plačujejo iste davke in davščine, a so brez zaščite pred napadi: »Javna nevarnost na Sv. Petra predmestju v ponočnem času postala je zadnji čas tu in tam tolika, da se pošten človek več ne upa v ponočnem času iti na Sv. Petra predmestje, ako ni k temu prisiljen, da ima svoje posestvo ali stanovanje v tem predmestju.« ¹²

Tožbe se seveda ne omejujejo samo na Ljubljano, marveč poročila o povečani ogroženosti in nasilju prihajajo tudi iz drugih krajev slovenskega prostora in širše Avstrije. V zvezi z opozorili na vse večje širjenje tatvin in drugih hudodelstev lahko na tem mestu omenimo tudi opozorila in ukrepe proti beračem, oziroma proti družbeni skupini, ki se v časopisih skriva pod skupnim imenom »delomrzneži« in ki je predstavljala, če že ne neposredne pa vsaj potencialne krivce za ogroženost lastnine in za zločine. Med priljubljenimi ljubljanskimi zbirališči za beračenje v prvi polovici osemdesetih let se v časopisih navaja Latermanov drevored, za katerega »Slovenski narod« aprila 1881 piše, da je »posebno spomladi poln beračev, ki nadlegujejo sprehajalce s svojim moledovanjem, ter razkazujejo bolne svoje ude, tako da se človeku dozdeva kot bi se sprehajal po koridorju kake bolnišnice ali hiralnice«. ¹³ Med nasveti proti delomrznežem, ker zakoni niso dovolj ostri, svetuje jeseni 1880 »Slovenski narod« napravo, ki se je v Holandiji uporabljala vse do začetka 19. stoletja — poseben zaboj, v katerega je pritekala voda in kdor je ni črpal (torej ni delal), je utonil. To je v skladu s razumevanjem, da »delo ni zakletstvo, temveč blagoslov, začetek in temelj človeških krepostij« in tako »izmečkom človeške družbe« edina pot, da postanejo koristni člani »socialnega organizma«. ¹⁴ Ostrejši ukrepi oziroma novi zakoni proti potepuhom so bili sprejeti maja 1885 in so za tiste, ki ponujeno delo odklonijo, predvidevali različne kazni od 8 dni do 3 mesecev zapora, s pravico sodišča, da po odsluženih kazni odredi prestop v prisilno delavnico.

O lovu na potepuhe se poroča že pred omenjenim posebnim zakonom, po sprejetju zakona pa je tovrstno polnjenje prisilnih delavnic doživelo še večji razmah. V »Slovenskem narodu« v začetku avgusta 1885 beremo: »V smislu novega zakona proti delomrznim ljudem, potepuhom in prosjakom bilo je včeraj v Ljubljani zaprtih 80 beračev in 31 beračic.« ¹⁵ Ti ukrepi pričajo na eni strani o povečanem številu potepuhov, na drugi strani

pa o spremembah, zaradi katerih so potepuhi vse bolj postajali »tujek« na »družbenem organizmu«, ki ga je potrebno odpraviti ali vključiti v delovni proces. Sami zakoni proti beračem in beračenju in posledice, ki so iz njih sledile, so v javnosti kljub načelnemu odobravanju vzbudile mnoge moralne in tudi drugačne pomisleke — predvsem v »Slovenec«, vezane na krščansko moralo in usmiljenje.

Posebna značilnost slovenskega prostora, kot lahko sklepamo po poročilih iz porotnih obravnav in vesteh, ki so najpogostejše na področju kriminala, so razni uboji, ki zaradi razširjenosti spadajo v neke vrste vaško folkloro. O njihovi razširjenosti priča tudi dopis, ki ga je deželni predsednik baron A. Winkler poslal knezoškofijskemu konsistoriju in ga je junija 1884 po »Ljubljanskem listu« povzel »Slovenec«: »Iz premnogih poročil c. kr. okrajnih glavarstev zadobil sem na svojo žalost utemeljeno prepričanje, da se v zadnjem času na Kranjskem, zlasti po deželi, med kmetskim prebivalstvom množe in ponavljajo čestokrat brez vsakega vzroka nagajanja in tepeži, katerim sledé krvave poškodbe, dosti-rat tudi uboji«,¹⁶ in dalje kot glavni razlog navaja »žganjepitje« in poziva domoljubno kranjsko duhovščino, da podučuje neuko mladino. »Slovenec« pismo komentira, da se duhovščina sicer trudi, da bi pa več uspeha med ljudstvom, ki je »poživinjeno« od žganja, imela roka zakona. Uboji so resnično največkrat vezani na krčmo in razne družabne prireditve — veselice, svatbe.¹⁷ Posebne pritožbe, ki jih lahko beremo v zvezi z uboji ob takih priložnostih, so pritožbe o ubojih pri žegnanih pri podružnični cerkvi, o čemer priča tudi pregovor, ki se je uveljavil med ljudstvom, da »žegnanje ni bilo popolno ako niso nobenega ubili«. Odgovor, zakaj posebno ob tej priložnosti, je v tem, da so podružnične cerkve običajno bile na robu »farnega« ozemlja in so se tam srečali pripadniki sosednjih vasi. Ne da bi zdaj naštevali razne primere in pisano paleto bolj ali manj nesmiselnih razlogov in povodov, ki jih je v časopisju vse polno, lahko v zvezi s poboji omenimo še en tipičen primer, in sicer napade na tujce oziroma na vsakega »mestjansko oblečenega človeka«. Vsi ti dogodki in zapisi o njih dajejo vpogled v zaprtost in tradicionalnost slovenske vasi in s tem v zvezi tudi v specifičnost kriminala na slovenskem podeželju, ki mnogo več dolguje preteklosti kot »sedanjosti«. Mladi, takrat že zelo cenjeni advokat dr. I. Tavčar, je na neki sodni obravnavi v zvezi z ubojem, kakor navaja »Slovenski narod«, rekel, »da je uboj žalostna bolezen na Kranjskem, da pa ima on

in ž njim vsi prijatelji slovenskega naroda tako zavest, da zdaj, ko se od dneva do dneva bolj širi mej slovenskim narodom slovenska knjiga, se bode ta grda bolezen s časom mej narodom uničila«. Kljub izdatnim poročilom o ubojih iz različnih slovenskih krajev se v časopisih pojavi mnenje, da je pobj predvsem značilnost alpskih krajev, oziroma zasledimo tudi misel, da »to klicanje na korajžo ni v slovanskem duhu, marveč je nekako svojstvo alpskih krajev in je od Nemcev prišlo v našo deželo«. V zvezi s pretepi lahko omenimo še eno značilnost, in sicer pretepe z Nemci in »nemškutorji« ob raznih družabnih prireditvah in drugih priložnostih. Poročila o tovrstnih dogodkih običajno prerasejo v mednacionalne polemike in obtoževanja. Takšen dogodek, ki je daljši čas polnil strani različnih časopisov in celo pripeljal do prepovedi določenih člankov in sporov pred sodiščem, se je zgodil julija 1880 pri Medvodah — tako imenovana medvodska afeta. Zadeva se je zaključila šele decembra istega leta z obsodbo 18-letnega kmečkega fanta na eno leto težke ječe zaradi lažje poškodbe štirih Nemcev (članov ljubljanskega nemškega pevskega društva — »Liedertaflerjev«), s čimer so se po pisanju slovenskih časopisov »predstavniki nemštva« na slovenskem dokončno osmešili.

Med primeri, ki so posebej vznemirjali slovensko javnost in polnili časopise, je prav gotovo ropar F. Guzej, imenovan tudi Šarkelj ali Graselj, »strah Spodnjega Štajerja«, okoli katerega so se tudi s pomočjo časopisov razpletle mnoge legende. Tako beremo redno o njegovih podvigih, o begu iz ječe 1878. leta, o nagradi 150 gld, ki je bila razpisana na njegovo glavo, še posebej pa so se o njem razpisali ob njegovi smrti septembra 1880, ko je bil ubit v boju z žandarsko patruljo v Jelcah pri Kozjem. O njegovi smrti »Slovenski narod« med drugim poroča, da so »ljudje od vseh krajev skupaj vreli, da je bilo ljudstva toliko, kakor bi bil semenj...«. Ogleđamo si lahko še en primer, in sicer zločinca, ki je postal pojem »surovega človeka«, »risa v človeški podobi« in »krvoloka 80-ih let« kot ga imenujeta časopisa. Januarja 1884 poroča »Slovenski narod«, da so na Dunaju prijeli Hugona Schenka, ki je obljubljal ženskam zakon, tudi preko časopisnih oglasov, nato pa jih oropal in umoril skupaj s svojim bratom Karlom in nekim Šlosarekom. Primer je vzbudil veliko zanimanje in časopisa tudi poročata o izidu dveh knjig, in sicer ene v Mariboru z naslovom »Morilec Hugon Šenk in njegova dva tovariša«, ki jo je založil in tiskal Janez Leon in o kateri »Slovenski narod« piše, da je »go-

tovo zanimljivo berilo za vsacega, ki rad čita kriminalne slučaje»,²² in druge na Dunaju (»Hugon Šenk in njegovi zločini ali morilci deklet in njih žrtve«), katere izid »Slovenec« cinično komentira, da je to roman »po najnovjšem okusu in da mora biti mičen«. ²³ 22. 4. 1884 sta bila Hugon Šenk in Šlosarek obešena, Karla Šenka pa je cesar pomilostil in mu je kazen bila spremenjena v dosmrtno težko ječo. »Slovenski narod« z obešanja sporoča, kot je to navada, zadnje besede obešencev, po obešenju pa so, kot je bila še vedno praksa, stavili na loteriji na razne številke v zvezi z obešenci. V »Slovenskem narodu« bemo naslednje kombinacije: »V Trstu so najbolj stavile 2 (število obešencev), 7 (ura obešanja), 22 (dan obešanja), 38 (vešala). Dunajske loteristovke so pa stavile 4 (število umorjenih deklet), 26 (starost Šlosarekova), 35 (starost Šenkova) in 99 (velik strah obešencev)«. ²⁴ Kot poročajo časopisi, je veliko zanimanje za obravnavo vladalo predvsem med ženskami. Posebna senzacija v Ljubljani je bila, ko se je zvedelo, da si je s Šenkom dopisovala tudi neka gospa iz Ljubljane. »Slovenec« je primer izkoristil za napad na časopisje, ki objavlja ženitne ponudbe in druge pohujšljive članke in kot svarilo dekletom, »koliko se jim je treba varovati pregrešnega znanja«. ²⁵ Predvsem pa je obsodil pisanje o Šenkovih žrtvah kot žrtvah ljubezni: »Take žrtve svet povzdiguje in to vzbuja tisto neslano čutnost, ki vlada po večih mestih. Tako usmiljenje ni krščansko usmiljenje, ne vzgaja ljudstva, kdor poveljuje ali izgovarja počutno ljubezen in samomore, kakor to delajo podlistkarji po časnikih, naj se nikakor ne čudi, da je takih ljudi čem dalje temveč na svetu«. ²⁶ Na nekem mestu v skladu s tem »Slovenec« celo piše, da je Šenk moril »možev željne ženske«. ²⁷

Posebno mesto med novicami o zločinu imajo poročila o političnem kriminalu (umorih, atentatih). To so v glavnem novice o dogodkih iz tujine, ker direktno političnih zločinov razen »iredentističnih bomb« v Trstu, ²⁸ razbitih šip, pretefov na shodih in volilnih zborih v slovenskem prostoru ni. Med atentati v tujini v časopisih posebej odmeva atentat na ruskega carja Aleksandra II., ki povzroči vsestransko žalovanje za »prvim med Slovani«, ki, kot piše »Slovenec«, Rusiji sicer ni dal ustave, da pa je tudi »diktatura, ako je izročena tako blagemu in plemenitemu možu, kakršen je bil car osvoboditelj, nekaj veličastnega in impozantnega«. ²⁹ Atentat na Aleksandra II. oziroma atentati, saj je pred tem bilo 6 neuspešnih atentatov, so sprožili polemiko proti Nemcem v smislu, da je »ruski

nihilizem« plod nemškega in židovskega vpliva v Rusiji, za to se kot dokaz med drugim navaja tudi ime nekega ujetega vodje »nihilistov«, ki se je imenoval Deutsch. ³⁰ Kot zanimivost lahko omenimo novico v »Slovincu«, v kateri dopisnik pravi, da je slišal ljudi govoriti, da so »ruskega carja gvišno Slovenci ubili, zato ker je z Nemcem držal«. ³¹ Poleg omenjenega atentata je odmeven v slovenskem tisku tudi političen kriminal, vezan na radikalno anarhistično strujo v delavskem gibanju, ki ga meščanski tisk ne obravnava ločeno od ostalega kriminala, kar lahko ilustriramo s primerom iz »Slovenskega naroda«: »Umor detektiva Blöcha (žrtev anarhistov, op. a.) v Florisdorfu je močno prestrašil naše vladne kroge in sploh občinstvo. V kratkem času je umorjen drug policijski organ in zraven roparski umor Eisertov in njegovih dveh otrok ter grozovita Schenkova hudodelstva. Socijalno vprašanje trka z grozovitimi čini na vrata posedujočih in vladajočih«. ³² Članki o napadih, umorih in ropih, za katere je bilo odgovorno gibanje in posamezniki, ki so si, kot piše »Slovenski narod«, »umor in rop zapisali na krvavi svoj prapor«, ³³ sezačno intenzivneje pojavljati v novicah jeseni leta 1882 in dosežejo višek v letu 1884, ki se v časopisih sploh navaja kot leto, v katerem so bili anarhisti prvi sovražniki Evrope. Anarhiste časopisi imenujejo tudi »najnovejše brezdomovince«, torej z izrazom, ki je običajno namenjen Židom. Vladajoče strukture izkoriščajo radikalno anarhistično strujo za obračun s celotnim delavskim gibanjem. V skladu s tem spada v ta čas tudi proces proti ljubljanskim »krvavcem« na čelu s F. Železnikarjem, vpeljava izjemnega stanja na Dunaju in zakoni proti anarhistom, (katere »Slovenski narod« smatra za nevarne ustavnemu življenju) in septembra 1885 že bemo v »Slovincu«, da je o »anarhistih svet kar popolnoma utihnil«. ³⁴

VZROKI ZA KRIMINAL

Z vzroki za zločin se količinsko več ukvarja »Slovenec«. Ta kvantiteta sicer ne pomeni tudi »kvalitete«, temveč se skozi celotno obdobje v različnih odtenkih pojavlja misel, da je zločin le posledica »novih, brezvernih časov«, liberalnega napredka, »humanitete«, »židovstva«. »Slovenec« se pri napadih na liberalizem in »obrambi vere« ne omejuje le na načelne kritike liberalizma nasploh, ampak ob posameznih priložnostih napada vse, kar je liberalizem prinesel v slovenski prostor tako na področju gospodarstva, šolstva, kot v sodno kazenski praksi (porotna sodišča) in

zakonodaji, do vseh oblik duhovnega življenja. Pri tem je seveda treba biti pozoren, kaj (vse) je za urednike »Slovenca« in prav gotovo tudi za velik del slovenske javnosti liberalizem — pojav, za katerega »Slovenec« med drugim piše, da nič ne pomaga, da mu pesniki in moderni vzgojitelji »devajo na glavo pisano lepo kapico, rožičkov mu vendar ne morejo pokriti in nihče ne verjame volku v ovčji obleki, ki zapeljuje verno ljudstvo.«³⁵ Odgovor, zakaj »Slovenski narod« na to direktno ne odgovarja, lahko poiščemo v tem, da sprejema krščansko konservativni plašč, pod katerim skupno nastopa proti nemškemu liberalizmu in »židovstvu« in pristaja na vero kot temelj, brez katerega ni slovenskega naroda in ki jo je nujno braniti. In tako lahko tudi v »Slovenskem narodu«, čeprav v manjši meri kot v »Slovincu« zasledimo kritike liberalizma (ki je v takem primeru seveda vedno nemški) in pa predvsem zapise proti Židom. Vse to seveda lahko pripišemo tudi splošnemu slovenskemu kulturno-ideološkemu modelu, ki je nenaklonjen tako židovstvu kot tujini, posebno pa seveda Nemcem. Za našo problematiko je še posebej zanimivo, kaj vse pokriva pojem »žid«, ki ima v strukturi krivcev za zločin posebno mesto in si ga bomo tudi posebej ogledali.

Žid (Jud) in židovstvo se v slovenskih časopisih tega obdobja enači s pojmi: ođeruh, goljuf, skopuh, liberallec, kapitalist; Žide imenujejo z raznimi žaljivimi izrazi, kot je »umazani Žid«, »obrezanec Abrahamov« in drugimi, ki kažejo na nečistost, pokvarjenost in so vzeti iz pisane palete antisemitskih domislic. Žid se v zvezi z zločinom pojavlja na dva načina: na eni strani kot posredni krivec, kot »oče liberalne dobe«, kot »liberallec«, kar je sinonim za kapitalista, ki neusmiljeno izkorišča delavce in ustvarja nemogoče socialne razmere, in na drugi strani kot neposredni morilec, ki ritualno ubija kristjane oziroma krščanske otroke. Vse to Žida umešča v nek poseben položaj v hierarhični družbeni strukturi. Židje so spoznani za idealne krivce, kar lahko ilustriramo s primerom iz »Slovenskega naroda«, ki ob nekem samomoru piše, da se francoska in po njenem zgledu tudi »naša« policija ravna po načelu, da je treba pri vsakem takem skrivnostnem dogodku poiskati žensko, ki je marsikdaj krivec, da pa so začeli v zadnjem času tudi »Abrahamovi potomci tekmovati v tej zadevi z nežnim spolom...« in nadaljuje, da se bo torej treba vprašati: »Kje je Žid, ki je bil v tem slučaju udeležen.«³⁶ Odgovor na vprašanje, zakaj je ravno Žid prišel nat o mesto prvega med krivci oziroma sovražniki, ne samo slovenskega am-

pak širšega evropskega prostora, lahko poiščemo v tem, da je Žid »tujec« — »brezdomovinec«, kot ga imenujejo časopisi in pripadnik druge vere. Poleg tega ni zanemarljivo, da se Židje poosebljeni v enem »Židu — izdajalcu«, smatrajo odgovorne za Kristusovo križanje in trpljenje. To naj bi bil židovski izvirni zločin in krivda, ki se podeduje in stalno ponavlja, saj Židi še vedno uporabljajo kri krščanskih otrok za obredni kruh (»opresni kruh«), kot to trdi iracionalna ideologija, sloveča na sprevrnjenem razumevanju židovske religije in njenih zakonov. Pomemben element slovenskega antisemitizma je povezovanje židovstva z nemštvom. Žide navajajo kot glavno podporo nemško-liberalne, krščanstvu in Slovencem sovražne stranke. Eden najodmevnejših sodnih procesov v 80. letih je sojenje skupini Židov, na čelu z rabinom, ki so bili osumljeni ritualnega umora krščanskega dekleta Ester Solymossy v Tisza Eszlaru na Ogrskem. Celotno dogajanje v zvezi s sodnim procesom in sam proces sta časopisa redno spremljala in prinašala razne članke in pričevanja o podobnih primerih iz zgodovine, ki so »nedvomno« pričali o židovski krivdi in o procesih, na katerih so bili Židje oproščeni zaradi svojega vpliva in moči denarja. S tem sta časopisa pripravljala teren, da je ravno kasnejša oprostitev osumljenih Židov postala dokaz o vsepredivednosti družbe z židovstvom, oziroma dokaz za njihovo krivdo.

Že pred koncem obravnave se je pravda proti Judom »spremenila« v »judovsko pravdo«, o kateri »Slovenec« piše, da »širi moralno prividneje med ljudstvom«. ³⁷ Kljub temu, da v časopisih beremo tudi o drugih podobnih primerih v tujini, je zgoraj omenjeni dogodek postal pravi »simbol« židovskih umorov, oziroma je v njem antisemitizem vedno našel »dokaz« za svojo aktivnost, čeprav in ravno zato, ker pravega dokaza ni bilo. Odmeven v domačem tisku je tudi proces, ko so Slovenci dobili svojega Žida, in sicer tatu Abrahama Diamanta, ki je kot sluga ukradel precej veliko vsoto denarja januarja 1887. O njem se časopisi razpišejo, da je bil »pravi Žid«, član »mednarodne zadrage modernih rokovnjačev«, poleg tega pa ga je oškodovani stranki za slugo predlagal neki Nemec. In lahko še dodamo, da je eden od produktov antisemitizma tudi stalno preštevovanje in poročanje o številu Židov. Tako lahko v časopisu beremo, kdaj je prvi Žid stopil v službo »pomožnega zdravnika« v Ljubljani in ob tej priložnosti »Slovenec« piše: »Tedaj še tega je bilo treba, da se gospodje deželni odborniki pokažejo v svojem popolnem na-

sprotji z revnim katoliškim narodom.«³⁸ Še isti mesec, ko je »Slovenski narod« poročal o prvem Židu, ki je kupil hišno posestvo v Ljubljani, se je zbralo 40 uglednih meščanov, ki so razpravljali o tem, kako bi omejili in preprečili razširjanje Židov in njihove »konkurence« v Ljubljani.³⁹ Ali kot piše o Židih na Slovenskem »Slovenski narod«: »Naša domovina slovenska ni še mnogo poplavljenjena z judovskim življenjem. Vendar pa s tem ne pravimo, da so nam ti, kar jih imamo Judov, bili kdaj dobro došli gostje, Slovenec se je tega mrčesa branil vselej in povsod, kjer se je le mogel.«⁴⁰

Med drugimi vzroki navajata časopisa še socialne razmere in alkoholizem. Posebno nevarno za »narodovo zdravje« naj bi bilo pitje žganja (šnopsa), ki je v tem prostoru po poročilih časopisov najmlajši in najpopularnejši alkoholni proizvod, ki se je vse bolj širil in postajal eden glavnih krivcev za vse večjo surovost. Po »Slovenskem narodu« je bilo 60 odstotkov »hudodelstev« storjenih v pijanosti. Da je »žganjepitje« v tem času resnično zajelo slovenske dežele, pričajo mnoga poročila iz porotnih obravnav.⁴¹ Tako tudi eno od rešitev za odpravo hudodelstev vidita oba časopisa v obdavčenju žganja, točnem večernem zapiranju in nadzoru nad »šnopsarijami«. Najbolj razširjen naj bi bil alkoholizem na Koroškem, za kar vidi »Slovenec« glavni razlog v tem, da je to dežela, v kateri je dolga leta gospodoval »brezverski liberalizem«.

Pogosto, predvsem v »Slovenskem narodu«, beremo novice, ki se začnejo ali končajo z besedami »Revščina je pritirala... do tega groznega dejanja.« Ali pa: »Letos zavoljo vseobčega pomanjkanja gredo krast celo taki, ki se prej nikdar niso ukvarjali s tem res zaničevanja vrednim obrtom.«⁴² Pri tem moramo poudariti, da »Slovenec« vidi revščino, alkoholizem in druge vzroke le kot rezultat liberalizma, pomanjkanja vere in ne kot samostojen vzrok. To vsepovezanost vzrokov za zločin, ki prav gotovo ni samo neusahljiv vir opozarjanj »Slovenčevega« uredništva pred »novimi časi«, ampak je prisotno tudi v širši javnosti, bi lahko na kratko strnili tako, da »liberalni kapitalizem« razlasti kmeta, delavcu vzame dobiček, vero (pri tem imajo pomembno vlogo časniki,⁴³ »nova šola«), ljudje brez vere nimajo tolažbe, zapadejo v obup, v zločin, pridejo v ječo, kjer se pa ne poboljšajo ali kot piše »Slovenec« sam: »Česa pa naj se srborit in po šnopsu omamljen fant še boji, kadar je v slovenskih knjigah čital črno na belem, da ni Boga in ne hudiča? Morda okrajnega ali deželnega sodnika? Ga v ječo obsodit? I kaj zato? Hrano ima boljše kakor

doma, če kaj dela, ima še zaslužek zraven, z današnjimi pitalnicami jih bodo pač malo ukrotili, še manj pa poboljšali.«⁴⁴

Ta citat pa nas tudi vpelje v problematiko kaznovanja in kaznilnic, ki sem jo uvrstil v poglavje o vzrokih za zločin, ker v slovenski javnosti v 80. letih prevladuje mnenje, da se »hudodelniki množijo, ker se jim v ječah boljše godi, kakor poštenemu kmetu pri njegovem trdem delu.«⁴⁵ Ali drugače rečeno, sodno kazenski sistem naj bi zaradi svoje »blagosti« ne odvrčal, temveč »spodbujal« kazniva dejanja. Za »Slovenca«, ki se bolj ali manj prikrito zavzema za vrnitev telesne kazni, je ta pojav tipična značilnost brezbožnega liberalizma, ki svojo »humanost« kaže samo v preveliki skrbi za hudodelce. Mnenje, da so ječe prenapolnjene in da se kaznjenci vanje radi vračajo, ker hrepenijo po »preokusni prežganki in tečnih cmokih«, je v slovenski javnosti prav gotovo močno ukoreninjeno. Tako tudi »Slovenski narod«, ki ima običajno več posluha za kaznilniško problematiko, ne zaostaja za »Slovencem« pri navedbah o predobrih razmerah v kaznilnicah. Iz časopisnih poročil, ki se z ječami ukvarjajo posredno pa lahko razberemo, da razmere le niso bile tako rožnate, marveč so ječe bile temne, vlažne in nezdrave.⁴⁶ V poročilih o širjenju epidemičnih bolezni vidimo, da se v kaznilnici na Gradu in prisilni delavnici bolezen običajno najprej pojavi in najkasneje izginje. Tako so kaznilnice merilo za pojav in širjenje epidemij: »V prisilni delavnici v poslednjih dveh dneh ni nikdo več za koleru zbolel, torej je upati, da je kuga zadušena.«⁴⁷ Med spremembami, o katerih lahko konkretno beremo v časopisih, so poizkusi, da bi se v kaznilnice vpeljala elektrika, zahteve po ločevanju kaznjencev po letih in teži prestopka in pa delo kaznjencev na urejanju zemljišč. To zadnje, predvsem kot rezultat pritožb (glej opombo 14) v zvezi s kaznilniškim delom, ki naj bi s konkurenco škodovalo obrtnikom. Sploh se problematika kaznilnic in prisilnih delavnic v tem obdobju največkrat pojavlja v časopisih prav v zvezi s tovrstnimi pritožbami.

SMRTNA KAZEN

Pisanje o smrtni kazni se v 80. letih v glavnem omejuje na razna poročila o usmrtitvah. Za tovrstne novice je običajno, da se v njih poroča o zadnjih obsojenčevih besedah in zadnjih trenutkih njegovega življenja in to kot je navada, čim bolj podrobno, v zameno za živo sliko oziroma prisotnost na morišču.

Usmrtitve v tem obdobju niso več javne, marveč se dogajajo za zidovi sodnih poslopij in jetnišnic. V poročilih naletimo na različne pretresljive primere, kot na primer: »Z rabelnom in njegovimi hlapci se je boril skoraj pol ure. Morali so vojaki na pomoč priti. Na vislicah prigriznil si je svoj jezik iz same togote, kakršno življenje, taka je smrt.«⁴⁸ Smrtna kazen se v tem obdobju ima ne le za samo po sebi umevno, ampak celo za edino še preostalo pravo kazen.

O njej beremo, da je »orožje, s katerim brani človeška družba svojo varnost«,⁴⁹ oziroma se navaja njena zastrašilna kot tudi povračilna funkcija. Pojavljajo pa se tudi drugačne tendence v glavnem iz liberalnih vrst, ki so kljub vsemu imele določen vpliv. To lahko vidimo iz razprave, ki se je razvila ob predlogu o odpravi smrtnih kazni, v »kazenskem odseku« na Dunaju, februarja 1883. Zagovorniki smrtnih kazni so na glasovanju prevladali samo za 1 glas (8 : 7).⁵⁰ Razprava o smrtni kazni se je nadaljevala ob koncu obravnavanega obdobja v zvezi s predlogom na državnem zboru, da se ustanovi poseben odsek, ki bo na »uradnem posvetovanju« preučil kazenski zakonik.⁵¹ Maja 1889 beremo, da je ta »stalni kazensko postavni odsek« začel zasedati in eden od predlogov je bil tudi predlog dr. Koppa, ki je zahteval odpravo smrtnih kazni. Predlog je bil takrat zavržen z 10 : 4 glasovom. Zavržen je bil tudi drugi predlog v zvezi s smrtno kaznijo, ki je nasvetoval »iskanje« lažjih in hitrejših načinov usmrtitve in pa »upoštevanje obsojenčeve želje«.⁵² V malo drugačni obliki je bil ta predlog vključen v resolucijo decembra istega leta, ob zaključku posvetovanja »kazenskega odseka«, in sicer se je glasilo, da se »pozivlje vlada«, da »uvažuje ali ne bi bila mogoča hitrejša in manj bolesta izvršitev smrtnih kazni in da predloži dotično postavo«.⁵³ Zahteva o odpravi smrtnih kazni je bila torej neupoštevana in izključena, so pa ostala delno odprta vrata za določene tehnične spremembe na tem področju. V zvezi s tovrstnimi spremembami oba časopisa poročata marca 1887 iz New Yorka, o načrtih za zamenjavo obešanja z usmrtitvami z elektriko, oziroma o prvih najavah tovrstnih usmrtitev maja 1889. Usmrtitev z elektriko naj bi bila po mnenju časopisov brez bolečin in trenutna.

ZAKLJUČEK

Na tem mestu lahko zaključimo z besedami, da predstavlja zločin v slovenski javnosti in tisku nekaj »tujega«, nekaj, kar je prineseno od »zunaj«. In sicer na eni strani s spremem-

bami, ki so tuje tradicionalnemu slovenskemu krščanskemu prostoru in ki ga rušijo tako v socialno gospodarskem kot duhovnem smislu in na drugi strani z neposrednimi tujimi vplivi preko tiska, tujcev (Ciganov, Lahov, Židov)... To je seveda v skladu z vse bolj ofenzivno nacionalno ideologijo in politiko, ki se oblikuje ravno ob nasprotovanju in razliki s »tujim«, in ki za svoje cilje »izkorišča« tudi zločin. V časopisih to konkretno odseva v različnih mednarodnih polemikah v zvezi z zločinom (pogostost poročanj o »surovosti na Nemškem« in obratno) oziroma ob razpadanju enotnosti (slogaštva) tudi v vse ostrejših polemikah med strujama.

OPOMBE

1. »Slovenski narod« je dnevnik že od 1873. leta, medtem ko postane »Slovenec« dnevnik šele julija 1883, do takrat pa izhaja trikrat na teden, torej je v tem času, kar se informativnosti tiče, v slabšem položaju. — 2. Slovenec, št. 140, 20. 9. 1883. — 3. Slovenski narod, št. 100, 4. 5. 1885. — 4. Ob pretepu na Št. Jakobskem trgu beremo: »Gledalcev je bilo na stotine, policaja kakor po navadi ob enakih prilikah nobenega.« Slovenski narod, št. 102, 5. 5. 1880. Ali pa: »Zbralo se je par sto ljudi na mestnem trgu, da si ogledajo mladega tatu.« Slovenec, št. 229, 8. 10. 1887. — 5. Slovenski narod, št. 289, 18. 12. 1882. — 6. Slovenski narod, št. 71, 30. 3. 1886. — 7. Slovenski narod, št. 50, 2. 3. 1883. — 8. Slovenski narod, št. 57, 8. 3. 1884. — 9. Slovenec, št. 232, 8. 10. 1884. — 10. Slovenec, št. 131, 12. 6. 1885. — 11. Slovenec, št. 232, 12. 10. 1885. — 12. Slovenski narod, št. 13, 16. 1. 1884. — 13. Slovenski narod, št. 87, 17. 4. 1881. — 14. Iz govora prof. Sukljeta v deželni zboru ob izročitvi obrtniške peticije, ki je zahtevala ukinitve kaznilniškega dela, oziroma preusmeritev na področja, kjer ne bodo več konkurirali z nizkimi cenami na izdelke za vojsko, poljska dela, urejanje zemljišč. Slovenski narod, št. 45, 25. 2. 1886. — 15. Slovenski narod, št. 173, 1. 8. 1885. — 16. Slovenec, št. 141, 21. 6. 1884. — 17. V spisu »Kaj uničuje naše kmete?« med drugim beremo: »Pleše kot blazen, da bi pokazal, kako umeje plesati, pije za stavo, da se pokaže, kako zna piti, skušajo eden drugega podreti na tla, da pokažejo, kako so močni — naposled se pa zares zgrabijo, toda to se ne more več nazivljati junaštvo, to je v obče poboj!« Slovenec, št. 221, 26. 9. 1889. — 18. Slovenec, št. 88, 20. 4. 1887. V Slovincu se v tem času razvije tudi polemika o tem, da bi zaradi škodljivih posledic takega žeganja opustili. — 19. Slovenski narod, št. 57, 8. 3. 1884. — 20. Slovenec, št. 156, 9. 7. 1884. — 21. Slovenski narod, št. 212, 16. 9. 1880. — 22. Slovenski narod, št. 80, 7. 4. 1884. — 23. Slovenec, št. 100, 1. 5. 1884. — 24. Slovenski narod, št. 96, 26. 4. 1884. — 25. Slovenec, št. 17, 21. 1. 1884. — 26. Slovenec, št. 31, 7. 2. 1884. — 27. Slovenec, št. 19, 23. 1. 1884. — 28. Eden

takih odmevnejših dogodkov je bila bomba v času otvarjanja Tržaške razstave avg. 1882, ob 500. obletnici priključitve Trsta Avstriji, ko je bil na obisku v Trstu nadvojvoda Karel Ljudevit. Mrtev je bil en dijak in več ranjenih. Slovenski narod, št. 177, 4. avg. 1882. — 29. Slovenec, št. 31, 17. 3. 1881. — 30. Slovenski narod, št. 46, 26. 2. 1880. — 31. Slovenec, št. 32, 19. 3. 1881. — 32. Slovenski narod, št. 23, 28. 1. 1884. — 33. Slovenski narod, št. 135, 14. 6. 1884. — 34. Slovenec, št. 216, 23. 9. 1885. — 35. Slovenec, št. 25, 30. 1. 1884. — 36. Slovenski narod, št. 10, 13. 1. 1883. — 37. Slovenec, št. 81, 11. 7. 1883. — 38. Slovenec, št. 56, 12. 5. 1883. — 39. Slovenski narod, št. 174, 30. 7. 1884. — 40. Slovenski narod, št. 64, 16. 3. 1889. — 41. »Porotne sodnije v letošnjem prvem zasedanju imajo večji del z ljudmi opraviti, ki so se šnopsa siti pretepavali in kakor po navadi tega ali onega pobili. Paragrafi so večji del še iz tiste dobe, ko šnopsa naš narod še poznal ni in torej tudi pobojev ni bilo toliko na dnevnem redu, kakor jih je pa dandanes.« Slovenec, št. 59, 11. 3. 1884. — 42. Slovenski narod, št. 61, 14. 3. 1880. — 43. »Častnikarstvo v tej reči ni popolnoma brez krivde, zlasti židovsko-nemško, pa tudi slovensko ni brez velikega zadolženja. Kdo starejših se še ne spominja, kako je pred 10 do 12 leti neki dnevnik deloval (»Slov. narod«, op. a.), zagovarjal novo ero: liberalno postavodajalstvo, novo šolsko odgojo, kako nesramno je udrihal po duhovščini in vseh krščansko-konservativnih merodajalnih, da tudi sv. obredom katoliške cerkve, celo najsvetejšim resnicam ni prizanašal. Kar so liberalni častniki sejali, je pognalo in rastlo, sedaj pa sad rodi, pa ga bo še rodilo

še, da ga ne bomo le mi ubogi kmetje okušali, ampak tudi zanikrnim časnikařem postal bode še dovolj kisel.« Slovenec, št. 210, 12. 9. 1884. — 44. Slovenec, št. 212, 15. 9. 1884. — 45. Slovenec, št. 123, 5. 11. 1881. — 46. Maja 1889 se v državnem zboru govori o slabem stanju sodišč in zaporov, posebej ječe v Gorici so omenjene kot nezdrave in ne dovolj varne; da povzročajo veliko stroškov, ker morajo obolele bolnike pošiljati v bolnišnico. Slovenski narod, št. 115, 18. 5. 1889. — 47. Slovenski narod, št. 252, 4. 11. 1886. — 48. Slovenec, št. 175, 31. 7. 1884. — 49. Slovenski narod, št. 296, 28. 12. 1882. — 50. Slovenec, št. 16, 6. 2. 1883. — 51. Slovenski narod, št. 111, 14. 5. 1889. — 52. Slovenec, št. 123, 29. 5. 1889. — 53. Slovenec, št. 278, 3. 12. 1889.

Poleg Slovenskega naroda 1880—1890 in Slovenca 1880—1890 je avtor članka upošteval še:

- Slovenski pravnik 1881—83, 1888, 1889.
- Peter Vodopivec, Smrtna kazen v tisku na Slovenskem (1848—1878), Kronika 1., 1977.
- Christopher Hibbert, Zgodovina zločinstva in kazni, Ljubljana 1965.
- Michel Foucault, Nadzorovanje in kaznovanje, Ljubljana 1984.
- Žan Delimo (Jean Delumeau), Strah na zapadu, Bibl. »Zamak kulture«, Vrnjačka banja, 1982.
- F. Gestrin — V. Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918, Ljubljana 1966.
- Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja, Globus Zagreb 1982.
- Jasna Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Krt 12., Ljubljana 1984.
- Židovsko vprašanje, Problemi 1985.

UBOŽNA OSKRBA V LJUBLJANI NA PRELOMU IZ 19. V 20. STOLETJE

ZARKO LAZAREVIČ

Naloga mestne občine v Ljubljani je bila skrb za reveže. To so izvajali s podpiranjem revnih oseb z denarjem in hrano ter z vzdrževanjem socialnih zavodov. Čim bolj se bližamo koncu 19. stoletja, tem bolj je rastla zavest, da mora javna oblast skrbeti za reveže poleg številnih karitativnih društev.¹ Ta miselnost odseva tudi v zakonodaji. Tako je občinski red nalagal občini dolžnost neprestano skrbeti za svoje reveže. Če niso zadostovala sredstva dobrodelnih in ubožnih ustanov, je morala občina manjkajoča sredstva dodati iz svojega proračuna.² Deželni zakon iz leta 1883 je precej podrobno določil dolžnosti občine do njenih ubožcev. Razdeljen je bil na 6 delov. Za reveža je veljal tisti, ki ni mogel

sebi in svoji družini priskrbeti nučnih življenjskih potrebščin. Take osebe je morala občina podpirati na različne načine, odvisno od svojih možnosti in vsakega primera posebej. Tako je bil revež upravičen do naslednjih podpor:

- a) Sprejem v ubožnico
- b) Podpora v denarju ali življenjskih potrebščinah.³ Dnevne podpore so bile po 20 vinarjev za odrasle osebe, od 12 do 24 vinarjev za otroka (od 1895 do 1910),⁴ meščanske podpore po 60 in 40 vinarjev (leta 1910),⁵ občasne podpore, nakazila za brezplačna zdravljenja, itd..⁶

c) Zasebna (privatna) oskrba. Reveža so lahko občine izročile na svoje stroške v za-

seбно oskrbo. V tem primeru je postal »član« oskrbnikove družine in mu je bil dolžan vso potrebno pokorščino in spoštovanje.

d) *Naturalna oskrba.* Ta je potekala od hiše do hiše. Revez je imel določene naslove, kjer se je zglašil ob določenih dnevih in tam dobival hrano. Pri dobrotnikih so morali reveži opravljati vsa dela, ki so jih bili zmožni opraviti. Od take »oskrbe« so bili izvzeti otroci do 14 let starosti brez spremstva staršev, blazni, slepi, pohabljeni, poročeni, če je to motilo njihovo zakonsko življenje, ljudje z nalezljivimi boleznimi in splošno nevarne osebe.

Prav tako je morala občina skrbeti za zdravstveno nego obolenih revežev in jih v primeru smrti pokopati na občinske stroške. Dolžnosti občine so segale tudi na področje vzgoje otrok v ubožni oskrbi. Tu je občina morala skrbeti, da so se otroci »nравstveno-pobožno« vzgajali in redno hodili v šolo.

Vsem revežem je bilo strogo prepovedano beračenje. Občinski svet je smel izjemoma dovoliti posameznim izmed njih, da so nabirali darove na določen dan. Za to so morali imeti posebno dovoljenje, ki jih župani niso smeli izdajati vseprek, temveč samo v izjemnih primerih. Proti beračem, ki so jih ujeli, je moral župan sprožiti kazenski postopek.⁷ Kljub izrecni prepovedi beračenja in dokaj veliki kazni (do pet dni zapora), »pa je bilo beračenje v Ljubljani vsakdanji pojav, posebno ob sejnih, pred cerkvami, ob petkih in po hišah«.⁸

Zakon je določil tudi vire za financiranje ubožne oskrbe. Tako so jo financirali iz naslednjih virov:

a) *Premoženje ubožnega zaklada.*

To premoženje je občina morala uporabljati le za reveže. Posesti, hipotekarne terjatve in vrednostni papirji so se morali glasiati na ime ubožnega zaklada. Glavnica zaklada pa je morala biti naložena varno in za primerne obresti.⁹ Ubožni zaklad (Armeninstitut) je bil v Ljubljani ustanovljen leta 1800.¹⁰

b) *Zakoniti dohodki ubožnega zaklada.*

— globe od občine, c. k. oblastev in drugih javnih organov,

— tretji del brez oporoke umrlih duhovnikov ali razmenišenih redovnikov,

— 1 % izkupička vseh prostovoljnih prodaj,

— dohodek od pasjega davka.

c) *S prostovoljnimi darovi.*

d) *S prikladami in drugimi občinskimi dohodki.*

Za takojšnjo razdelitev namenjeni darovi in volila ter globe do 20 goldinarjev so takoj razdelili med reveže. Vse ostale dohodke pa

so združili z glavnico in naložili za primerne obresti. Če so stroški oskrbovanja presegali sredstva ubožnega zaklada, je morala občina primanjkljaj pokriti s proračunskimi sredstvi.¹¹ Tako se je zgodilo tudi v Ljubljani, kjer je morala občina dolga leta pokrivati primanjkljaj in je zato sklenila, da ubožni zaklad priključi mestnemu proračunu leta 1868.¹²

Zakon je določil tudi organe, ki so bili dolžni izvajati ubožno oskrbo. Glavni organ je bil občinski svet, oskrbo v njegovem imenu pa je vodil župan. Občinski svet je lahko izvolil enega ali več »ubožnih očetov« in ubožni svet. Te funkcije so bile častne in brezplačne. Ubožni očetje in ubožni svet so bili podrejeni županu in so morali izpolnjevati njegove ukaze, saj so bili nastavljeni, da bi mu olajšali delo oziroma prevzeli del njegovih dolžnosti. Občinski svet je smel delovno področje ubožnih očetov ali ubožnega sveta širiti ali ožiti po lastni presoji, odvisno od potreb. Naloga ubožnih očetov je bila osebno oskrbovati reveže, poizvedovati o njihovih razmerah in potrebah. Zato so jih obiskovali na domu, poizvedovali o njih pri duhovnikih, zdravnikih, v sosesčini, itd... Morali so nadzorovati oskrbovanje v ubožnici, v naturalni in zasebni oskrbi. O ugotovljenih dejstvih so obveščali župana in mu predlagali rešitve.

Pri ubožni oskrbi so bile občine podrejene deželnemu odboru in so bile dolžne izpolnjevati njegove ukaze. Deželni odbor je tudi sprejemal pritožbe revežev, če so le-ti sodili, da so prikrajšani v svojih pravicah. Nikakor pa niso reveži smeli uveljavljati svojih pravic po sodni poti.

Zakon je nalagal občini, da mora pri oskrbovanju revežev delovati usklajeno s podjetji, tovarnami, deželnim zakladom in cerkvenimi predstojništvom (miloščina za reveže), da bi se ti enakomerno obdarovali.¹³

Vseh zgoraj omenjenih pravic je bil revež deležen le v svoji občini, kjer je imel domovinsko pravico. Leta 1896 pa je izšel nov zakon, ki je bistveno spremenil določila glede domovinstva. Drugi člen tega zakona je določal, da občina ne sme odreči domovinstva tistemu prosilcu, ki je 10 let neprekinjeno in prostovoljno bival v določeni občini in v tem času ni užival ubožne podpore. Desetletni rok so pričeli šteti s 1. 1. 1891, prvi reveži so torej lahko zaprosili za domovinstvo s 1. 1. 1901. Po pridobitvi domovinske pravice je taka oseba lahko takoj zaprosila za dodelitev ubožne podpore ali za sprejem v ubožnico. Posledica tega zakona je bilo povečano število prosilcev za raznovrstne podpore in za sprejem v ubožnico.¹⁴

Občinski organi so predvidevali zvišanje števila v Ljubljano pristojnih ljudi za okoli 15.000. Od teh naj bi bilo 5 % takih, ki bi v kratkem po pridobitvi domovinstva zaprosili za dodelitev podpore. Vse to je zastavljalo vrsto vprašanj o zadostnosti sredstev, namenjenih ubožni oskrbi. Do tedaj je ljubljanska občina podeljevala podpore po 20 vinarjev dnevno za odraslo osebo in 10 vinarjev za otroka. Tiste, ki s to podporo niso mogli shajati, so sprejemali v ubožnico ali pa so jim izplačevali poseben prispevek za stanovanje.

Na ta način je občina v letu 1899 porabila 90.188 kron. Sredstva je črpala iz mestnega ubožnega zaklada (77.896 kron in 83 vinarjev) in iz mestnega proračuna (12.291 kron in 25 vinarjev).

Zaradi predvidenega povečanja števila prosičev za podporo in nezadostnih kapacitet v ubožnici so zvišali število podpor po 20 vinarjev dnevno za 700 mest in dodali proračunu za leto 1901 50.000 kron v ta namen. Za tiste, ki z 20 vinarji dnevno ne bi mogli preživeti so predvideli v letu 1901 še dodatnih 3000 kron za izredne podpore.¹⁵

Več ali manj so se za domovinsko pravico potegovali le tisti, ki so takoj po pridobitvi zaprosili za podporo za ubožne oziroma za sprejem v ubožnico.¹⁶

V obravnavanem času so v Ljubljani ubožno oskrbo izvajali s podeljevanjem podpor in s sprejemom v ubožnice. Podpore so podeljevali iz sredstev ubožnega zaklada in sredstev, ki jih je občina namenila v ta namen. Poleg tega pa je obstajal še poseben fond ubožnih »ustanov«. Le-te so nastale tako, da so ljubljanski meščani ali druge znane osebe po svoji smrti ali pa še za svojega življenja namenili, določen del svojega premoženja revnim Ljubljančanom. Leta 1908 je bilo v Ljubljani prek 80 raznovrstnih ustanov. Večina jih je bila namenjena revežem in obolelim, po nekaj pa za dekliško balo revne deklice, za posle, dijake in invalide. Mestna občina oziroma magistrat je upravljal 43 raznih ustanov. Objektivna vrednost teh ustanov je v letu 1910 znašala 487.295 kron, njihov letni dohodek (obresti!) pa 18.913,30 kron. Ta dohodek so uporabljali za podeljevanje podpor.¹⁷

Tretji fond za podeljevanje podpor je bila »meščanska imovina« — premoženje, ki se je v teku časa nabralo iz raznih ustanov, daril ter pristojbin za podelitev meščanstva. To premoženje je obstajalo iz »hiše meščanske imovine«, t. i. meščanske bolnice ter iz vrednostnih papirjev. Z meščansko imovino je od leta 1854 dalje upravljala mestna občina preko posebnega odbora, ki ga je vodil občinski svet. Odbor je štel 6 članov, ki so bili

voljeni za 6 let. Odbor je gospodaril z meščanskim imetjem in dajal predloge magistratu oziroma občinskemu svetu glede podelitve meščanskih podpor, ki so bile višje od običajnih.

Poslopje meščanske imovine je potres poškodoval tako močno, da ga je bilo potrebno porušiti. Na isti parceli so leta 1898 zgradili novo poslopje meščanske imovine. Vredno je bilo 700.000 kron in je prinašalo letno (leta 1910) 53.000 kron dohodka. Iz tega dohodka je leta 1910 dobivalo 46 meščanov po 60 vinarjev in 22 meščanov po 40 vinarjev dnevne podpore. Ves preostali dohodek je bil namenjen vračanju posojil, ki so bila najeta za gradnjo. Po odplačilu dolgov (1910 še niso bili odplačani) so predvidevali bolj izdatno podpirati ubožne meščane iz tega sklada.

Ljubljana je imela tri ubožnice, in sicer Mestno ubožnico (na Karlovški cesti), Ubožnico grofice Stubenberg (na Gradišču) in Mestno jubilejno ubožnico (Japljeva 2).¹⁸

Mestno ubožnico je leta 1827 ustanovila ljubljanska občina. V njej je bilo prostora za 100 oseb, ki so tu imele brezplačno stanovanje, bolniki pa zdravniško nego in zdravila. Za majhen denar so reveži tu dobili tudi hrano. Nekaj najslabotnejših pa je uživalo popolno oskrbo s hrano vred.¹⁹ Zgradba Mestne ubožnice je bila približno 30 m dolga in 10 m široka hiša, ki je stala ob vznožju gradu. Za hišo se je širilo ozko dvorišče. Za dvoriščem pa se je dvigala škarpa, nad njo pa grad. Dvoriščna tla so ležala višje kot tla pritličnih prostorov tako, da je voda zamakala zidove in pritlične prostore ubožnice. Zelo vlažno pritličje pa ni bila edina nadloga, s katero so se otepali stanovalci. Tako so bile sobe premalo svetle in zatohle.²⁰ Posebno slabe razmere so bile v letu 1904, ko je mestni fizikat temeljito pregledal ubožnico. Tako so ugotovili, da so tla zaradi vlage strohnela in da je zaradi majhnih oken popolnoma nemogoče zračiti prostore. Kuhinje so bile po stenah na debelo obložene s sajami, saj so imele odprta ognjišča. Če so jih želeli zračiti, so morali odpreti vrata. V tem primeru pa je nastal skozi dimnik močan prepih, ki bi ga ne bilo mogoče trpeti. Poleg tega so bile kuhinje prenatrpane z drvni in šoto. To pa zaradi premajhnih drvarnic na dvorišču in revščine stanovalcev, ki so si lahko privoščili le cenejšo šoto, ki pa je pri shranjevanju zahtevala več prostora. Kopalnica, ki je bila v prvem nadstropju ubožnice, je bila majhna, nezadostna in popolnoma temna. Stranišča so bila stara in zanemarjena, imela so lesene cevi, iz kate-

rih je močno zaudarjalo. Smrad je segal v vse prostore ubožnice.

Ubožnica je bila prenatrpana s stanovalci. Uporabljali so lesene postelje, ki so se dale le slabo čistiti in dezinficirati. Otroci po navadi niso imeli svojih postelj, temveč sta si po dva delila eno posteljo za odrasle. Mestni fizikat je zaradi takih razmer, ki so v tej ubožnici vladale že dosti let prej, predlagal mestnemu svetu, naj opusti ubožnico in oskrbovance preseli v Jubilejno ubožnico. V nasprotjem pa je predlagal izpraznitev pritličnih prostorov, vgraditev štedilnikov, čiščenje in beljenje sten v kuhinjah, vgraditev lončenih cevi in klozetov za splakovanje z vodo v straniščih, namestitev zadostnega števila tušev in kadi ter umivalnikov po sobah, nadomestitev lesenih postelj z železnimi, vsakemu stanovalcu svojo posteljo, v opuščnem pritličju urediti drvarnice, priskrbeti ubožci dezinfekcijski aparat za perilo, posteljnino in obleko.

Mestni svet je nameraval Mestno ubožnico opustiti že ob dograditvi Jubilejne ubožnice in zgradbo prodati. Zaradi naraščajočega števila prosilcev (posledica domovinskega zakona!) za sprejem v ubožnico je kljub naštetim pomanjkljivostim še naprej delovala. Že naslednje leto (1905) so nasvetovana dela pričeli uresničevati. Tako so uredili kuhinje in vgrajevali štedilnike že 1905. leta, kopalnica pa je prišla na vrsto v letu 1908. Pritličnih prostorov pa kljub slabemu stanju niso opustili.

V Mestni ubožnici so stanovalci lahko imeli svoje pohištvo in orodje. To so izkoristili nekateri obrtniki, ki so stanovali v ubožnici, in tu opravljali svojo obrt. Šlo je za knjigo-veza, čevljarja in dva krojača. S svojim delom so motili druge stanovalce. Zaradi tega so jim dodelili posebno sobo v pritličju, kjer so lahko nemoteno opravljali svojo obrt, saj jim uprava ubožnice ni hotela odvzeti še tisto malo, kar so zaslužili. V tem prostoru so lahko delali od 7. do 12. ure in od 14. do 19. ure. Pred pričetkom dela so morali prostor prepračiti. Sami so morali paziti na snago in skrbeti za razsvetljavo. Dolžnost hišne strežnice je bila oprati tla vsakih 14 dni. Kršitelj teh pravil je izgubil pravico do dela v delavnici.²¹

Za Mestno ubožnico imamo tudi podatke o poklicni in starostni strukturi stanovalcev oziroma oskrbovancev.²² Od 98 stanovalcev v letu 1904 (deloma tudi 1905) je bilo 35 moških, 46 žensk in 17 otrok, kajti v ubožnici so stanovali tudi družine. 40 oseb je imelo svoj poklic.

Tako so med poklici zastopani naslednji: kamenotiskarski hlapec (1), fotograf (1), kro-

jači in šivilje (7 oseb), soboslikar (2), čevljar (5), zidar (3), pečar (1), mlinar (1), drvar (1), ključavničarski pomočnik (1), policijski stražnik (1), gostilničar (1), gozdni čuvaj (1), igralec (1), sluge in služkinje (6), kramarica (2), branjevka (3), prodajalka (1), in kuharica (1). Ostali, če odštejemo 17 otrok, so bili delavci ali pa sploh niso imeli poklica.

V ubožnici so bili večinoma stari ljudje, kar je razvidno že iz povprečne starosti odraslih oseb, ki znaša 65 let, 66 let za moške in 64 let za ženske. Pri moških se najpogostejša starost giblje med 60 in 80 leti. V tej starostni skupini je bilo 24 moških, če pa to razširimo na obdobje med 50. in 80. letom, je v tej skupini kar 29 moških. Pri ženskah je situacija ista, saj je v skupini med 60. in 80. letom 27 oseb, med 50. in 80. pa kar 36 oseb. Povprečna starost otrok pa je znašala 9 let in pol.

Grofica Stubenberg je umrla 1868. leta. V svoji oporoki je zapustila mestni občini dve svoji hiši v Gradišču št. 11, da se pod imenom »grofovski Stubenbergičini ubožni hiši za vse večne čase rabita za stanovanjske v Ljubljano pristojnim ubožcem«. V ta namen sta se obe hiši tudi uporabljali, razen nekaterih prostorov, ki so jih oddajali za 440 goldinarjev letno. S to najemnino so pokrivali stroške vzdrževanja. Do potresa je v obeh hišah, ki sta imeli 37 sob, bivalo 90 oseb. Ta ubožnica je bila namenjena predvsem ubožnim družinam.²³

Potres 1895. leta je obe hiši poškodoval tako močno, da ju je občina morala dati porušiti. Prvotno je občinski svet mislil zemljišče prodati in izkupiček kam investirati. Kasneje so se premislili in so nameravali zgraditi stavbo z manjšimi stanovanji, ki bi jih oddajali, in najemnino porabili za podlivanje ubožnih podpor. Za gradnjo Stubenbergičine ubožnice je deželno predsedstvo dodelilo mestnemu svetu 1600 goldinarjev nepovratne podpore in 15.000 goldinarjev brezobrestnega posojila. S tem denarjem je bila novogradnja že zagotovljena. Ubožna ustanova grofice Stubenberg pa je imela tudi lastno premoženje v obliki hranilnih vlog v Mestni hranilnici in rent. Vrednost vlog je znašala dne 31. 12. 1898 14.980,60 goldinarja, renti pa sta bili vredni 911,25 goldinarja. Ko vse skupaj seštejemo, dobimo vsoto 32.691,85 goldinarja, ki pa še ni zadostovala za gradnjo. Zato je občina dodala še 10.000 goldinarjev iz potresnega sklada. Na ta način je mestni svet zbral potrebna sredstva za gradnjo, saj so predvidevali stroške v višini 41.761,28 goldinarjev.

Pred začetkom gradnje so opustili misel, da bi stanovanja oddajali. Ugotovili so nam-

reč, da je popotresna stanovanjska stiska v Ljubljani že minila, tako da so se najemnine znižale, kar pa ni obetalo velikega dohodka. Drugi vzrok naj bi bil bolj »moralne narave«, kajti mestni svet naj ne bi mogel iti mimo pokojničine zadnje želje in dejstva, da sta hiši že pred rušenjem služili ubožnim ljubljanskim družinam. Končno so se odločili, da zgradijo mala stanovanja za ubožne družine, ki drugače ne bi bile sprejete v drugi dve ubožnici. Po zgraditvi stavbe je bilo v njej 20 stanovanj, od katerih so dve stanovanji oddajali, da so pokrili stroške vzdrževanja, 18 pa jih je bilo namenjeno ubožnim družinam.²⁴

Tretja ljubljanska ubožnica je bila Jubilejna ubožnica. Prva pobuda za gradnjo nove ubožnice v Ljubljani je prišla na seji mestnega sveta 22. 12. 1896. Ideja se je rodila kot posledica novega domovinskega zakona in izredno slabega stanja v Mestni ubožnici. Predlog je bil zavržen kot trenutno neaktualen, ker naj bi bilo še veliko časa do začetka veljave novega domovinskega zakona leta 1901.²⁵

Do resne pobude in sklepa o gradnji je prišlo leto dni kasneje. Idejo in vzor za gradnjo ubožnice je župan Ivan Hribar dobil na svojem potovanju po Nemčiji, v Elberfeldu.²⁶ Svoj predlog je utemeljeval s proslavo 50-letnice vladanja Franca Jožefa. Zaradi tega naj bi se nova ubožnica imenovala, s cesarjevim dovoljenjem seveda, »Mestna ubožnica Franca Jožefa I«. Drugi razlog za graditev nove ubožnice je videl v izredno slabih razmerah v Mestni ubožnici. Kljub temu pa je morala občina zaradi naraščajočega števila revežev »žalibog nastanovati le-te tudi v teh nezdravih prostorih«.

Velika pomanjkljivost ubožnice je bila, po Hribarju, pomanjkanje vrta, na katerem bi reveži lahko delali ali pa si odahnili. Tako pa so ostajali v zgradbi ali pa hodili v mesto, »kjer so mnogi nadlegovali ljudi z beračenjem«. Hribar je bil prepričan, da so reveži tako pridobljen denar po navadi takoj zapili. Vse to naj bi odpravil vrt, kjer bi bolehní našli razvedrilo, zdravi oskrbovanci pa »zabavo in zdravju ugaajajočega gibanja z obdelovanjem vrta«. Zato je v svojem predlogu vztrajal, da mora imeti bodoča ubožnica nujno tudi vrt. Tako bi Ljubljana postala prvo avstrijsko mesto, ki bi imelo »vzorno« ubožnico in bi zasenčila celo praško ubožnico, ki je veljala za vzoren zavod v avstrijskih razmerah.

Oskrbo revežev v Elberfeldu je izvajala Mestna uprava ubožnih, ki je bila najvišji organ. Njej so bili podrejeni vsi mestni zavodi za oskrbovanje ubožnih (sirotišnica,

ubožnica, hiralnica...) in oskrbniki ubogih (ubožni očetje). Oskrbniki ubožnih pa so bili podrejeni tudi okrajnim načelnikom. Pod njegovim vodstvom so se sestajali in razpravljali o ubožni oskrbi v njihovem okraju. Tu so oskrbniki poročali o svojem delu in dajali predloge za nadaljnje delo. Sklepe svojih razprav so morali sporočiti mestni upravi ubožnih. Oskrbniki ubogih so izvajali oskrbo, nadzorovali obnašanje podpirancev, jih obiskovali na domu, pazili na vzgojo otrok, pozivali k redu, itd. . . Sprejemali so tudi prošnje za podpore, izplačevali manjše zneske trenutnih podpor, dajali potrdila za dodeljevanje oblek, pohištva, hrane in podobno. Za vsako izdano reč so morali pozneje pridobiti soglasje od okrajnega načelnika in mestne uprave ubožnih, če tega niso že pred izdajo dobili. Članstvo v Mestni upravi ubožnih in funkcija oskrbnika ubožnih je bila častna, prostovoljna in brezplačna.²⁷

Vzrok Hribarjevega navdušenja nad elberfeldsko ubožno oskrbo nam je nerazumljiv, ker je Ljubljana podobno organizacijo ubožne oskrbe poznala že leta 1893. Funkcijo Mestne uprave ubožnih je opravljal tu Odsek za reveže. Le-ta je imel 6 članov. Predsedoval pa mu je župan. Leta 1893 je bil to Peter Grasseli. Poleg tega pa je imela Ljubljana tudi 6 oskrbnikov ubogih. Razen enega so bili vsi obenem tudi okrajni načelniki. Ljubljanska oskrba ubožnih je bila tako organizirana do leta 1904, ko so ustanovili Komisijo za preskrbovanje revežev. Ta je bila sestavljena iz odseka za uboge, mestnih župnikov, oskrbnikov ubogih in magistratnega poročevalca. Kake bistvene spremembe tudi posledaj ni bilo. K sodelovanju so pritegnili samo še župnike ljubljanskih župnij (stolni, Sv. Jakoba, Sv. Petra, frančiškanski in trnovski župnik). Število oskrbnikov ubožnih se je povečalo od 6 na 8, ker so župnijo Sv. Petra razdelili med tri oskrbnike ubožnih. Področje dela posameznega oskrbnika ubožnih se je več ali manj ujemalo s področjem določene župnije. Tako je bila Ljubljana razdeljena na Barje, župnijo Sv. Petra I. oddelek, II. oddelek, III. oddelek, župnijo Sv. Jakoba, trnovsko, frančiškansko in stolno župnijo.²⁸

Za gradbeno parcelo je Hribar predlagal občinsko zemljišče v Trnovem. Predvideval je stroške v višini 70.000 goldinarjev. Menil je, da bi Ljubljana na tak način najlepše proslavila spomin na 50-letnico vladanja Franca Jožefa. Občinski svet je njegov predlog soglasno sprejel s pogojem, da stroški ne presežejo vsote 70.000 goldinarjev.²⁹

V skladu s Hribarjevim predlogom si je stavbni odsek ogledal predlagane parcele in odsvetoval gradnjo v Trnovem zaradi vlaž-

nosti tal. Zato so začeli iskati ponudnike parcel. Nihali so med različnimi možnostmi, končno pa so kupili parcelo v Vodmatu, ki naj bi imel zelo zdrav zrak in je bil dovolj oddaljen od mesta, da reveži ne bi mogli nadlegovati meščanov z beračenjem. V začetnih razpravah so se mnenja precej razhajala ali graditi ubožnico za 50 ali za 100 ljudi, ali velike ali majhne spalnice in podobno. Hribar je vse pomisleke proti zamisli avtoritarno zavračal in prepričal mestni svet, da je pristal na gradnjo, čeprav se je že izkazalo, da bodo stroški krepko presegli vsoto 70.000 goldinarjev. Pri utemeljitvah, da stari in bolehní ubožci ne bodo mogli delati na vrtu, je Hribar pritrdjeval, vendar je menil, da to ni ovira, saj je bila večina za delo sposobnih in da jih bodo lahko silili (!) k delu, kar naj bi jih utrdilo v zdravju. Na seji mestnega sveta 21. 1. 1899 so se zedinili, da je reveže potrebno ločiti po spolu, ubožnica naj bo enonadstropna z možnostjo poznejše nadzidave, spalnice in dnevni prostori morajo biti ločeni. Dnevni prostori naj bi služili kot jedilnica in za druge dejavnosti. Spalnice za 20 oseb (2 ×) in za 10 oseb (6 ×) so predstavljale kompromisno rešitev, saj so nekateri zahtevali veliko večje, drugi pa samo majhne spalnice. V stranišču naj bi uporabili železne ali lončene cevi in vgradili klozete za splakovanje z vodo iz vodovoda. Ravno tako naj bi ubožnica imela vse spremljajoče prostore kot kuhinjo, stanovanja za upravnika, bolniške sobe, sobe za strežnice, itd...

Gradbene načrte so naročili pri arhitektu Maksu Fabianiju. Bodoči ubožnici so določili naslov Japljeva ulica. 2. oktobra 1901 je bila ubožica zgrajena in primerna za vselitev. Zgradili so jo ljubljanski podjetniki in obrtniki.³⁰

Do zgraditve nove ubožnice (1901) so nameravali prenesti inventar iz stare Mestne ubožnice v novo, manjkajoči del pa dopolniti z izkupičkom prodaje zgradbe stare Mestne ubožnice. Vendar so se razmere spremenile zaradi novega domovinskega zakona, ki je stopil v veljavo 1. 1. 1901. Zaradi njegovih določil se je povečalo število ubožcev, ki so dobivali podporo ali pa so prosili za sprejem v ubožnico. Poleg tega pa so pričakovali z rastjo mestnega prebivalstva tudi rast mestne revščine. Glede na take razmere so sklenili opustiti prodajo stare ubožnice. Resda razmere v stari ubožnici niso bile »rožnate«, vendar je živel v Ljubljani mnogo družin v še slabših razmerah. Zato so sklenili naseliti v staro ubožnico take ubožce, ki niso bili vajeni reda in higiene (!) ter take, ki bodo sami skrbeli za svojo prehrano. V jubilejno (tj. novo) pa take, »ki so nekdaj živeli v

boljših razmerah in so navajeni snažnosti«. Potrebna sredstva za notranjo opremo ubožnice so zato vzeli iz ubožnega zaklada. Predvidevali so, da bo ves inventar stal približno 44.000 kron.³¹

Dokončno so ubožnico opremili konec decembra 1901. Slovesna otvoritev je bila 31. 12. 1901 ob enajstih dopoldne. Slovesne otvoritve so se udeležili najvišji predstavniki deželnih civilnih in vojaških oblasti, mestni svet, magistratni uradniki in zastopniki firm, ki so sodelovale pri gradnji. Posvetitveni akt je izvedel kanonik Sušnik. Po blagoslovljenem obhodu je nagovoril prisotne in poudaril, da je ureditev ubožnice krščansko dejanje ter odraz visoke krščanske zavesti. Za njim je prevzel besedo, v nemščini, župan Hribar. Na kratko je orisal historiat gradnje in poudaril, da je zgradba azil za revne, v kateri naj se počutijo kot doma. Izpostavil je, da je zaradi novega domovinskega zakona naraslo število ubogih v Ljubljani za več kot polovico. Hvalil se je, da so zgradili, za Avstrijo, nekaj popolnoma novega, koristnega in vzornega. Na koncu se je zahvalil arhitektu in vsem, ki tako ali drugače sodelovali pri gradnji. Svoj govor je končal s hvalospевom cesarju Francu Jožefu.

Poslopje nove ubožnice je obsegalo klet, visoko pritličje in prvo nadstropje. V kleti je bila kuhinja, soba za posle, kurilnica, pralnica, shramba za perilo in hrano. V pritličju je bila dvorana, hodniki in spalnice. Dvorana je bila obenem jedilnica in dnevni prostor za moške. Levo in desno sta bila hodnika. Na hodnikih so bile omare za obleke revežev. Levo in desno od dvorane sta bili tudi spalnice za 8–20 oseb, dve bolniški sobi in zdravniška ordinacija, kopalnica s tremi banjami in umivalnica. Prvo nadstropje je bilo določeno za ženske in je imelo enako razporeditev prostorov kot pritličje. Ubožnico so ogrevali s centralno kurjavo. Nova ubožnica je stala 220.000 kron, torej je krepko presegala načrtovane stroške. Za hišo je bil prostoren vrt z nasadi. Ta stavba naj bi bila v okras vsej Ljubljani, posebej pa še Vodmatu.

Otvoritev ubožnice je imela v ljubljanskem časopisju velik odmev, seveda s strankarskimi omejitvami. V primerjavi s »Slovenskim narodom« in »Laibacher Zeitung«, ki sta o otvoritvi poročala precej obširno, je »Slovenec« namenil istemu dogodku celo en sam stavek (!), in sicer v rubriki »Ljubljanske novice«: »Otvoritev nove mestne ubožnice se je izvršila danes dopoldne«.³²

Notranje življenje v ubožnici je uravnaval hišni red. Dolžnost vseh revežev je bila stroga pokorščina vsem podrejenim. Pokoravati

so se morali članom ubožnega odseka, upravniku ubožnice, njegovi ženi ter vsem tistim, ki so upravniku pomagali (zaposleno osebje v ubožnici).

Vsak oskrbovanec si je moral zjutraj umiti roke in se počesati. Na vsakih 14 dni se je moral revež okopati. Pred spanjem so morali očistiti obleko in čevlje. Obleko so pred spanjem zložili na določenem kraju in čevlje postavili k vznožju svoje postelje, da so se zjutraj hitro obuli in oblekli.

Vsako jutro so se sobe prezračevale. Poleti so okna odpirali zjutraj, po kosilu in pred mrakom. Pozimi so prezračevali dvakrat dnevno. Okna so bila vsakič odprta po 20 minut. Bolnike so med prezračevanjem prenesli drugam. Ravno tako so oskrbovanci vsak dan očistili sobo, zbrisali prah in obrišali tla z volneno krpo. Tla v jedilnici in na hodnikih so vsak petek namazali in zdrgnili s krtačami. Ta postopek so v soboto dopoldan ponovili še v spalnicah. Za vzdrževanje reda in snage po sobah so skrbeli sobni reditelji, ki jih je določil upravnik. Vsakdo, ki je le bil zmožen, je moral svojo posteljo urediti do osme ure zjutraj pozimi in do sedme poleti.

V ubožnici so poleti vstajali ob petih in pozimi ob šestih. Takoj so se morali umiti in oditi na odkazano jim delo. Nato je sledil ob sedmih zajtrk za vse oskrbovance, razen za bolnike, ki jim je uro zajtrkovanja določal zdravnik. Vso posodo so morali pospraviti in očistiti uslužbenci. Po zajtrku so se reveži vrnili na svoje delovno mesto. Oskrbovanci so morali opravljati vsa dela, ki so jim bila naložena in to brez ugovora. Vsakogar, ki svojih dolžnosti ni opravljal ali pa jih je zanemarjal, so kaznovali.

Kosilo je bilo ob dvanajstih in vsi oskrbovanci so se morali zbrati istočasno. Upravnikova dolžnost je bila skrbeti za kosilo, ki je moralo vedno biti ob 12. uri. Vsi zamudniki, ki so bili brez opravičljivega razloga odsotni od kakega obroka, niso mogli z gotovostjo računati, da bodo deležni hrane. Po kosilu je bila ura prostega časa za počitek. Po preteku ene ure so se vrnili k svojemu delu do večerje ob 19. uri.

Vsi oskrbovanci so morali živeti v medsebojni slogi in razumevanju (!). Med seboj se niso smeli prepirati in povzročati hrup. Prepovedano jim je bilo tudi petje in muziciranje. Ob 21. uri je moral biti v ubožnici popoln mir. Oskrbovanci so smeli v ubožnici imeti ptiče, strogo prepovedano pa je bilo imeti pse ali mačke.

»Oskrbovanci niso smeli občevati s oskrbovankami ali eden k drugemu v vas hoditi«. Če je upravnik opazil kaj takega, je moral

takoj ukrepati in po potrebi tudi kaznovati. V ubožnici je bilo najstrožje prepovedano pijančevanje. Piti pa niso smeli niti v mestu. Za prvi tak prestop so predvideli kazen, če pa se je to početje ponavljalo, so dotičnega odpustili iz ubožnice.

Oskrbovanci so smeli denar, ki so ga zaslužili s postranskim delom v prostem času, trošiti po odobritvi nadzornikov ubožnice in to le za take namene, ki so bili po njihovem mnenju primerni. Beračenje pa je bilo tako ali tako prepovedano.

Tisti, ki so že ob vstopu v ubožnico kadili ali njuhal, so to lahko nadaljevali v posebnih prostorih, kajti strogo prepovedano je bilo kaditi v spalnicah in bolniških sobah. Ta določba je prišla v hišni red po intervenciji občinskega svetovalca Senekoviča, ki je trdil, da morajo tudi »ubožci veselje imeti«. Prvotna verzija je predvidevala, da smejo reveži pokaditi le toliko tobaka, kolikor bi jim ga dal upravnik.

Glede obiskovanja cerkve je bila prvotna inačica dokaj stroga. Zahtevali so, da gredo vsi oskrbovanci vsako nedeljo in praznik skupaj v cerkev. Pri tem naj bi jih spremljal paznik. Ker pa so klopi v cerkvah oddajali za plačilo, bi stari in bolehní ubožci ne mogli sedeti. Zato so črtali tako formulacijo in sprejeli kompromisno rešitev, »da se morajo vsi reveži po možnosti udeleževati božje službe«. Oskrbovanci pa so morali zjutraj, pri kosilu in pri večerji moliti.

Obiski v ubožnici so bili dovoljeni po dve uri dnevno. Ure za obiske je določal nadzornik. Pred osmo uro zjutraj in po sedmi uri zvečer so bili obiski prepovedani. Tak urnik je veljal le poleti, v ostalih letnih časih so bili obiski po 17. uri prepovedani. Vsak obisk je moral biti prijavljen pri upravniku. Bolnike, ki se niso zdravili za nalezljivimi boleznimi, so smeli obiskovati tudi zunaj določenih ur, če se je obiskovalec prijavil pri zdravniku.

Za izhode iz ubožnice so morali reveži imeti posebno dovoljenje, katerega je moral ob vrnitvi izročiti vratarju. Splošno pa je bilo nezaželeno, da bi ubožci brez potrebe hodili v mesto. V ubožnico so se morali vrniti pozimi ob 18. uri, poleti pa do 20. ure.

Vsakdo, ki je mislil, da je prikrajšan v svojih pravicah, se je lahko pritožil nadzorniku ubožnice. Ta pa je moral ukreniti vse potrebno, da so se nepravilnosti odpravile.

Vse, ki so kršili hišni red in se niso pokoravali, so kaznovali z enkranto ali večkratno odtegnitvijo kosila ali večerje. V hujših primerih je bila kazen do pet dni zavora ali pa izključitev iz ubožnice. Tudi bolnike so lahko kaznovali, vendar le v soglasju z zdravnikom

ki je presodil primernost kazni. Kazni sta lahko izrekala nadzornik in upravnik. Nadzornika je imenoval občinski svet in je vodil vse račune o dohodkih in izdatkih. Upravnik pa je moral skrbeti za red in mir ter za izpolnjevanje predpisov. O vseh kaznih, ki jih je izrekal, je moral obvestiti nadzornika. Upravnik je imel v ubožnici brezplačno stanovanje, razsvetljavo in kurjavo. Nujno je moral biti poročen. Za svoje delo je prejemal plačo. Tako je leta 1902 dobil 1000 kron letno.³³

V kolikšni meri pa so oskrbovanci upoštevali pravila hišnega reda? Virov, ki bi govorili o tem, je malo. Nekaj jih je, ki izpričujejo pijančevanje, očitno precej razširjeno med ubožci, saj neprestano zasledimo pozive k zatrtju tega zla. Kljub vsem ukrepom pa so reveži pili tako v mestu kot v ubožnici. Oktobra 1904 so odkrili, da je paznik Jubilejne ubožnice že dalj časa prinašal pijačo in tudi sam pil z reveži. Zaradi tega je bil odpuščen iz službe. Nepopoljšljiv primer je bil Janez Strle, ki je bil vsak dan pijan. Vsako opominjanje in pozivanje k prenehanju tega početja je bilo brez uspeha. Poleg tega pa se je obnašal do svojih tovarišev in predstojnikov sila predrzno. »Zato taka surovost od človeka, ki ga redi mestna občina, ne sme ostati nekaznovana«. Janez je bil kaznovan z 48 urami zapor. Zaradi pijančevanja so iz ubožnice tudi odpuščali. Tako so iz stare Mestne ubožnice odpustili zaradi pijančevanja in drugih prestopkov zoper hišni red Karola Goršiča, Josipa in Antona Hlebša, Martina Sveteta in Nežo Zorman. Posebno zanimiva sta bila primera Josipa in Antona Hlebša. Oba sta bila močno vdana pijači. Zaradi tega ju je policija večkrat pripeljala na vozičku popolnoma pijana v ubožnico. Popivanje sta nadaljevala tudi v ubožnici, saj sta si naskrivaj prinašala pijačo. Upravnik ju je najprej opozarjal, ker pa to ni zaleglo, ju je kaznoval z odvzemom kosila za tri dni. Kljub temu pa sta oba opijanjanje nadaljevala, tako da sta bila z odvzemom kosila kaznovana za ves teden. Obenem je bila to zadnja kazen pred izključitvijo. »Kapljo čez rob« je prilil naslednji dogodek. Josip Hlebš je zvalil svojo ženo, s katero že dolgo ni živel skupaj, v sobo v ubožnici. Sčasoma jo je zvalil še v posteljo. Poleg Josipa Hlebša sta bila v sobi še Luka Rutar, »dostojen mož«, ki se je o tem »skrajno nemoralnem činu bitko pritožil«, medtem »ko je svojega očeta vreden sin Anton mirno gledal svinjarijo, ki se je baje vršila celo noč«. Zaradi tega je bil Josip Hlebš odpuščen iz ubožnice, (22. 8. 1904) »ker mestna ubožnica ni in ne more biti zavetišče takim pro-

palim osebam«. Antona so odpustili iz ubožnice tri mesece za očetom zaradi pijančevanja, razgrajanja, poskusa vloma in kraje. Kljub temu pa nista izgubila dnevne podpore po 20 vinarjev.³⁴

O vsakdanjem življenju v ubožnici imamo poleg zgoraj omenjenih podatkov še podatke o prehrani v Jubilejni ubožnici. Tam so dobivali naslednjo hrano:

1. Zajtrk	žemlja in kava
2. Kosilo	zakuhana juha, kos mesa (100 g), dve prikuhi
3. Večerja	žemlja in kava
Vsi trije obroki so stali 58 vinarjev, in sicer:	
2 žemlji po 3 vinarje	= 6 vinarjev
100 g mesa	= 14 vinarjev
zakuhana juha	= 10 vinarjev
dve prikuhi po 6 vinarjev	= 12 vinarjev
dve kavi po 8 vinarjev	= 16 vinarjev
skupaj	= 58 vinarjev

V poročilu so poudarjali, da so obroki izdatni in veliko večji, kot so bili za isti denar v ljubljanskih gostilnah.³⁵

Za primerjavo pa si oglejmo še jedilnik iz elberfeldske ubožnice, ki je, kot vemo, služila Ljubljani za zgled pri gradnji in notranjem ustroju nove ubožnice. Elbergeldski jedilnik je bil razdeljen v dva dela. Prvi je obsegal jedilnik za zdrave oskrbovance, drugi za bolnike.

I. Zdravi oskrbovanci

1. Zajtrk
 - a) za moške: 2 kosa kruha namazana z maslom
1 kos belega kruha
1 skodelica bele kave.

1 kos črnega kruha je bil 28. del sedemfuntnega hlebca, kos belega kruha pa 32. del enako velikega hlebca kruha. Belo kavo so pripravili iz ržene kave in mleka. Ženske so dobivale enak zajtrk, le da je bil kos črnega kruha manjši, saj je bil 30. ali 31. del sedemfuntnega hlebca kruha.

2. Kosilo

Ponedeljek	134 g fižola	
(na osebo):	250 g krompir	
	9 g moke	+ 1/2 kosa
	15 g maščobe	črnega kruha
	10 g soli	
Torek:	50 g kaše	drugo kot v ponedeljek
Četrtek:	134 g fižola	drugo kot v ponedeljek
Petek:	50 g kaše	drugo kot v ponedeljek
Sobota:	134 g graha	drugo kot v ponedeljek

3. Popoldanska malica: Kos kruha, namazan z maslom in kava. Mere so bile enake kot za zajtrk.

4. Večerja

Riževa juha: 50 g riža
 7 g moke + 1/2 kosa
 10 g soli črnega kruha
 1/6 l mleka

ali ječmenova juha iz 59 g ječmena ali pa ovse-
 na kaša iz 59 g ovsa, vse drugo pa kot zgoraj.

Oskrbovanci, ki so delali na ubožničnem
 vrtu ali polju, v obrtniških delavnicah v
 ubožnici ali so delali za plačilo zunaj ubož-
 nice, so dobivali ob 10. uri »drugi zajtrk«
 oziroma dopoldansko malico. Postregli so jim
 s kosom črnega kruha, namazanega z maslom,
 in 1/4 l piva. Vsak moški v ubožnici je dobil
 tedensko še 1/4 funta tobaka.

5. Kosilo ob sredah in nedeljah

a) za moške: 234 g mesa
 15 g riža
 750 g krompirja ali
 584 g krompirja in 166 g zelenjave
 15 g maščobe
 18 g soli
 1/2 kosa črnega kruha.

b) Ženske so dobivale enako kot moški, le mesa
 je bilo manj, 175 g namreč.

II. Stari, bolehní in slabotni oskrbovanci

Hrano so dobivali po zdravnikovih navodilih.

1. Zajtrk: 4 kose belega kruha z maslom
 in skodelico kave ali mleka. 1 kos kruha za
 bolnike je bil 13. del sedemfuntnega hlebca. Bol-
 niki so lahko izbirali med pravo ali rženo kavo.

2. Kosilo

Ponedeljek, sredo, petek, nedelja:

a) za moške: 234 g mesa
 15 g riža
 584 g krompirja ali
 443 g krompirja z zelenjavo
 15 g maščobe
 10 g soli

Torek, četrtek in sobota:

1,5 funta krompirja ali 250 g krompirja
 (krompirjeva juha) 50 g kaše
 15 g maščobe 15 g maščobe
 10 g soli 10 g soli

3. Večerja:

Enako kot zdravi oskrbovanci.³⁶

V Ljubljani je prišlo tudi do zanimive po-
 bude za ustanovitev grelnice in čajnice za
 mestne reveže, ki pa ni obrodila sadov. Do te
 pobude je prišlo na seji mestnega sveta 1. 12.
 1896. Tedaj je občinski svetovalec Šubic pred-
 lagal mestnemu svetu, naj poišče primeren
 lokal, po možnosti v centru mesta, ki bi ga
 preuredili v grelnico. Magistrat naj bi tudi
 objavil oglas v časopisih, da bi lahko tudi
 meščani prispevali sredstva v ta namen. Svoj
 predlog je utemeljeval s hudo zimo, ki jo
 občutijo zlasti slabo oblečeni. Takih ljudi pa
 naj bi bilo v Ljubljani precej. K sodelovanju

naj bi povabili tudi Kranjsko hranilnico, ki
 je rada prispevala v take namene, in ljubljans-
 ke meščane, »ki imajo čuteče srce za revne«,
 da bi lažje krili stroške za drva in nadzor-
 stvo. S tako ustanovo bi mesto naredilo velik
 korak naprej in bi se postavilo ob bok dru-
 gim mestom, ki so podobne lokale že imela.

Na naslednji seji mestnega sveta pa so se
 pričele zadeve zapletati. Župan Hribar je
 poročal, da v mestu ni primerne prostora
 za grelnico. Edina možnost naj bi bila shram-
 ba gasilskega orodja v Vegovi ulici. Za ta
 prostor pa so menili, da bi adaptacija preveč
 stala in da zato ni bil primeren. V nadalje-
 vanju razprave je Hribar težišče premaknil
 od prostorov na vsebino grelnice. Dejal je, da
 grelnica sama ni dovolj ter da je potrebno
 misliti tudi na gretje »siromakovega želod-
 ca«, zato naj bi poleg grelnice ustanovili tudi
 čajnico. Glavne funkcije čajnice Hribar ni
 videl v »gretju želodcev«, temveč v prepre-
 čevanju »žganjepitja«, ki naj bi bilo med
 ljubljanskimi siromaki močno razširjeno. Hri-
 bar je predlagal, da naj grelnico in čajnico
 ustanovi »Društvo Dijaška in ljudska kuhin-
 ja« s primerno letno občinsko podporo. Šu-
 bic je protestiral, da so zavrgli human namen
 in da ni bilo prave volje za realizacijo. Kljub
 Šubičevim protestom je županov predlog
 obveljal. Grelnica oziroma čajnica je ponov-
 no prišla na dnevni red 21. 9. in 9. 12. 1897,
 ko je bila celotna zadeva opuščena.

Šubic je vznova »pognal kolesje« in na
 njegov predlog je mestni svet ponovno vpra-
 šal »Društvo Dijaška in ljudska kuhinja«, če
 bi hoteli ustanoviti grelnico in čajnico. Dru-
 štvo je ponudbo odklonilo, ker ni imelo pri-
 merenih prostorov. Zaradi tega je ubožni od-
 sek predlagal opustitev ustanovitve grelnice
 in čajnice. Šubic je temu ostro nasprotoval
 in naslovil na mestni svet številne očitke.
 Tako je dejal, da mestni svet zapravlja ti-
 soče in tisoče goldinarjev za olepšavo mesta
 in za druge zadeve, ki koristijo samo pre-
 možnim slojem. Zato mestni svet lahko kaj
 žrtvuje tudi za siromake. Zavrnili so očitke,
 da naj bi korist od grelnice imeli samo žga-
 njarji, kot neosnovane, sicer pa so bili tudi
 »žganjarji« ljudje, vredni vse pomoči. Po-
 novno je predlagal obnovo postopka za
 ustanovitev.

Pri njegovih oponentih se čutijo tudi di-
 skriminatorstva stališča do obrobni družbe-
 nih slojev, ki naj ne bi sodili v center mesta.
 Dejali so, da je sicer res, da so »žganjarji«
 ljudje, vredni pomoči, vendar pa bi bilo za
 njih poskrbljeno le v drugih delih mesta.
 Vsi »žganjarji« bi se zbrali v novi grelnici,
 od koder jih več ne bi mogli odstraniti. S

tem je bilo več kot očitno rečeno, »v katerem grmu tiči zajec« in zakaj mestni svet nikakor ni utegnil najti ustrezne lokacije v mestu. »Žganjarji« bi s svojo prisotnostjo v centru mesta motili ljubljanske meščane, »ki imajo čuteče srce za revne«.

Na seji mestnega sveta 9. 12. 1897 so še zadnjič razpravljali o grelnici oziroma čajnici. Magistrat se je še enkrat na Šubičevo zahtevo, ukvarjal s vso zadevo in ponudil ustanovitev grelnice in čajnice »Kranjski hranilnici«. Le-ta je odgovorila, da je na podoben lokal že mislila, a da je misel na to opustila. Bila pa je pripravljena finančno pomagati, če bi do ustanovitve grelnice in čajnice prišlo. Z utemeljitvijo, da je »tako podjetje bolj privatne narave«, je mestni svet dokončno opustil namero o ustanovitvi grelnice in čajnice. Šubic je seveda proti taki odločitvi protestiral in na mestni svet naslovil že znane očitke.³⁷

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da je bilo za siromake v Ljubljani dokaj dobro poskrbljeno. Občina je zakonskim dolžnostim zadostila in je svoje siromake podpirala na različne načine. Tako s podporami v denarju, hrani, obleki in s sprejemanjem v mestne socialne zavode (sirotišnice, hiralnice, ubožnice...)

V Ljubljani so sicer precej radodarno podeljevali podpore, vendar so bile te majhne in niso mnogo zalegle. Najpogostejša podpora je bila po 20 vinarjev dnevno. Kaj je to dejansko pomenilo, zvemo šele po primerjavi s cenami. Za primerjavo vzemimo cenik hrane iz Jubilejne ubožnice. Vidimo, da je siromak z 20 vinarji dnevno komaj pokrival dnevne stroške za prehrano, pri dveh obrokih dnevno, ne da bi si privoščil kavo oziroma meso. Od kod pa je lahko črpal sredstva za stanarino, če ni imel sreče in živel v Mestni ubožnici? Edini izhod mu je bilo delo, če je bil zdrav in dovolj mlad. V tem primeru pa mu je pretiła grožnja, da mu odvzamejo podporo. Ravno zato je razumljivo, da se je veliko ljudi zatekalo k beračenju. Mestni svet se je odpravljanja beračenja loteval na napačnem koncu. S prepovedmi, ostrimi kaznimi (do 5 dni zapora) in izrivanjem siromakov iz mestnega centra problema ni bilo mogoče rešiti. Edina rešitev bi bilo povečanje zneska podpor, na kar pa v tem času še niso pomislili. Obstajale pa so tudi še druge podpore, ki so omogočale bolj spodobno življenje. To so bile meščanske podpore po 40 in 60 vinarjev dnevno.

V obravnavanem času so v Ljubljani delovale tri ubožnice. V Mestni ubožnici so večini stanovalcev dajali brezplačno stano-

vanje, razsvetljavo in kurjavo, za prehrano pa so morali skrbeti sami. Taki stanovalci so imeli dodeljene tudi podpore v denarju. Le nekaj stanovalcev Mestne ubožnice je uživalo popolno oskrbo. V primerjavi z Mestno ubožnico so v Jubilejni ubožnici uživali vsi oskrbovanci celotno oskrbo z vsemi življenjskimi potrebščinami. Ubožnica grofice Stubenberg je bila namenjena ubožnim ljubljanskim družinam, ki drugače ne bi imele možnosti živeti v spodobnih stanovanjih. V Mestno in Jubilejno ubožnico so sprejemali stare in bolehnne ljudi. V ubožnicah je bilo več žensk kot moških, njihova povprečna starost pa je bila 65 let.

Mestni svet je imel do ljubljanskih siromakov dvoličen odnos. To nam kažejo razprave o gradnji nove ubožnice in o grelnici. Na eni strani poudarjajo krščanska načela o ljubezni do bližnjega, na drugi strani pa čutimo močno težnjo po izrinjanju mestnih revežev izven mesta. To je bil glavni razlog za lociranje Jubilejne ubožnice v Vodmat, ki naj bi sicer imel zelo zdrav zrak. Ta pa bi krepil zdravje starih in bolehnih siromakov. Dejansko pa je bila tudi lokacija nove ubožnice eden od načinov boja proti beračenju, ki je bilo ljubljanskim meščanom silno nadležno. Mestni svet je težil, kakor se je postavljala Hribar ob otvoritvi Jubilejne ubožnice, k nadomestitvi doma ubožcem, po katerem naj bi le-ti močno hrepeneli. A ko so prišli v ta novi »dom«, jih je pričakal tako avtoritaren režim, poln omejitev in raznih prepovedi (npr. prepoved komuniciranja dveh oskrbovancev različnega spola, itd...), da se je le malokdo počutil v njem kot doma.

Posebno interesantno pa je pojmovanje dela. Po besedah občinskih mož je bilo delo tisto čudežno sredstvo, ki je reševalo vse probleme oskrbovancev in preko katerega so ti dosegli tako željeno srečno starost, saj jim je delo krepilo telo in duha. To bi bilo še razumljivo, če bi oskrbovanci delali po svojih nagnjenjih in sposobnostih. Vendar ne, delati so morali tisto, kar se je zdelo upravniku in ubožnemu odseku »za dobrobit ubogih« najbolj koristno. Nedvomno pa ne smemo ob tem pozabiti na ekonomski vidik tega dela, saj je deloma le razbremenjevalo občinski proračun.

OPOMBE

1. Marjan Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega mestnega sveta do mestnega razvoja 1850 do 1914 s posebnim ozirom na Hribarjevi dobi, Zgodovina Ljubljane, 1985, str. 230–231 (odslej Drnovšek, str. ...).
2. Občinski red za deželno stolno mesto Ljubljano, Ljubljana 1887, čl. 46.
3. Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto

1883, Deželni zakon z dne 28. 8. 1883, d. z. št. 17, Kako je občinam oskrbovati uboge, str. 21—23 (odslej DZ, str. ...). — 4. Drnovšek, str. 230—231. — 5. Ljubljana 1895—1910, Ljubljana 1910, str. 57 (odslej LJ, str. ...). — 6. Drnovšek, str. 230 do 231. — 7. DZ, str. 24. — 8. Drnovšek, str. 231. — 9. DZ, str. 27. — 10. Drnovšek, str. 230—231. — 11. DZ, str. 28. — 12. Drnovšek, str. 230. — 13. DZ, str. 29—32. — 14. LJ, str. 60 in Drnovšek, str. 230—231. — 15. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Reg I 1322/fasc 1093, fol 678—684. — 16. LJ, str. 60. — 17. LJ, str. 56 in ZAL, Varia Mag XX, Ustanove, fol 580. — 18. O ubožnicah ni bilo do sedaj veliko napisanega, imamo le tri priložnostne zapise. V publikaciji »Ljubljana 1895—1910« (LJ 1910) najdemo kratek zapis o podporah in kratek historiat ljubljanskih ubožnic. V »Kroniki slovenskih mest« (II, 1935) je podan tudi sila kratek historiat ljubljanske Jubilejne ubožnice in predvsem opis razmer leta 1935. Kot zanimivost povejmo, da so ubožnico povišali še za eno nadstropje. V njej je tedaj bivalo 250 ljudi. Tretji avtor je Marjan Drnovšek, ki je pisal o ubožnicah, podporah in hrani v Jubilejni ubožnici v publikaciji »Zgodovina Ljubljane« (LJ 1985, glej opombo 1). Drnovšek je tu sumarno opisal razvoj ubožne oskrbe v Ljubljani in objavil jedilnik iz Jubilejne ubožnice. — 19. LJ, str. 55—57. — 20. ZAL, Cod

III/49, fol 288 in Reg I 1630/fasc 1449, fol 580. — 21. ZAL, Reg I 1630/fasc 1449, fol 581—584, 602, 605, 612, 613. — 22. ZAL, Socialno politični urad/fasc 96, fol 162 in dalje. — 23. LJ, str. 56 in ZAL, Reg I 2205/fasc 2055, fol 272. — 24. ZAL, Reg I 2205/fasc 2055, fol 272, 273. — 25. ZAL, Cod III/49, fol 92. — 26. Ivan Hribar, Moji spomini, Ljubljana 1983, str. 283. — 27. ZAL, Reg I 1322/fasc 1093, fol 466—492. — 28. Občinska uprava deželnega stolnega mesta Ljubljane, 1893, Ljubljana, str. 5, 10. Ti pregledi občinskega uradništva segajo do leta 1914 in so bili tiskani vsako leto. Tu smo navedli samo prvega, kajti ostali imajo enak naslov. — 29. ZAL, Cod III/49, fol 283, 284 in Slovenski narod 22. 12. 1897, št. 292. — 30. ZAL, Cod III/51, fol 34, 35, Cod III/53, fol 12—17, 335—339, Reg I 2203/fasc 2054, fol 46—49, 106, 107, 565. — 31. ZAL, Cod III/58, fol 146, 147. — 32. Laibacher Zeitung 2. 1. 1902, št. 1, Slovenski narod 31. 12. 1901, št. 300, Slovenec 31. 12. 1901, št. 300. — 33. ZAL, Reg I 2203/fasc 2054, fol 370—374, 382 in Cod III/58, fol 237—239. — 34. ZAL, Reg I 1630/fasc 1449, fol 660, 666, Reg I 1492/fasc 1275, fol 407 in Socialno politični urad/fasc 96, fol 162. — 35. ZAL, Cod III/66, fol 275, in Drnovšek, str. 231. — 36. ZAL, Reg I 2203/fasc 2054, fol 263 in dalje. — 37. ZAL, Cod III/47, fol 235, 236, 283, 284 in Cod III/49, fol 90, 91, 250 in 251.

SEVERNOAMERIŠKE PODRUŽNICE DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

ANDREJ VOVKO

Ena od osnovnih značilnosti zadnjih desetletij habsburške monarhije so bili zelo hudi raznarodovalni pritiski, ki so jih gospodarsko močni in politično privilegirani »zgodovinski« narodi te mnogonarodne države izvajali nad gospodarsko šibkejšimi ter politično zapostavljenimi »nezgodovinskimi narodi, med katere so sodili tudi naši slovenski predniki. Zelo naglašeno bojišče napadalnih in obrambnih nacionalizmov je bilo šolstvo. Liberalna šolska zakonodaja v avstrijski polovici monarhije, ki je zlasti z osnovnošolskim zakonom iz leta 1869 dala šoli in učiteljstvu večjo neodvisnost in družbeno veljavo, pa vsaj v narodnostno mešanih pokrajinah ni pravično rešila vprašanja osnovnošolskega učnega jezika, saj je odločitev o njem prepuščala krajevnim in deželnim oblastem, ki pa so bile pogosto v rokah »zgodovinskih« narodov tudi tam, kjer so bili ti številčno v manjšini. Po »zaslugi« take zakonodaje npr. Slovenci

niso mogli do ustreznega števila javnih šol zlasti na Koroškem, Štajerskem, v Istri in v mestu Trstu.

Ko so bili v času vlade grofa Taafeja nemški liberalci v avstrijski polovici države odstranjeni z vlade, so slovenski poslanci v državnem zboru v zameno za podporo Taafejevi vladi dobili tudi nekaj proslulih »drobtinic«, med drugim tudi na šolskem področju. Nemški nacionalistični krogi, »arhitekti« zloglasnega »Adria-Brücke«, seveda tudi tega malenkostnega zastoja v svojih načrtih niso mogli preboleti, zato so začeli s svojim zasebnim šolskim društvom »Deutscher Schulverein«, ustanovljenim leta 1880, sestavljati mrežo podružnic ter zasebnih vrtcev in osnovnih šol tudi na povsem slovenskem etničnem ozemlju.¹

Čehi, ki so bili poleg Slovencev eden izmed »osnovnih ciljev« Schulvereina, so se mu že leta 1880 postavili po robu z lastno zasebno

šolsko organizacijo Osrednjo šolsko matico, ki je ustanavljala svoje češke zasebne šolske ustanove na češkem etničnem ozemlju. Čehom, ki so bili v mnogih pogledih učitelji Slovencev, so ti sledili leta 1885, ko so na 1000-letnico smrti prosvetitelja Slovanov sv. Metoda (omenjeno obletnico so Slovani v habsburški monarhiji slovesno proslavljali) ustanovili svojo zasebno šolsko narodnoobrambno organizacijo Družbo sv. Cirila in Metoda. Cilj te Družbe, znane tudi s kratico CMD, je bil v smislu njenih pravil ustanavljati in vzdrževati zasebne slovenske osnovne šole in vrtce na katoliški in narodni podlagi. Njen pobudnik je bil duhovnik in zgodovinar Ivan Vrhovnik, med ustanovitelji pa zlasti vidni liberalni politiki na čelu z Ivanom Hribarjem. CMD je bila zamišljena kot cerkvena bratovščina po vzoru na Družbo sv. Mohorja. V prvem obdobju je delovala bolj ali manj slogaško. Med njenimi člani je bilo precej duhovnikov, čeprav so jo privrženci katoliške stranke že kmalu po ustanovitvi začeli označevati kot »liberalno« in obtoževati, da postavlja narodnost pred vero. Radikalneje usmerjeni privrženci liberalne stranke prav tako niso bili povsem zadovoljni s CMD; očitali pa so ji, da je »klerikalna« ter da s pretežno od liberalcev zbranim denarjem podpira med drugim redovnice-šolske sestre, ki so sestavljale del šolskega osebja na njenih šolskih zavodih. Kljub tem napadom z obeh bregov pa je predsedniku CMD Tomu Zupanu, enemu najvidnejših slovenskih liberalno usmerjenih duhovnikov, še nekako uspelo zadržati »concordio« (slogo) do leta 1907.

Leta 1886 je CMD dobila novega nasprotnika — italijansko raznarodovalno organizacijo Pro Patria, ki pa so jo zaradi njenega preveč izzivalnega iredentističnega obnašanja avstrijske oblasti leta 1890 sicer razpusstile, naslednje leto pa dovolile ustanoviti njeno naslednico Lego Nazionale, ki je s svojimi podružnicami in šolskimi zavodi delovala na Primorskem podobno kot Schulverein. Omeniti velja tudi, da so leta 1893 po zgledu slovenske CMD ustanovili Družbo sv. Cirila i Metoda za Istru, ki je v hrvaškem delu Istre ustanovila precejšnje število svojih šol, v slovenski Istri pa se je dejavnost obeh Družb precej prepletala.

Ena osnovnih značilnosti CMD je bila, da je delovala z denarjem, ki je pritekal izključno na prostovoljni podlagi. Med njenimi finančnimi sredstvi ni bilo ruskih rubljev, kot so ji to očitali nemški liberalni časopisi, medtem ko so si njeni nemški in italijanski nasprotniki obilno pomagali z nemškimi in italijanskimi »darili«, zbranimi onstran avstrijskih

skih meja. Eden najpomembnejših virov finančnih sredstev Družbe so bili prispevki njenih podružnic, ki so bile razporedene po slovenskem etničnem ozemlju avstrijske polovice monarhije, po letu 1907 pa jih najdemo tudi na Dunaju in Leobnu, čeprav te niso bile posebno uspešne. Podružnice so razen članarin pošiljale tudi izkupičke od veselic in podobnih prireditev, razen te dejavnosti pa so bile s svojimi knjižnicami in prosvetnim delovanjem pogosto prva žarišča slovenskega narodnega osveščanja. Na višku delovanja Družbe je bilo leta 1914 283 podružnic z 18.653 člani. Med dejavnosti »pridobitne plati« CMD je sodilo tako imenovano založništvo blaga »V prid CMD«. Posamezni trgovci so določene vrste blaga opremili s Ciril-Methodovim imenom in kot take so pri določenih vrsti potrošnikov (zlasti slovensko-liberalnih) šle bolje v prodajo, trgovci pa so del dobička od svoje prodaje namenili CMD. Tako so obstajali »Ciril-Methodove« vžigalice, svinčniki, platno, milo, šampanjec, pivo, kislá voda, rum, čaj in podobno. Denar so prinašale tudi Družbine voščilnice in razglednice, publikacije, med drugim Vestniki in Koledarji (Vestniki), ki so danes dragoceno gradivo za Družbino delovanje, volila in zapuščine njenih članov, ki so Družbi omogočila, da je preživela drugače suhe čase med prvo svetovno vojno, Družbini nabiralniki z njenim geslom »Mal položi dar, domu na altar«, narodni kolki, narodni davek, nabirke v slovenskih časopisih, zlasti liberalno usmerjenih.

»Potrošniki« tako zbranega denarja CMD so bili Družbini otroški vrtci in osnovne šole. Prva otroška vrtca so ustanovili leta 1886 v Celju in naslednje leto v Trstu pri Sv. Jakobu, prvo Družbino šolo pa leta 1888 prav tako pri Sv. Jakobu. Mreža Družbinih vrtcev in osnovnih šol je bila najbolj razvita v Trstu in njegovih predmestjih, osnovno šolo in vrtec je CMD odprla še v Gorici in v Krminu, razen njih pa še osnovni šoli na Muti in v Št. Rupertu pri Velikovcu, podpirala pa je tudi osnovno šolo šolskih sester v Mariboru. V šolskem letu 1913/14 je imela 21 svojih ter podpirala dva goriška vrtca s 1794 otroki, v njenih osmih osnovnih šolah pa je bilo 2514 otrok.

Po začetni bolj ali manj uspešni slogi in nadstrankarskem delovanju se je na letni skupščini Družbe leta 1907 v Bohinjski Bistrici začel odločilen spopad privržencev liberalne in katoliške stranke za dokončno prevlado v njej. Predsednik CMD Tomo Zupan, ki je vedel, da bo do tega prišlo, saj so se znamenja zaostrovanja kazala že nekaj let, je pred tem odstopil. Liberalci, ki so ob

podpori narodno-radikalnih dijakov in študentov na čelu s poznejšim liberalnim veljakom dr. Gregorjem Žerjavom, že pred skupščino zbrali dovolj pooblastil in dosegli premoč, so na skupščini prevladali, izvolili svoje novo vodstvo z novim predsednikom CMD, gimnazijskim profesorjem matematike in fizike Andrejem Senekovičem, poraženi privrženci katoliške stranke pa so skupščino demonstrativno zapustili, v naslednjih letih pa se umaknili tudi iz njenih podružnic. Leta 1910 so ustanovili svojo narodnoobrambno organizacijo Slovensko stražo, ki naj bi podobno kot CMD ustanavljala in vzdrževala zasebne slovenske šolske ustanove.

Prelom leta 1907 je pomenil za CMD modernizacijo in obnovitev delovanja. Narodni radikali so uveljavljali nekatere novosti, med drugim npr. potovalne učitelje, ki so skrbeli za živahnejše delovanje podružnic CMD. Ob tej pozitivni delovanju CMD, ki je postala liberalno »uvrščena«, so bili do določene mere upravičeni očitki slovenske ljudske stranke o Družbi kot »agentu« liberalne stranke zlasti na podeželju. Nadaljnji razvoj CMD je nasilno prekinila prva svetovna vojna s svojim začetnim preganjanjem zavednih Slovencev, krvnim davkom med njenimi člani in učnimi močmi ter denarnimi stiskami. Po razpadu Avstro-Ogrske je CMD izgubila tretjino podružnic in svoje zavode, ki so ostali zunaj meja novo nastale jugoslovanske države. V novih razmerah je v starojugoslovanski državi dolgo iskala »smisel življenja«, ki ga je našla v podpori javnim slovenskim šolam ob severni meji, v Prekmurju ter na Kočevskem, pa tudi sicer v javnosti malo vidni podpori slovenskim rojakom na Primorskem in Koroškem. Med drugo svetovno vojno ji je bilo delovanje onemogočeno, zato pa ga je spet obnovila po letu 1945 in ponovno z namenom podpirati naše zamejske Slovence. Njeno delovanje je v zadnjem času postopoma zaspalo.²

Po tem uvodnem delu posvetimo naše zanimanje podpori, ki je bila Družba sv. Cirila in Metoda deležna od naših izseljencev v Severni Ameriki in katere najvidnejši izraz je bila od slovenske neodvisna mreža severnoameriških podružnic CMD. Družba je bila finančne podpore slovenskih izseljencev deležna že pred ustanovitvijo teh podružnic, v času njihovega delovanja pa tudi mimo njih. Prvi severnoameriški podpornik Družbe sv. Cirila in Metoda je bil slovenski izseljenski duhovnik Josip Zalokar iz Red Jacketa v Michiganu, ki je leta 1892 poslal CMD 333 goldinarjev za tri pokroviteljnine (pokrovitelji so bili tisti člani Družbe, ki so plačali najmanj

100 goldinarjev, zato pa so bili med vsem članstvom z izjemo vodstvenih in častnih članov najvišje cenjeni).³ V času neposredno pred ustanovitvijo severnoameriških podružnic beležimo več denarnih pošilk iz Severne Amerike, tako v letu 1908 75 kron, ki jih je zbral in poslal vidni ameriški Slovenec Fran (Frank) Sakser.⁴

Dogodki v zvezi z napadom nemških nacionalistov na skupščinarje CMD v Ptujcu leta 1908 ter krvavo nasilje v Ljubljani, ki je doseglo višek z umorom Lundra in Adamiča, so razburili tudi ameriške Slovence. Tako so ti ob protestnem shodu v Clevelandu naredili tudi denarno zbirko, od katere je bila CMD deležna 340 kron, ostalo pa so namenili za spomenik Lundru in Adamiču (300 kron) ter 400 kron podpore drugim žrtvam nemškega državnega nasilja. Časopis Glas naroda je za CMD zbral 60 kron, prispevek 25 kron je poslal clevelandski Sokol, Slovensko podporno društvo sv. Petra v Brooklinu pa 50 kron letne podpore z zagotovitvijo, da se je bo z enako vsoto spomnil vsako leto.⁵ Glas naroda je s svojimi zbirkami nadaljeval in poslal CMD »za pirhe« 100 kron.⁶

Bolj organizirano raven sodelovanja med ameriški Slovenci in slovensko CMD pomeni že omenjena ustanovitev mreže podružnic v Severni Ameriki. Prvo podružnico CMD so ustanovili 4. julija 1909 na ameriški državni praznik v New Yorku. Njen prvi predsednik je bil že omenjeni Frank Sakser, tajnik pa Ivan Zupan.⁷

Ustanovni zbor 1. ameriške CMD podružnice je bil v dvorani češkega Sokola, vanjo pa se je včlanilo 53 članov. Podružnica je imela zelo malo osnovnih pravil, njen glavni namen je bil zbirati finančna sredstva in jih pošiljati slovenski CMD. Osnovna letna članarina je bila 50 centov ali 2,50 krone, ustanovniki pa so plačali enkrat za vselej 10 dolarjev ali preračunano 50 kron. Ob ustanovitvi so s položnico Ljubljanske kreditne banke poslali 180 kron prispevka in 20 kron iz nabiralnika CMD ki ga je imel v pisarni potovalnega podjetja Frank Sakser.

Hkrati z newyorško so začeli snovati druge severnoameriške podružnice. V času, ko so na slovenskem ozemlju podružnice CMD preživljale krizo, ki jo je izzval razkol leta 1907, so v ZDA nastajale nove podružnice, za newyorško do 1. avgusta še podružnica št. 2 v kraju Dunlo v Pensylvaniji s 15 člani in 7,5 dolarja udnine ter št. 3 v Bridgeportu v Ohiju s 13 člani ter 6,50 dolarja udnine.

Ker slovenska CMD v duhu svojih pravil ni mogla ustanavljati podružnic zunaj avstrijske polovice habsburške monarhije, je bi-

la ameriška organizacija podružnic samostojna. Za njeno ustanovitev v določenem kraju se je moralo prigrasiti vsaj 12 članov, zbrani denar pa naj bi pošiljale neposredno prvi in glavni podružnici v New Yorku, ki naj bi vodila skupen račun vseh podružnic. Podružnice so imele odbor, ki so ga sestavljali predsednik, tajnik, blagajnik ter dva nadzornika, njihovo širjenje pa je zelo podpiral ameriški izseljeniški časopis Glas naroda.⁸

Kot zanimivost omenimo, da slovenski izseljenci v Ameriki slovenski CMD niso pošiljali le denarja, temveč tudi stare znamke, kot npr. v letu 1909 Anton Pebrovec iz Winter Quartersa,⁹ medtem ko je vžigalice, cigarete in tobak »v prid Družbi sv. Cirila in Metoda« po pogodbi z njenim slovenskim vodstvom v Severni Ameriki prodajal Alojzij Avsenik.¹⁰

Poleg podružnice št. 4 v Leadvillu, Colorado, ki naj bi bila ustanovljena v začetku avgusta 1909, so 14. novembra istega leta ustanovili podružnico v Calumetu, Michigan, in to predvsem po zaslugi tamkajšnjega časopisa »Glasnika«, ki je v krasnih člankih predložil »ameriškim Slovencem pogibel, pretečo Slovincem v Avstriji«. Tajnik newyorške podružnice Župan je tako v letu 1909 poslal slovenski CMD preko 400 kron.¹¹ O prispevkih slovenskih izseljencev je bil govor tudi na letni skupščini CMD na Jesenicah. 8. avgusta 1909, kjer je blagajnik, notar Hudovernik govoril o »ameriških bratih«, ki tudi v Ameriki »pazno zasledujejo vse naše delovanje« in so Družbi poslali 440 kron.¹² Ker je bila pošiljka Ivana Zupana ob koncu tega leta, gre po vsej verjetnosti za dve različni nakazili.

V začetku leta 1910 je v Severni Ameriki delovalo že devet podružnic z okrog 600 člani. Njihovo dejavnost sta podpirala in delovanje CMD pojasnjevala časopisa Franka Sakserja Glas naroda ter calumetski Glasnik, ki ga je urejal Fr. Schweiger. Podružnica št. 1 v New Yorku je razen zbiranja prispevkov ostalih podružnic posredovala razpečevanje »narodnega blaga« ter naročila tudi 15 izvodov Slovenskega Branika, časopisa v Ljubljani, ki je dal pobudo zanj Ivan Vrhovnik ter ga tudi urejal. Slovenski Branik je poleg podrobnih poročil o delovanju CMD, podružnic ter ameriških podružnic objavljala tudi druge prispevke z narodnoobrambno vsebino.¹³

Mreža podružnic in odbornikov ameriške CMD je bila v začetku leta 1910 takšna: 1. New York, 71 članov, predsednik Josip Rems, tajnik Ivan Zupan, blagajnik Vinko Zevnik, nadzornika Alojz Češarek in Jakob Bauer, 2. Dunlo, 17 članov, predsednik Anton Poje, tajnik Frank Kavčič, blagajnik Al. Bavdek,

nadzornika Al. Sterle in Ivan Bovha, 3. Bridgeport, 20 članov, predsednik Andrej Hočev, tajnik Mih. Hočev, blagajnik Anton Hočev, nadzornika Ma. Žitnik in Fr. Gregorčič, 4. Pueblo, Colorado, 115 članov, predsednik Ivan Prijatelj, tajnik Ivan Gaber, blagajnik Ivan Merhar, nadzornika Ivan Vidic in Fr. Bambič, 5. Cumberland, Wyoming, 31 članov, predsednik Ivan Šarc, tajnik. Josip Kežman, blagajnik Ivan Medved, nadzornika Fr. Tlakar in Josip Marolt, 6. Calumet, Michigan, 137 članov, predsednik Fr. Schweiger, tajnik Josip Češarek, blagajnik Mihael Žunič, nadzorniki L. F. Klopčič, M. F. Kobe, Ivan Plut, Peter Belopavlovič, 7. Eveleth, Minnesota, 93 članov, 8. Lakewood, Ohio, 13 članov, predsednik R. Murn, podpredsednik M. Udovič, tajnika A. Kolbesen in Josip Šmajdek, blagajnik L. Šmajdek, 9. Winter Quarters, Utah, 67 članov, predsednik Ivan Juvan, tajnik Anton Terbovc, blagajnik L. Lavtar, nadzornika Andrej Juvan in Tomo Majnik, 10. Chisholm, Minnesota, 20 članov, 11. Aurora, Minnesota, 26 članov, 12. Salida, Colorado, 31 članov, 13. McKinley, Minnesota, 15 članov.¹⁴

Ob začetku leta je prejela slovenska CMD od ameriških Slovencev 800 kron, v tej vsoti pa je bilo tudi 80 kron, ki jih je marljivi pospeševalec ameriških podružnic CMD v Minnesoti trgovec Matija Pogorelec iztržil za Družbine razglednice in kolke.¹⁵ Konec januarja je bilo že 20 severnoameriških podružnic z okrog 900 člani, ki so od 4. julija 1909 poslali v staro domovino vodstvu CMD 1800 kron. Novi podružnici CMD sta nastali 7. marca 1910 v Superiorju, Wyoming in nekaj kasneje v Rock Springsu v isti zvezni državi. Prva podružnica je štela 27 članov, v začasni odbor pa so izbrali kot predsednika Antona Veharja, tajnika Martina Stalika, blagajnika Jakoba Tavčarja ter nadzornike Antona Petrovca, Antona Novaka in Ivana Primiroso.¹⁶

V dobrem letu dni od ustanovitve podružnice št. 1 je število podružnic CMD v Severni Ameriki naraslo na 28 s 1159 člani. Poleg zgoraj že omenjenih 13 so bile ustanovljene še naslednje: 14. Frontelac, Kansas, 15. Hibbing, Minnesota, 16. Black Diamond, Washington, 17. Jenny Lind, Arkansas, 18. Johnstown, Pennsylvania, 19. Kansas City, Kansas, 20. Primero, Colorado, 21. Delagua, Colorado, 22. Cleveland, Ohio, 23. Superior, Wyoming, 24. Rock Springs, Wyoming, 25. Sublet, Wyoming, 26. Somerset, Colorado, 27. Frontier, Wyoming ter 28. Tacoma, Washington, ki je ob ustanovitvi štela 42 članov. Največ prispevkov so zbrale podružnice v New Yorku (279,94 dolarja), Pueblu (63,29 dolarja), Eve-

lethu (57,60 dolarja) ter Winter Quartesu (34 dolarjev). V prvem letu delovanja 1909/10 so podružnice zbrale skupaj 753,60 dolarja, ki so jih nakazali vodstvu CMD v Ljubljano v več obrokih: 26. julija 1909 200 kron (40,70 dolarja), 4. novembra 1909 400 kron (81,60 dolarja), 21. decembra 800 kron (162,80 dolarja), 28. januarja 1910 400 kron, 19. marca 1910 400 kron ter 25. junija 1910 kot jubilejni dar ob 25-letnici CMD 1000 kron (204,50 dolarja). Skupaj je bilo do 17. julija 1910 nakazanih 3200 kron, v blagajni podružnice št. 1 pa je ostal še 101 dolar, ki pa naj bi ga še v istem mesecu poslali v Ljubljano.¹⁷

O podružnicah CMD v Severni Ameriki so govorili tudi na skupščini Družbe v Ljubljani 3. julija 1910. Zanimivo je, da so govorili o 27 podružnicah, kot jih je bilo takrat v resnici ustanovljenih, medtem ko so v poročilih iz Amerike navajali 30 podružnic, brez kasneje ustanovljene podružnice v Tacomi. Tako je npr. zelo delavna podružnica v Clevelandu po severnoameriškem seznamu imela številko 24 in z njo tudi nastopala, dejansko pa je bila 22. po vrsti, kajti v omenjenem seznamu ni bilo števil 19, 21 in 27. Morebiti je pri njih šlo za pojav, znan tudi v mreži podružnic v matični domovini, za »mrtvorjene podružnice«.

Tudi podružnice CMD v Severni Ameriki se podobno kot tiste v matični deželi niso zadovoljile samo s zbiranjem članarin ter prodajo Družbinega blaga, temveč so bile s svojimi veseliciami, shodi in sejami zelo dragocena zbirališča slovenskih izseljencev v tujini. Že zgoraj omenjena podružnica v Clevelandu je imela recimo mesečne seje vsako tretjo nedeljo, na njih so zbirali prispevke tudi za slovensko CMD. Na eni od takih sej so sklenili, da svojih zbranih prispevkov ne bodo več pošiljali »po ovinku« preko newyorške podružnice, marveč kar neposredno v staro domovino. Na ta način so vodstvu CMD poslali tudi izkupiček veselice, ki jo je ta podružnica organizirala 25. septembra 1910. Predsednik podružnice Louis Pirc se je v pismu vodstvu CDM sicer opravičeval, da so pričakovali več čistega dobička, kot je bilo 91 dolarjev 50 centov, oziroma pretvorjeno v krone 450 kron, vendar pa ta denar pošiljajo »z največjim veseljem za napredek in razširjanje blagonosnega dela naše prekoristne C. in M. družbe«.¹⁸

V letni bilanci CMD se račun Slovencev v Ameriki pojavi z letom 1909, ko znašajo letno prikazani prispevki 634 kron, za leto 1910 pa kar 3661,91 krone. Ob tem navedimo še, da lahko od spremembe načina objave Družbine bilance v letu 1907, ki je v primerjavi s prej-

šnjimi prikazi finančnega poslovanja CMD veliko podrobnejša, zasledimo od zgornjih ločene prispevke slovenskih izseljenskih časopisov, predvsem Glasu naroda, ki je leta 1907 poslal 315, leta 1908 75, leta 1909 pa 210 kron. Od leta 1910 prispevkov Glasa naroda ni več, najbrž so bili vsi finančni napor osredotočeni na prispevke severnoameriških podružnic CMD.¹⁹

Leto 1910 je po vsoti zbranih prispevkov pomenilo višek delovanja ameriških CMD podružnic, čeprav tudi leto 1911 ni dosti zaostalo v tem pogledu. Svoje so k darežljivosti naših izseljencev prispevali poleg proslavljanja 25-letnice Družbe tudi napadi nanjo, najbolj znani članek v Slovincu 7. februarja 1910 »Cirilmetodarija«, ki je pozival na boj proti njej, češ da je »protinarodna in strup za narodno idejo«.²⁰

Kot smo že omenili, so bile med našimi izseljenci v Severni Ameriki priljubljene tudi zbirke rabljenih znamk, ki so jih potem v matični domovini prodajali in tako v duhu Družbinega gesla zbirali »zrno na zrno«. Na prelomu iz leta 1910 v letu 1911 je tako poslal rabljene znamke tajnik podružnice št. 9 v Winter Quartesu Anton Terbovc, obenem pa še sporočil, da šteje njihova podružnica 71 članov, ki so v letu 1910 zbrali 35,50 dolarja (torej kot kaže 1,5 dolarja več, kot je bilo objavljeno v poročilu newyorške podružnice na obletnico njene ustanovitve).²¹ Podobno sta rabljene znamke poslala Fr. V. Opaškar in Ivan Klopčič iz Clevelanda.²²

Ob koncu leta 1910 in v začetku leta 1911 so nastale še naslednje podružnice z »dokončnimi« zaporednimi številkami: 29. Pittsburg, Pennsylvania, 30. Moon Run, Pennsylvania ter 31. Meadow Lands, Pennsylvania. Podružnico št. 32 v Chicagu, Illinoisu, so ustanovili 12. februarja 1911.²³

Osrednja ameriška podružnica CMD št. 1 v New Yorku je imela 27. avgusta 1911 tretji občni zbor, ob katerem je štela 72 rednih ter 1 podpornega člana. Dohodki podružnice so od prejšnjega občnega zbora znašali 131,13 dolarja, stroški 6 dolarjev, tako da je bilo presežka 125,13 dolarja. Skupni dohodki vseh ameriških podružnic v tem obdobju, ki pa je nekatere izmed njih pestilo slabo gmotno stanje njihovih članov, so bili 580,43 dolarja, izdatki 57,33 dolarja ter presežek 523,10 dolarja oziroma 24000 kron, ki so jih poslali v Ljubljano v treh obrokih. Od 26. julija 1909 do 8. junija 1911 so ameriške podružnice poslale v staro domovino vodstvu CMD 5.600 kron. Izvolili so tudi nov odbor podružnice brez prejšnjih predsednika Josipa Remsa in tajnika Ivana Zupana, ki sta se

službama odpovedala. Novi predsednik je postal Anton Bugar, tajnik Alojzij Andoljšek, blagajnik Vinko Zevnik, nadzorniki Fran Barbič, Dragotin Adamič ter Fr. Primožič, in odbornika F. Zelenec in Josip Košak. Že na občnem zboru je obnovilo članarino 42 članov, ki so plačali po 50 centov ter podporni član Frank Sakser, ki je plačal 5 dolarjev.²⁴

Zgoraj omenjenim podružnicam se je v letu 1911 kot zadnja priključila še podružnica št. 33 v Oregon Cityju, Oregon. V podružnice so tako imele 1493 članov, v letu 1911 pa so vodstvu CMD posale 3.404,66 krone.²⁵

V seznamu podružnic CMD v Severni Ameriki je številko 2 v glavnem nosila podružnica v kraju Dunlo (včasih pa tudi podružnica v Clevelandu, kar ji je sicer šlo po delavnosti, ne pa tudi po vrstnem redu nastanka, tam je imela, kot rečeno, številko 22 ali 24). Ustanovili so jo leta 1909, potem ko so v Glasu naroda brali poziv za ustanavljanje podružnic CMD po vzoru newyorške. Prvo leto so imeli 21 članov in zbrali 16,24 dolarja. Drugi letni shod so imeli 7. julija 1910, število članov je v drugem letu delovanja narastlo na 32, s članarino in darovi so v tem letu zbrali 18,84 dolarja. Tretji letni shod so imeli 27. julija 1911, na njem je plačalo članarino 27 članov, skupaj pa so zbrali 16,12 dolarja. Namenili so se tudi v letu dni zbrati 200 kron (40 dolarjev) za obrambni kamen Družbe sv. Cirila in Metoda. Obrambni kamni so bili način zbiranja sredstev, ki ga je CMD začela spodbujati kot odgovor na tako imenovani Roseggerjev sklad Schulvereina, plačniki teh »kamnov« pa so imeli vse pravice pokroviteljev CMD.²⁶

Odbor zelo delavne podružnice CMD v Clevelandu so ob začetku leta 1912 sestavljali predsednik Louis J. Pirc, tajnik Ivan Vidervol, blagajnik Mihael Setnikar, zapisnikar Ivan Rus ter računski nadzornik Franjo Šrehovec, poleg njih pa so bili njeni člani še Beno Levstik, Hinko Bole, Ivan Zamljen, Anton Bašča, Mihael Cvelbar, Viktor Levec, John Žmavc, Franc Turk, Ivan Glavač, Fr. Beseničar, Anton Strniša, C. Vintar, Josip Grilc, Peter Pikš in Anton Jerina.²⁷ V tem času so po svoji navadi in za razliko od drugih podružnic neposredno nakazali vodstvu CMD 100 kron, ki so jih po besedah spremnega pisma položili »na oltar domovinske in slovenske ljubezni do rodne naše domovine«.²⁸

Newyorška podružnica CMD je 17. februarja 1912 priredila običajno letno veselico v korist CMD, ki je prinesla preko 500 kron čistega dobička, drugih 500 kron, ki so jih poslali skupaj s tem dobičkom, pa so zbrali

od drugih podružnic in s posameznimi darili. Tajnik Andoljšek je darilo, ki ga je kot običajno poslal preko Ljubljanske kreditne banke, pospremil tudi s sporočilom, ki so, kot vidimo, često spremljala denarne pošiljke. V njem obljublja, da bo skušal poživiti delovanje drugih podružnic CMD, vendar pa te pri njihovem delovanju ovira brezposelnost članov in nestalno delo, zaradi katerega se morajo seliti iz kraja v kraj.²⁹

Podružnica št. 2 v Dunlo je res »izklesala« obljubljeni »obrambni kamen«. Denar zanj pa so zbrali na zabavnem večeru, ki so ga organizirali 20. februarja 1912, kjer so tamkajšnji izseljenci pokazali navdušenje »za kloristno stvar naše obmejne mladine na Slovenskem«. Podobno kot v delovanju podružnice je tudi o tem večeru poročal v svojem pismu Louis Sterle.³⁰

Podobno kot se je to dogajalo tudi na slovenskem ozemlju, ko so podružnice »zaspale« ali prenehale delovati, ko so se preselili njihovi ključni odborniki, srečamo take pojave tudi v Ameriki. Že večkrat omenjeni tajnik newyorške podružnice Andoljšek je poročal, da skuša podružnice zdramiti iz mlačnosti, pri čemer uporablja tudi najnovejše številke Slovenskega Branika, vendar pa so se mu začela pisma vračati, kar je bil dokaz, da vodilnih mož določenih podružnic ni več v tistih krajih in da so podružnice prenehale delovati. Kljub temu zagotavlja, da ne bo popustil v svojih prizadevanjih in bo »tudi v tujini držal naš slovenski prapor kvišku«.³¹

Obrambni kamen — pokroviteljstvo 200 kron je kar sam zbral in poslal mizarški pomočnik Josip Bernik iz Chicaga. Njegovo nedvomno velikodušno darilo so v Slovenskem Braniku, ki je redno poročal o delavnosti naših izseljencev v podporo CMD, pospremili z ugotovitvijo, da so »na slovenski zemlji... možje, ki so dobro plačani in prejema tisočake na leto, a jih pogrešamo med plačniki Druženega obrambnega sklada, ubogi mizarški pomočnik pa je v brezmejni ljubezni do svoje slovenske narodnosti odštél težko prislужenih 200 K.«³²

Ameriški rojaki so začeli tudi s posebno zbirko, namenjeno pokritju deficita glavne družbe CMD. Na poziv, ki ga je v ta namen objavila newyorška podružnica CMD v Glasu naroda, so v ta namen prispevali 13 dolarjev rojaki v Greensburgu v Pennsylvaniji, kjer ni bilo podružnice CMD, ostalo do poslanega zneska 200 kron pa so zbrali »razni Družbeni prijatelji«.³³

Tajnik newyorške podružnice je poleg zgoraj omenjene vsote ob koncu junija 1912 po-

slal v dveh delih še 800 kron, ki jih je zbral iz članarine svoje podružnice, iz prispevkov za pokritje deficita CMD ter v spomin na umrlega pesnika Antona Aškerca, ki je bil tudi član CMD ter ustanovitelj podružnice te družbe v Šmarju pri Jelšah leta 1886. Poziv ameriškim Slovincem, naj počastijo njegov spomin, je prinesel newyorški Glas naroda. Občni zbor newyorške podružnice 30. junija 1912 po tajnikovih besedah ni preveč uspel, ker je bila udeležba zaradi zelo vročega dne zelo pičila, zagotovil pa je, da bo skušal od članov izterjati članarino ter pridobiti tudi nove.³⁴

Pridno je delovala tudi clevelandska podružnica, ki je v obdobju 1910–1912 poslala Družbi 1800 kron. Med naše izseljence je širila tudi »Slovenski Branik«, ki jim je pomenil osnovni vir informacij o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda.³⁵ Na letni skupščini CMD 22. septembra 1912 v Trstu je navzoče v imenu clevelandske podružnice pozdravil tudi Ivan Lah iz Šmarja, ki je prebral pismo podružničnega predsednika Louisa Pirca, v katerem je ta med drugim zapisal, da bodo tisti ameriški Slovenci, ki se zavedajo pomena CMD, še naprej polagali »svoje obole na materinski oltar«. V letu 1921 je bilo teh »obolov« za 2.809,70 kron.³⁶

»Učinek« ameriških podružnic CMD je začel v letih 1913 in 1914 postopoma upadati, leta 1913 najprej na račun »konkurence« balkanskih vojn. Tako je poročal Louis Pirc iz Clevelanda v začetku leta 1913, da so sicer poslali CMD 100 kron, da pa je bilo treba »nabirati za trpeče naše balkanske brate, katerim smo poslali 1700 K iz Clevelanda« ter da je izseljencem potrebno mnogo narodne požrtvovalnosti »za ohranitev rodne zemlje in slovenskih otrok zoper turške navale sovražnih sosedov.«³⁷ Svoje prispevke je redno pošiljala tudi podružnica v New Yorku, najprej 400 K za Novo leto, nato še 400 K kot dobiček predpustne veselice. Preden je na letni skupščini podružnice odložil tajniško službo, ker je bil preveč zaposlen drugje in si je ustvaril dom precej daleč od mesta, je Alojz Andoljšek poslal CMD še 800 kron, od katerih je bilo 400 članarina in izkupiček veselice podružnice v Chicagu, 400 pa večinoma prispevek podjetja Franka Sakserja. Novi odbor podružnice so sestavljali predsednik Karol Adamič, tajnik Ivan Terček, blagajnik Fr. Pirnat, nadzorniki Škrabar, Hergula in Erhatič ter odbornika Primožič in Zlatič.³⁸ Svoj ponovni prispevek 100 kron je poslala tudi clevelandska podružnica CMD. V letu 1913 so naši severnoameriški izseljenci poslali vodstvu CMD 1.569,13 krone.³⁹

Kot kaže, je v letu 1914 od vseh severno-ameriških podružnic delovala le še newyorška, ki je v začetku leta poslala vodstvu CMD prispevek 650 kron. V »Slovenskem Braniku« so ta dar pospremili z zahvalo darovalcem, obenem pa z značilnim vprašanjem »Kaj pa ostale ameriške podružnice?«⁴⁰ Te očitno niso bile več posebno delavne, saj je bilo v bilanci CMD za leto 1914⁴¹ v rubriki Račun darov Slovencev v Ameriki zapisanih le 673,20 krone, torej očitno le 23,29 krone več, kot jih je poslala newyorška podružnica. Prispevek ameriških Slovencev zasledimo v Družbini bilanci še v letu 1916, in sicer 433 kron.⁴¹

Ker za Račun Ameriških Slovencev v bilanci CMD nikjer ni jasno, da vsebuje samo prispevke ameriških podružnic, moremo sklepati, da so v njem najbrž zajeti tudi darovi tistih izseljencev, ki svojega denarja niso pošiljali preko teh podružnic, ampak neposredno sami. Tak velik ameriški dobrotnik Družbe je bil že omenjeni trgovec Matija Pogorelec iz Chicaga, ki je tako poslal leta 1912 novoletni dar 200 kron, od katerih jih je sam nabral od dobičkov pri kupčijah »po malem nekaj tu nekaj tam«, 100 K pa so zbrali na zborovanju Kranjsko-slovenske katoliške jednote oktobra 1911 v Chicagu.⁴² Podobno se je Pogorelec spomnil Družbe z darilom 100 K v začetku leta 1913, ko pa je v februarju istega leta proslavljal svoj 45. rojstni dan in 20-letnico bivanja v Ameriki, je slovenski CMD poslal še 50 K.⁴³ »Najvnetejši pospeševalec Družbe sv. Cirila in Metoda v daljni Ameriki« Pogorelec pa je razen denarja obljubil še posebno darilo — prepariran rep klopotače, ki bi ga skoraj pičila julija 1913, ko je hotel na svojih trgovskih poteh nabirati rože. Vest o tem dogodku so v Slovenskem Braniku pospremili s komentarjem, da so veseli, da se mu ni nič zgodilo in da mu želijo, »da bi še mnogo let nabiral po Ameriki cvetke in prispevke Družbi C. M. zatirajoči strupeno kačjo zalego v stari domovini«. Ni podatkov, ki bi potrjevali, da je kačo »za šolsko porabo« v resnici poslal.⁴⁴

Slovenski izseljenci, združeni v Družbo zavodnih Slovencev v Jolietu, Illinois, kjer ni bilo ameriške podružnice CMD, so vodstvu CMD v prvi polovici leta 1911 poslali 200 kron kot ustanovnino in to po tamkajšnjem podjetju »Ogulin in Sitar« ter izrazili željo, »da bi naša prekorientna družba rasla, procvitala in uspevala toliko časa, dokler bode moral naš mili zatirani narod sam graditi šole za svojo deco ob ogroženih mejah.«⁴⁵

Videli smo že, kako vneto je za CMD deloval Frank Sakser, z manjšimi, a zato nič

manj velikodušnimi darovi pa so se Družbe spomnili še med drugimi duhovnik J. Judnič iz Leadevilla, Colorado, ki je svoj dar 5 kron na prelomu iz leta 1912 v 1913 poslal po znamenem založniku L. Schwentnerju, »gdč. Rusova« iz Shensey Rectory Herts (?), ki je svoj prispevek 6,13 K poslala po Ljubljanski kreditni banki, Antonija Foerster iz Chicaga, ki je poslala svoj dar 75 kron ob 25. obletnici ženske podružnice CMD v Trstu leta 1912.⁴⁷

Po podatkih iz bilanc Družbe sv. Cirila in Metoda so v obdobju od 1909 do 1916 ameriški Slovenci zbrali 13.185,60 krone darov (seveda v dolarjih, ki so jih potem zamenjali v krone), k temu pa lahko prištejemo še 600 kron, ki jih je posebej zbral časopis Glas naroda. Glede na razmeroma kratko obdobje zbiranja je to za okoliščine, v katerih je delovala CMD, kar lepa vsota, po drugi strani pa moramo ugotoviti, da je znašala letna plača za otroško vzgojiteljico v CMD vrtcu od 800 do 1000 kron letno, učiteljska plača še nekoliko več, stroški za učiteljske plače in vzdrževanje deške osnovne šole pri Sv. Jakobu v Trstu pa samo v letu 1914 20.683,98 krone.⁴⁸

Seveda je bil finančni učinek ameriških podružnic CMD le ena plat njihovega delovanja, prav tako, če že ne še bolj pomembna je bila njihova vloga, ki so jo odigrale pri povezovanju naših izseljencev ter ohranjanju njihove narodne zavesti in vezi z matično domovino.

OPOMBE

1. O Schulvereinu glej: Petindvajset let Schulvereina, Učiteljski tovariš, Ljubljana, 1905, str. 181, 182. Zmaji brez zob, Koledar (Vestnik) šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za leto 1924, Ljubljana 1923, str. 69–80. — 2. O CDM: Pogled na prvo četrstoletje Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, Ljubljana 1910. Polstoletje družbe sv. Cirila in Metoda, Jubilejni koledar obrambne Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1936, Ljubljana 1935, str. 32 do 48. — 3. Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda VI, v Ljubljani 1892, str. 27. Slovenski Branik, Ljubljana, V 1912, str. 57–58. — 4. Slovenski Branik, Ljubljana, I/1908, str. 91. — 5.

Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 36. — 6. Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 116. — 7. Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 187. — 8. Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 224–226. — 9. Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 226. — 10. Slovenski Branik, Ljubljana, II/1909, str. 311. — 11. Prav tam. — 12. Koledar (Vestnik) šolske družbe sv. Cirila in Metoda za navadno leto 1910, Ljubljana, 1909, str. 132. — 13. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 15. — 14. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 44. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 246. — 15. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 44. — 16. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 131. — 17. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 245–247. — 18. Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 247. — 19. Koledarji (Vestniki) ... za leto 1909, 1910, 1911, 1912. — 20. Odmevi na ta napad, Slovenski Branik, Ljubljana, III/1910, str. 100, 131, 158. — 21. Slovenski Branik, Ljubljana, IV/1911, str. 9, 10. — 22. Slovenski Branik, Ljubljana, IV/1911, str. 65. — 23. Slovenski Branik, Ljubljana, IV/1911, str. 92. — 24. Slovenski Branik, Ljubljana, IV/1911, str. 247. — 25. Koledar (Vestnik) ... za leto 1913, Ljubljana 1912, str. 95. — 26. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 15, 16. — 27. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 57 in fotografska priloga med stranema 58 in 59. — 28. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 83. — 29. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 82, 83. — 30. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 83. — 31. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 131, 132. — 32. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 162. — 33. Prav tam. — 34. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 185 do 186. — 35. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 213. — 36. Koledar (Vestnik) ... za leto 1913, Ljubljana 1912, str. 91, 92. — 37. Slovenski Branik, Ljubljana, VI/1913, str. 65. — 38. Slovenski Branik, Ljubljana, VI/1913, str. 169, 192. — 39. Koledar (Vestnik) ... za leto 1915, Ljubljana 1914, str. 73. — 40. Slovenski Branik, Ljubljana, VII/1914, str. 101, 102. — 41. Koledarji (Vestniki) za leto 1916 in 1918, str. 81 in 73. — 42. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 35. — 43. Slovenski Branik, Ljubljana, VI/1913, str. 91. — 44. Slovenski Branik, Ljubljana, VI/1913, str. 248. — 45. Slovenski Branik, Ljubljana, IV/1911, str. 144, 145. — 46. Slovenski Branik, Ljubljana, VI/1913, str. 38. — 47. Slovenski Branik, Ljubljana, V/1912, str. 185. — 48. Koledar (Vestnik) ... za leto 1916, Ljubljana 1915, str. 84.

AVSTRO-OGRSKE VOJAŠKE UNIFORME V SVETOVNI VOJNI 1914–1918

SERGEJ VRIŠER

Svetovna vojna 1914/18 pomeni v razvoju vojaškega uniformiranja odločilno prelomnico. Kratko bi lahko rekli, da se je z njo vojaštvo dokončno poslovilo od slikovitih in barvitih oblek in jih zamenjalo za preprostejše in smotrnejše po kroju in barvi. S čedalje večjo učinkovitostjo strelnega orožja se je bojevanje raztegnilo na večje razdalje, z njim pa se je pokazala potreba, da bi vojake na bojišču kar najbolj skrili pred očmi sovražnika. Tako so se porajale uniforme v rjavih, sivih in zelenih barvnih odtenkih, ki so bili blizu barvi prsti, skalovja in zelenja.

Uniforme v teh barvah pa so se začele uveljavljati že pred prvo svetovno vojno. Leta 1902 so v značilni »kaki« oblekli svoje vojake Angleži, potem ko so uniforme v tej barvi s pridom uporabljali že dve desetletji poprej v kolonijah. Angležem so v letih 1904/05 sledili s prsteno rjavimi uniformami Rusi, 1907 je rojstno leto nemških zeleno sivih uniform, 1909 pa so se od barvitih suknjičev in hlač začeli poslavljati tudi v avstro-ogrski armadi.

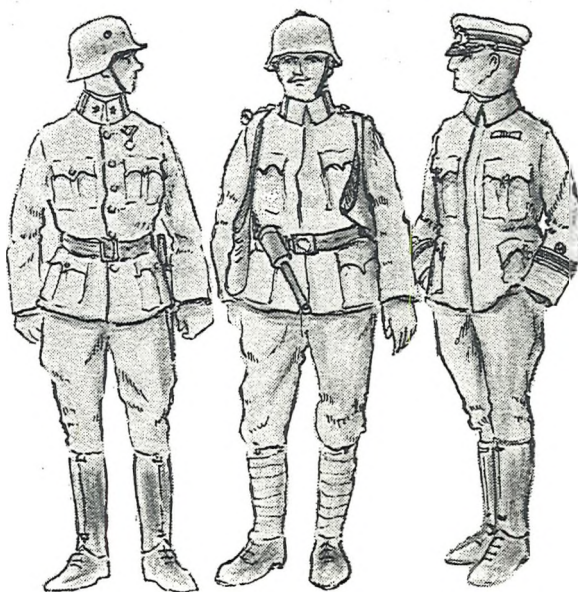
Pravzaprav je odločilnejša reforma v avstrijski oblačilni tradiciji nastopila že leta 1868, ko je po porazu pri Kraljevem Gradcu 1866 prevladalo spoznanje, da Avstrijci zastajajo za nasprotniki ne le v orožju marveč tudi zaradi nesmotrnih uniform. Z reformo 1868 o odpravili tradicionalne bele suknjiče in jih nadomestili s suknjiči v drugih barvah, v rabo pa je prišla tudi tako imenovana »feldbluse«, suknjič s pokritimi gumbi in štirimi žepi, prikladen za vsakdan in seveda v boju.

Leta 1909 so se torej tudi v Avstro-Ogrski odločili za uniformo v »bojni« barvi. Kot najštevilnejša je prišla prva na vrsto pehota. Bluze pešcev odslej niso bile več temno modre, ampak modro sive ali, kot so njih barvo poimenovali v armadi, »ščukasto« sive (nem. hechtgrau), enake barve so bile dolge hlače, plašči in tudi kape. Modro siva uniforma pa v avstrijski armadi ni bila nekaj povsem novega; v oblekah te barve so avstrijski lovski bataljoni nastopali že skozi vse 19. stoletje, poleg njih pa so že pred letom 1909 nosili uniforme v tej barvi tudi pionirji, železniške enote in enote za zveze. Povsem sorodna lovski je bila po kroju in barvi uniforma domobranske pehote (nem. Landwehrinfanterie), a tudi bosenska pehota se je s svetlo modrimi oblekami precej približevala novim sivim uniformam.

Posebej velja omeniti leta 1906 vpeljano uniformo deželnih strelskih polkov (nem. Landeschützenregimenter), ki je bila modro sive barve, poleg tega pa je s planinskim krojem suknjičev, hlač in ogrinjal v precejšnji meri nakazovala bodočo avstro-ogrsko monduro.

Nenavadno se zdi, da je oblačilna reforma 1909 povsem obšla konjenico. Dragonci, ulanci in huzarji so namreč še naprej nosili svetlo modre, nekateri huzarski polki tudi temno modre suknjiče in rdeče hlače, medtem ko so tudi topničarje do vojne preoblekli v sive uniforme.

Poglejmo, kaj omenjajo o obleki in opremi predpisi o adjustiranju avstro-ogrske armade kratko pred začetkom svetovne vojne. Če si odmislimo praznično uniformo s čako, temno modrim suknjičem in svetlo modrimi hlačami, so pešci imeli poleg kape, suknjiča, hlač in plašča v sivi barvi še poletni suknjič in hlače, nadalje pleteno jopico, dva para srajc in spodnjic, tudi zimske spodnjice, volneno opasnico (nem. Leibbinde), ovratno ruto, suknene gamaše-gleznjake, dva para čevljev, dva para obojkov in rokavice. Bili so opremljeni s telečnjakom, posebnim telečnjakom za strelivo, dvema nabojnjacama, krušno torbico, čutaro, menažko, sanitetnim priborom, rezervnim obrokom hrane, šotorko, šotorskimi klini itd. Skupaj s puško in bajone-

Avstro-ogrske uniforme 1917/18: Oficir pehote, vojak napadalnega oddelka na soški fronti, mornariški letalec v kopenski uniformi

tom, strelivom, ki je štel 120 nabojev, napolnjenim telečnjakom in krušno torbico je bila oprema pehotnega vojaka težka okoli 25 do 26 kg. Pri opremi konjenice je treba omeniti poleg osnovnih delov uniforme, tj. dragonskega šlema, ulanske čapke ali huzarske čake še kapo, suknjič, hlače, škornje z ostrogami, nadalje povrhnji, s krznom podloženi suknjič ali plašč, od opreme in oborožitve pa nabojnjače, sabljo, karabinko ali pištolo, kar je zneslo okoli 16,5 kg, oprema, ki jo je konjenik imel na sedlu pa skupaj s konjsko opremo okoli 41 kg.

Začetek vojne avstro-ogrske armade tudi v oblačilnih pogledih ni našel nepripravljenosti, z razraščanjem vojnih operacij pa so se razmere naglo spreminjale in tudi slabšale. Prav kmalu se je pokazalo, da so barvite konjeniške uniforme za sodobno vojskovanje povsem neprimerne in za vojake tudi usodne. Ob vstopu v vojno so nosili dragonci, ulanci in huzarji samo s platnom prekrita ali pa s sivo barvo prepleškana pokrivala. Konec leta 1914, potem ko so barvite obleke terjale že precejšen človeški davek, so rdeče hlače zamenjali za sive, nato so prišli na vrsto suknjiči, ki so jih nadomestili z bluzami pehotnega kroja, slednjič pa so za vso konjenico vpeljali enotne povrhnje suknjiče. V enotah, ki so se v teku vojne morale poslovičiti od konj in se bojevali kot pehota, so vse pogostejše uporabljali plašče.

Z modernizacijo uniforme so že pred začetkom vojne določili, da nosijo oficirji k bojni opremi usnjene pasove z dvema na hrbtu prekrizanima naramnikoma. Pasove te vrste so pred Avstrijci uporabljali v ruski vojski; na pas je bilo moč pritrditi pištolo, daljnogled in torbico z zemljevidi. Oficirji so sprva prek pasov še zavezovali tradicionalno črno žolto svilen ošarpo z dolgimi resami, že kmalu po začetku vojne pa so to odločbo odpravili. Prav tako so bile najprej v rabi dolge in potem nekoliko krajše, odrezane častniške sablje, nazadnje pa so jih zamenjali za bajonete. Ob vstopu v vojno so oficirji nosili svetlo rjave usnjene gamaše, v naslednjih letih pa tudi pri obutvi ni bilo več tako natančno in srečujemo častnike pogosto z ovijači in čevlji.

Pomembna sprememba je nastopila, ko so 1915 začeli izdelovati uniforme iz nemškega zeleno sivega blaga in je bila ta barva posledaj značilna za vso armado. Blago v tej barvi so izdelovali tudi v lastnih tovarnah. Leta 1918 je prišlo do ponovne spremembe v barvi uniform, te naj bi bile po novem rjavo sive. Obleke v novi barvi pa so le počasi dotekale na fronto in po zlomu monarhije so preostale nekaj časa uporabljali v prvih enotah mlade

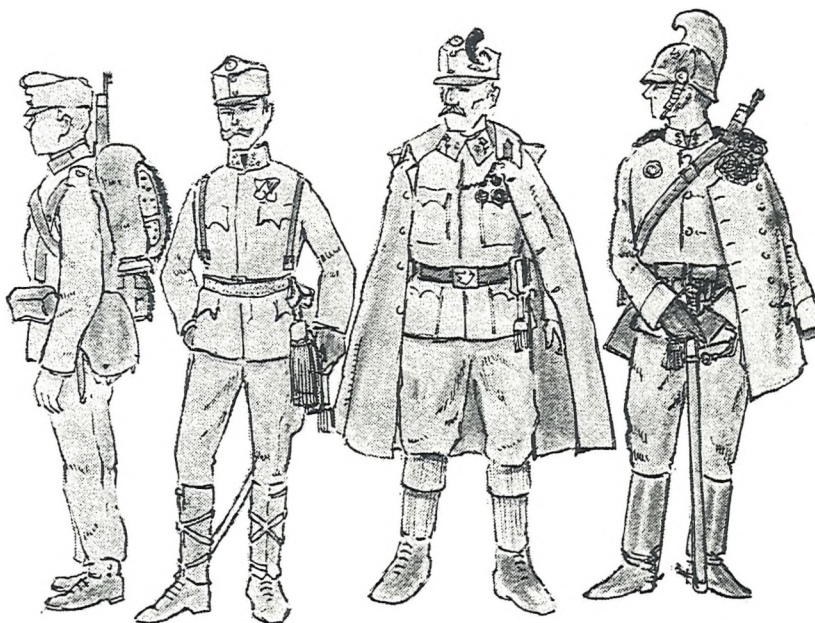
avstrijske republike.

V teku vojne se je v bistvu spremenil celotni lik avstrijskega vojaka. Suknjiče z visokim, stoječim ovratnikom je vse bolj izpodrival kraj, kakršnega so vpeljali že leta 1906 za planinske enote, to je s položenim ovratnikom, dolge hlače z gležnjaki pa so zamenjale prikladnejše, v kolenih širše hlače, h katerim so nosili ovijače. Ker je primanjkovalo lastnih uniform, so se posluževali tudi zaplenjene italijanske mundure, kjer sta bila v glavnem značilna dva tipa vojaških bluz, oba s pokritimi gumbi in nizkim stoječim avratnikom.

Nasploh je bilo v teku vojne v rabi precej različnih krojev uniform. Razlike so se posebej kazale pri oficirjih in vseh, ki so si smeli ali mogli omisliti zasebne obleke. Na fotografijah iz vojnih let pritegne našo pozornost oficirski suknjič s položenim ovratnikom, našitimi žepi in gumbi. Tega kroja predpisi o adjustiranju sicer niso določali, ne zasledimo ga npr. pri absolventih zadnjih letnikov oficirskih šol v letih 1917/18 in tudi ne pri štabnih oficirjih v cesarjevem spremstvu, kjer bi nove uniforme prav gotovo mogli najprej pričakovati. Šlo je torej za model suknjiča, ki je bil neuradno dopusten, najbrž v modi po vzoru drugih armad, predvsem je bil ličnejši od predpisanih bluz s pokritimi gumbi.

Avstro-ogrska značilnost je bila, da so se polki istega rodu vojske medsebojno razločevali po barvnih našitkih na ovratnikih. Te polkovne barve so sprva nosili tudi na sivih bluzah, ob pomanjkanju blaga, a tudi da bi bili manj vidni, so 1917 našitke zmanjšali na ozek, pokončen trak, našit neposredno za označbo čina. Pri razpoznavanju enot so odselej pomagale tudi črke in številke, našite na naramnicah in levi strani kap, ki so označevale rod vojske in enoto, npr. J 4 — 4. lovski bataljon, bh 3 — 3. bosensko hercegovski pehotni polk, D 5 — 5. dragonski polk itd.

Tudi vojaška pokrivala so v štirih letih svetovne vojne doživljala spremembe. Že leta 1868 so vojake opremili s kapami, ki so nadomestile dotedanje taborne čepice (nem. Lagermütze, v vojaškem žargonu tudi Holzmütze). Nove kape so imele senčnik in preigibni del, ki ga je bilo moč potegniti prek ušes in tilnika. Z reformo 1909 so tudi te kape izdelovali iz modro sivega in pozneje zeleno sivega blaga, v rabi pa so bile tudi kape iz klobučevine. Sprva so imele visoko in trdo obliko, sčasoma pa so krojili precej nižja in mehkejša pokrivala. V navado je prišlo, da so si častniki in vojaki na kape pritrjevali različne značke, spomine na pomembnejše operacije, poveljnike, akcije Rdečega križa itd.

Avstro-ogrške uniforme 1914: vojak in oficir pehote, deželni strelec, dragonec

Ob začetku prve svetovne vojne vojskujoče se armade še niso uporabljale jeklenih čelad. Nemci so nastopali z usnjenimi čeladami pikačami (nem. Pickelhaube), ki so jih prekrili s sivim platnom. Tudi Rusi in Francozi so se sprva bojevali brez čelad. V avstro-ogrski armadi so čelade nosili samo dragonci, a tudi ta pokrivala nosilcev niso mogla obvarovati pred zadetki. Da bi jih okrepili, so v dragonske šleme vstavljali jeklene obloge, že 1914 pa so se začeli ukvarjati z načrti za ustreznejšo čelado, uporabno za vso armado. Jeklena pokrivala so bila potrebna predvsem vojakom na italijanski fronti. Leta 1916 so si Avstrijci pomagali z nemškimi čeladami tipa M 16, prav takšne pa so pozneje začeli tudi sami izdelovati. Čelada M 16 je bila deloma v rabi še v drugi svetovni vojni. Poleg teh pa so v avstro-ogrskih enotah uporabljali tudi nemškim podobne, a nekoliko širše čelade z zračnikom na vrhu, ki jih je izdelovala avstrijska tovarna Berndorfer A. G.

V avstro-ogrski mornarici so v teku vojne nosili slej ko prej tradicionalne temne modre uniforme, spremembe v oblačenju pa so nastopile pri mornariških enotah, ki so opravljale službo in se bojevale na kopnem v sestavu IV. sektorja jugozahodne fronte. Gre predvsem za enote na območju pomorskega poveljstva Trst, tj. za čete obalne obrambe, strojničarjev, pionirjev, baterije topničarjev in enot za zveze. Ker so bile mornariške uniforme za fronto neprikladne, so vojake sprva

oblekli v sivo prebarvane delovne obleke in za mornariške kape določili sive prevleke. Pozneje so mornarji nosili zeleno sive kopenske uniforme z mornariško kapo. Pri tem so imeli v nekaterih enotah označbe činov v obliki zvezd na ovratnikih, v drugih pa z mornariškimi progami na epoletah.

Tudi mornariški letalci so modre uniforme zamenjali za sive. Oficirjem so namenili zaprte suknjiče s položenimi ovratniki, našitimi žepi in gumbi, pri tem pa so vendarle ohranili tradicijo mornariških narokavnih distinkcij, le da so bile proge sedaj črne namesto zlate. Tudi moštvo na podmornicah je v vojnih letih nosilo sive kopenske uniforme.

V razvoju uniformiranja sleherne armade je zanimivo ugotoviti, kaj so na eni strani določali predpisi in kaj se je v resnici nosilo. Takšna nasprotja so nastopala tudi v avstro-ogrski armadi že v mirnem času, kazala so se zlasti pri oficirskih uniformah. Najpogostejše so podlegali modnim, nepredpisanim vzorom ovratniki suknjičev in častniške kape. Tako so bili kratko pred začetkom vojne v modi sorazmerno kratki suknjiči z izredno visoko zapetimi ovratniki in prav tako visoke, valjaste službene kape. Na fronti se ta moda seveda ni obnesla. Omenili smo že, da so stoječe ovratnike kmalu pregnali nižji in položeni ovratniki, nosilo pa se je razumljivo staro in novo. Tudi ne kaže prezreti, da so ponekod distinkcije in barve na ovratnikih prekrivali z ovratniki srajc in prevlekami. Tudi modno visoko oficirsko kapo s strmim senčni-

kom je kmalu začela izpodrivati izrazito nizka kapa z ravnim senčnikom, ki je precej spominjala na sočasna francoska častniška pokrivala. V mornariških kopenskih formacijah so oficirji pogosto k sivim oblekam še naprej nosili modre kape z zlatimi obšivki. Kakor v drugih armadah so se precej po svoje oblačili z usnjenimi jopiči, kombinezoni, volnenimi čepicami in šali tudi avstro-orgski kopenski letalci, saj je letalska služba še posebej radikalno postavljala na glavo zastarele oblačilne tradicije.

Obsežna fotografska dokumentacija iz prve vojne nam zgovorno pripoveduje, kako so razmere spreminjale predpise in narekovale precej samosvojo vojaško nošo. S fotografij lahko razberemo, da sta se obleka in obutev slabšali iz leta v leto, ugotavljamo lahko tudi pomanjkljivosti in različnosti v oborožitvi in opremljenosti (npr. kožnate telečnjake so že zgodaj zamenjali platneni nahrbtniki), posnetki z različnih četnih pregledov in slovesnosti za fronto pa tudi ne morejo skriti, da je disciplina v nošenju uniform občutno popuščala. Slednje dejstvo gre seveda v prvi vrsti pripisati okoliščinam na bojišču, kjer pač

ni bilo časa za parade, nekaj pa tudi prislovnični avstrijski lagodnosti. Ob vsej zaukazani strumnosti je v tej armadi zmeraj spet stopala na plan neka gojena površnost, izvirajoča še iz navad v prejšnjih stoletjih. Posebej očitna je bila pri soočanju z oblačilno urejenostjo nemških enot, s katerimi so se Avstrijci kot zavezniki vojskovali na skupnih bojiščih.

OPOMBE

Uporabljena je bila naslednja literatura:

— Adjustierungsvorschriften für das k. u. k. Heer, Wien 1910/11.

— H. Schmid v. B., Heerwesen, II. Österreich-Ungarn, Wien 1917.

— S. Vrišer, Uniforme v zgodovini (katalog Pokrajinskega muzeja), Maribor 1969.

— J. L. Lucas, Austro-Hungarian Infantry 1914/18, London 1973.

— O. Bruch — G. Dirrheimer, Das k. u. k. Heer 1895, Wien 1983.

— E. Steinböck — L. Baumgartner, Die Uniformen der k. k. österreichischen und k. u. k. österreichisch-ungarischen Kriegsmarine, Graz 1984.

DEKLARACIJSKE RAZGLEDNICE

(ob 70-letnici Majniške deklaracije)

JANEZ J. ŠVAJNCER

»Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvatskega državne prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo po žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzemali z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.«

To je besedilo Majniške izjave, kot ga je 30. maja 1917 v nemščini prebral v parlamentu na Dunaju predsednik Jugoslovanskega kluba dr. Anton Korošec. Letos mineva 70 let od tega za Slovence izjemno pomembnega dogodka, toda obletnice Majniške deklaracije praviloma minevajo skoraj neopazno. Tak

odnos do prelomnega dogajanja v slovenski narodni zgodovini je krivičen in se bo prejel ali slej obrnil proti tistim, ki mislijo, da zamolčanje določenih delov zgodovine povzdigne druge čase in druge ljudi. Tako se rado dogaja, seveda pa med našimi skoraj pozabljenimi poglavji zgodovine ni samo Majniška izjava, njen čas in ljudje. Kot da jih nikoli ni bilo, običajno molče obidem tudi obletnice velikih slovenskih vojaških uporov v Judenburgu, Murauu in Radgoni ter njihove žrtve.

Zgodovinopisno je bila Majniška deklaracija že dovolj temeljito predstavljena in zato v okviru teh vrstic nima smisla ponavljati že znanega, kar je na primer zapisano v knjigi Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo¹ in v delu Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji.² Ta članek ima namen obuditi spomin na manj pomembne, vendar zanimive drobce iz časov gibanja za Majniško deklaracijo — deklaracijske razglednice.³ Nastale so po-

leti 1918 in nam ob nekoliko skrbnejšem pogledu še dandanes veliko povedo o svojih časih. Pravzaprav nam te razglednice niso neznane, saj se pojavljajo ob predstavljanju Gasparijevega dela in so zato našle posamezne svoj prostor že v raznih publikacijah,⁴ tokrat pa predstavljamo vseh osem znanih motivov.

Deklaracijske razglednice so nastale v času, ki slovenskim narodno prebudnim razglednicam ni bil naklonjen. Spomladi 1918 je prišlo do neke vrste otoplitve pri odnosu oblasti do slovenskih razglednic, saj so lahko izšle nekatere prej prepovedane razglednice iz skupine Vojska v slikah, toda 30. junija 1918 je na primer Slovenec sporočil, da je cesarsko kraljevo policijsko ravnateljstvo v Ljubljani prepovedalo razširjanje razglednic s sliko dr. Antona Korošca in napisom, ki se pričinja: »Dvignite glavo...« Tudi to razglednico je izdala uprava Ilustrovanega glasnika. Slovenski narod je istega dne k tej odločitvi oblasti dodal še svoj komentar: »Kakor nam poročajo, so razglednice s sliko načelnika Jugoslovanskega kluba dr. Korošca v Ljubljani konfiscirane. V tem trenutku še ne vemo, kateri zaščitnik državnih interesov je zagrešil to oslovščino, s katero je pač dosežen višek državniškega modrijanstva.«⁵

S stališča celote slovenskih razglednic v prvi svetovni vojni predstavljajo deklaracijske razglednice nadaljevanje razglednic iz skupine Vojska v slikah.⁶ O tem pripoveduje tudi oštevilčenje razglednic na zadnji strani. Zadnja razglednica iz skupine Vojska v slikah je nosila številko 137, številko 138 pa je že dobila deklaracijska razglednica. Tako razglednice Vojska v slikah kot deklaracijske razglednice so imele na zadnji strani levo zgoraj

natisnjeno pripadnost eni ali drugi skupini in zaporedno številko. Deklaracijske razglednice so imele ob črti, ki deli razglednico na zadnji strani na polji za naslov in besedilo, dodano ime tiskarne Katoliška tiskarna Ljubljana.

V Slovenecu z dne 30. julija in v Slovenskem narodu z dne 31. julija 1918 je bilo objavljeno naslednje besedilo: »Deklaracijske razglednice, osem vrst, poleg raznih narodnih motivov s sliko dr. Kreka in dr. Korošca, izidejo prihodnji teden. Razglednice so posebno primerne za razne narodne namene, posebno za slovenske šole v ogroženih krajih. Naročila sprejema Katoliška tiskarna.« Enako je ob koncu julija 1918 začel Ilustrirani glasnik, ki je bil tudi založnik razglednic Vojska v slikah, napovedovati, da bodo izšle deklaracijske razglednice. Napovedal je, da bo v začetku avgusta izšlo »osem ličnih razglednic s pomenljivimi narodnimi reki, nanašajočih se na Majniško deklaracijo«. Dodano je bilo, da je slike izdelal Maksim Gaspari in da naročila sprejema Katoliška tiskarna v Ljubljani. Katoliška tiskarna je izdajala tudi Ilustrirani glasnik in že ime tiskarne pove, kateri strani v slovenskem političnem življenju so deklaracijske razglednice dejansko pripadale. S tega vidika so zanimive, saj kažejo založnika »jugoslovanskega« celo v jezikovnem smislu. Pri predstavitvi razglednic z besedilom: »Primi celov, zemlja mila, primi srce moje v dar...« je bila zaradi bralcev dodana razlaga, da je beseda celov hrvaška in pomeni po naše poljub.⁷ Toda ta jezikovna mešanica slovenskih in hrvaških besed je bila precej značilna za čase ob koncu prve svetovne vojne in še bolj po njej, ko so nekateri na Slovenskem videli v jugoslovanski združitvi tudi konec Sloven-

STRETI NAS MOREŠ, POTRETI NIKDAR — USODE SOVRAŽNE BESNEČI VIHAR!

Deklaracijska razglednica
št. 138

Deklaracijska razglednica
št. 139

cev in v tej smeri razpravljali ter delovali. Pri tem so v svojem idealizmu ali idealiziranih predstavah o bodoči združitvi jugoslovanskih narodov zašli v skrajnost, ki jo je najbolj zgovorno predstavil Ivan Cankar že leta 1913, ko je o slovenskih ilircih dejal, da do omedlevice navdušeni niso pozabili samo na slovensko kulturo, temveč so navsezadnje pozabili kar sami nase, na svoje ime in svojo domovino. Dobesedno je dodal: »Imenuj se dandanes v Ljubljani Slovenca, pa boš tepen, ne od nemških, temveč od ilirskih šovinistov,« zraven pa razložil, kaj misli ljudstvo o jugoslovanstvu, kot si ga predstavljajo ilirci: »O kakšni ilirski navdušenosti pa v slovenskem narodu še govora ne more biti — to veste prav dobro vi sami in neumno bi se mi zdelo, če bi se lagali drug drugemu v obraz.«⁸

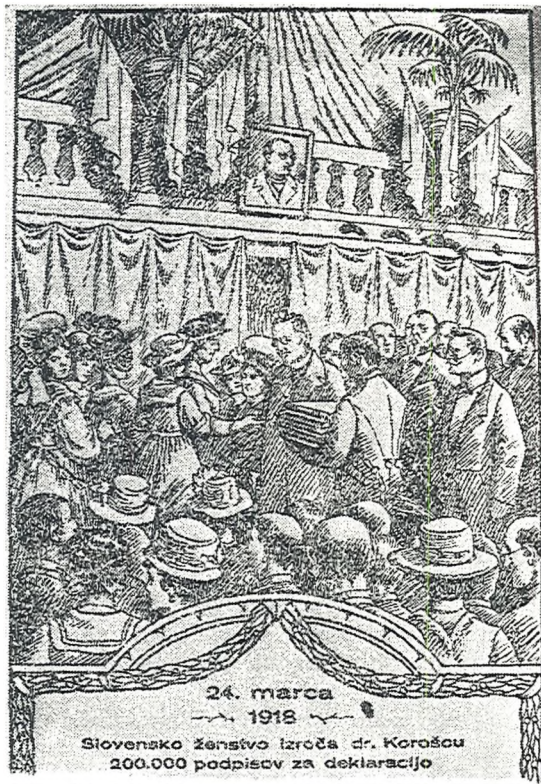
Že dr. Metod Mikuž je odgovoril na vprašanje,⁹ ali naj obravnavamo Majniško izjavo takšno, kot je bila zapisana, ali tako kot so jo kasneje že v stari Jugoslaviji razlagali tudi tisti, ki so jo sodoživljali, torej da je bil v izjavi zapisani habsburški okvir samo zato, da je prikril pravo naravo vsebine dokumenta, in to naj bi bila politična združitev tudi z Jugoslovani izven Avstro-Ogrske. Vendar če bi bilo res tako, ostaja veliko vprašanje, ali bi imela izjava med slovenskim narodom tako množično podporo, če bi res pozivala k razbitju monarhije in združitvi Slovencev ter Hrvatov s kraljevinama Srbijo in Črno goro. Tak javni akt seveda ne bi mogel biti sprejet, saj bi pomenil veleizdajstvo, toda tudi politično gledano mu večina slovenskega prebivalstva ne bi bila naklonjena. Dr. Mikuž na primer poudarja da se slovenske žene s podpisovanjem Majniške deklaracije niso izrekale niti za preureditev države, kako je zahtevala Maj-

niška deklaracija, temveč predvsem za vrnitev mož, fantov in sinov z bojišč. V stari Jugoslaviji je bilo seveda politično koristno razglašati, da je bila Majniška deklaracija korak k po prvemu decembru 1918 uresničenim skupni državi, toda takšna razlaga je bila samo v skladu s političnimi cilji razlagalcev, ki so hoteli dokazovati, da je bila kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev uresničenje resnične želje teh narodov.

Uresničenje Majniške izjave je bila republika Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, dejansko pa še več kot to, saj ta država, ki je združevala Jugoslovane iz razpadle Avstro-Ogrske, ni bila več pod habsburškim žezlom. Svojo državnost je gradila v vseh pogledih kot samostojna država in ne kot vmesna stopnja k združitvi v neko drugo politično tvorbo, kjer Slovenci spet ne bi imeli svoje vlade, vojske in še marsičesa ne, kar je prinesla republika Država SHS. Med tem je potrebno posebej poudariti gospodarsko področje, saj bi bilo nesmiselno verjeti, da bi se Slovenci opredelili za državo, kjer bi jih prevlada buržoazije vladajočega naroda (v sodelovanju z delom domače buržoazije in politikov) naredila za dolgoročno gledano izkoriščani del države, kot je potem po bivšem avstro-ogrskem delu kraljevine SHS udarila skrajno neugodna zamenjava kron za dinarje, večji davki in sploh večja bremena kot v južnih delih države. Pred prvo svetovno vojno in med njo, kakorkoli je bilo politično življenje okrnjeno, je imela na Slovenskem večino klerikalna stranka. Kljub temu, da sta se njena stari in mladi del razšla, ocena starih o koncu vojne gotovo ni bila osamljena. »Če bodo zmagali Italijani, bomo ob najlepše, kar imamo. Če zmagajo Srbi, bodo ti poslali v imenu bratstva

nad nas srbske upravitelje. Srbi so danes najbistrejši in najagilnejši del Jugoslovancev, ponosen in zrel narod, ki bo v teoriji lepo pisal tudi o nas, v praksi pa tako delal, kot dela zmagovalec. Srbi so jugoslovanski Angleži in slovenska zemlja bo njihova kolonija. Naša rešitev je le, če ostanemo v zvezi z monarhijo, ki je danes na najboljši poti do obnove.¹⁰ S kakršnimikoli motivi že je bila ta ocena izdelana, zaradi kasnejše realnosti ji politične nejasnovidnosti ni mogoče očitati, ko se nanaša na bodočo skupno državo s kraljevino Srbijo, če pa bi se razvoj političnih dogodkov obrnil drugače, bi se po drugi strani pričakovanja ob ohranjeni Avstriji skoraj zanesljivo pokazala kot utvara.

Pred samo predstavitvijo posameznih deklaracijskih razglednic navedeni drobci niso odveč, saj povedo — in tega bi lahko naštevali še več — da leta 1918 na Slovenskem pri vprašanih bodočih vezi med jugoslovanskimi narodi niso vladale zgolj romantične predstave o idealnih bratih, ki se bodo združili, junakih iz pripovedk in podobnem z razglednic, kar z resničnostjo in z zamotanostjo politične igre, ki je nazadnje pripeljala do velikosrbske kraljevine, ni imelo prav nič skupnega.

Deklaracijska razglednica št. 141

Deklaracijska razglednica št. 140

Po napovedih sodeč, je skupina osmih deklaracijskih razglednic izšla prve dni avgusta 1918, kar pa še ne pomeni, da je mogoče vsako izmed teh razglednic, če nanjo naletimo, postavljati v ta čas. Na razglednicah, ki jih poznam, so večinoma znamke in poštni žigi iz obdobja po prevratu, predvsem iz leta 1919. Razglednice z znamkami in žigi iz obdobja Avstro-Ogrske so redkejšje. Najdejo se tudi neodposlane razglednice brez znamk in žigov; te so si posamezniki spravljali za spomin.

Ob prvih osmih razglednicah iz poletja 1918 je prišlo kasneje do ponatisa zanesljivo ene, mogoče pa tudi drugih deklaracijskih razglednic. Prvih osem razglednic je imelo številke od 138 do 145, razglednica s številko 146 pa je dejansko ponatis razglednice št. 144, le da je risba deloma modro in rdeče obarvana, razen tega je natisnjena v rjavem in ne sivem tonu. Črte na zadnji strani in napis »Deklaracijska razglednica št. 146« so modre barve. Razglednica, ki jo poznam, je bila odposlana februarja 1920. Tako je verjetno upravičeno sklepanje, da je bila že kakšno leto po vojni ponatisnjena vsaj ta ena ali celo več deklaracijskih razglednic, vendar v nekoliko drugačnih barvah. Kljub temu pa lahko govorimo o osmih motivih na deklaracijskih razglednicah. Ti so:

Deklaracijska razglednica št. 142

PRIMICJELOV, ZEMLJA MILA, PRIMI SRCE MOJE V DAR: DA BI VEDNO MAJKA BILA NEPOZABLJENA NIKDAR

— deklaracijska razglednica št. 138: Starec in otrok gledata vrsto mož, žena in otrok, ki upognjeni prenašajo težka bremena, videti je, kot da bi stopali sužnji. V ozadju je značilna slovenska cerkva s pokopališčem in v daljavi gore. Desno spodaj je avtorjev podpis Maksim Gaspari. Pod risbo je natisnjeno besedilo: »Streti nas moreš, potreti nikdar — usode sovražne besneči vihar!«

Deklaracijska razglednica št. 143

— deklaracijska razglednica št. 139: Slovenska družina v sobi, kjer so na stenah značilne stare podobe svetnikov na steklu, na predalniku pa že meščanska ura, sprejema sv. Cirila in Metoda. Pod njima je risar izpisal: »Sv. Ciril in Metod: blagoslovita naš rod.« Levo spodaj je podpis Maksim Gaspari z letnico 1918.

— deklaracijska razglednica št. 140: Ob mizi s slovenskimi kmečkimi stoli in z majoliko — na njej so črke SHS, stoje in si nazdravljajo Slovenec, Hrvat in Srb, kot je mogoče logično sklepati glede na majoliko SHS. Nad nazdravljajočimi je v oblakih bog, ki jih blagoslavlja, levico pa ima na zemeljski krogli. Pod risbo je napis: »Trčimo še enkrat vsi, živili Slovani, bratje naše so krvi, bog nam jih ohrani.«

— deklaracijska razglednica št. 141: V slavnostno okrašeni dvorani pod zastavami in Krekovo sliko predstavnice slovenskih žena izročajo dr. Korošču zbrane podpise za Majniško deklaracijo. Korošec in nekaj drugih likov okoli njega je portretno predstavljenih in jih je mogoče prepoznati. Pod risbo je besedilo: »24. marca 1918. Slovensko ženstvo izroča dr. Korošču 200.000 podpisov za deklaracijo.«

V soboto 23. marca 1918 je dr. Korošec dopotoval z Dunaja v Ljubljano. Ljubljana ga je sprejela z velikim navdušenjem, pozdravljajoči so šli celo tako daleč, da so med potjo skozi mesto izpregli konje Koroščeve kočije in jo sami vlekli po ulicah. V nedeljo popoldne je v svečano okrašeni in nabito polni veliki dvorani hotela Union Franja Tavčarjeva dr. Korošču v imenu slovenskih žena slavnostno izročila v sedem knjig vezane pole s

Človek ni rojen sebi — ampak domovini!

Cicero.

Deklaracijska razglednica št. 144 (in 146)

podpisi za Majniško izjavo. Med drugim je dejala: »Slovenska žena zahteva svobodno državo jugoslovansko, v okviru vaše deklaracije.« Govorila sta še sestra pokojnega dr. Kreka Cilka Krek in dr. Korošec. Navzoči so bili ljubljanski župan dr. Tavčar, podžupan Triller, državni poslanci dr. Pogačnik, dr.

Ravnihar, Demšar, Gostinčar, ravnatelj Ivan Hribar in drugi.

— deklaracijska razglednica št. 142: Ob Blejskem jezeru — lepo sta vidna grad nad jezerom in otok s cerkvico — sedita mati in sin, oba v preprosti slovenski noši. Nad njima je krošnja lipe, pod risbo napis: »Primi cjelov, zemlja mila, primi srce moje v dar: da bi vedno majka bila nepozabljena nikdar.« Desno spodaj je podpis Maksim Gaspari.

— deklaracijska razglednica št. 143: Pod drevesom sedi žena ali dekle, brenka na tamburico ali pa tudi lutnjo in poje o junakih iz davnih časov. Na krošnji nad njo so podobe kralja Matjaža, kralja Sama in kraljeviča Marka, v daljavi gore in doline. Zgoraj in spodaj je na risbi besedilo: »Kjer izvira bistra Sava, teče Soča, Krka, Drava, tam je dedov zemlja krasna, dom junakov dom je moj.« Desno spodaj sta avtorjevi začetnici GM.

— deklaracijska razglednica št. 144: V venecu iz lipovega listja je podoba dr. Janeza Evangelista Kreka, venec mu drže Srbkinja, Slovenka in Hrvatica. Spodaj je natisnjeno: »Človek ni rojen sebi — ampak domovini! Cicero.« Maksim Gaspari se je podpisal v desnem spodnjem kotu risbe.

— deklaracijska razglednica št. 145: Na dveh velikih lipovih listih sta portreta dr. Janeza Evangelista Kreka in dr. Antona Korošca, na manjšem listu je datum 30. maj 1917, ko je bila prebrana deklaracija, spodaj je izpisano: »Prvoboritelja naše deklaracije.«

Kot je že bilo zapisano, je bil avtor vseh osmih deklaracijskih razglednic Maksim Gaspari. S temi razglednicami je nadaljeval delo, ki ga je za istega založnika opravil že pri skupinah razglednic Vojska v slikah. Pri deklaracijskih razglednicah ni hotel narediti

Deklaracijska razglednica št. 145

kakšnih velikih umetnin, njihov namen je bilo preprosto, lahko razumljivo, vendar prikupno navdušujoče sporočilo. To se mu je posrečilo, čeprav je opazna razlika pri skrbi za posamezne razglednice. Večina jih je izdelanih zelo skrbno, lahko je razbrati, da so terjale svoj čas in zavzeto delo, razglednici s podobami Kreka in Korošca ter izročanje podpisov za Majniško deklaracijo pa sta v primerjavi z drugimi risarsko veliko bolj skromni. Kljub temu je mogoče reči, da je Gaspari tudi pri deklaracijskih razglednicah ohranil svojo visoko risarsko raven, ni pa dosegel tiste občutenosti, otožnosti in vsega lepega, kar je znal pričarati na svojih božičnih in velikonočnih razglednicah v letih prve svetovne vojne. Seveda je bilo pri deklaracijskih razglednicah poslanstvo njegovega dela drugačno in zato mu tega ni potrebno šteti v slabo.

Tudi za naše deklaracijske razglednice velja, da so pravi majhni spomeniki iz obdobja slovenske zgodovine, ko se je naš narod postavil, da vrže s sebe breme pritiska tujca in začne odločati o sebi.

OPOMBE

1. Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Slovenska matica 1971. — 2. Me-

tod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965. — 3. V deklaracijskem gibanju je nastal poseben znak. Oblikovan je bil kot bršljanov list, s tem je bilo deklaracijsko gibanje simbolično povezano s kmečkimi punti, saj je bil zimzelen tudi znamenje upornih kmetov. Spomladi 1918 so bili deklaracijski znaki izdelani na Češkem. Za ženske so bili oblikovani kot broške (srebrna in zeleno emajlirana različica), za moške kot manjši znak z iglo za zatikanje (z emajlom ali samo srebrn). Več o tem sem napisal v članku Znak Majniške deklaracije, Numizmatični vestnik, Ljubljana 1986. — 4. Gasparijeve razglednice, katalog k razstavi razglednic Maksima Gasparija iz zbirke Marjana Marinška, Titovo Velenje 1986, Maksim Gaspari ilustrator, Narodna galerija, Ljubljana 1986. — 5. Slovenski narod, 30. junija 1918, str. 2. — 6. Več o teh razglednicah sem napisal v Kroniki, leta 1985, št. 1, str. 41—49. — 7. Ilustrirani Glasnik, 22. avgust 1918, str. 405. — 8. Ivan Cankar: Slovenci in Jugoslovani, predavanje 12. aprila 1913 v Ljubljani. — 9. Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941. — 10. Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—41, Ljubljana 1965, str. 28.

Predstavljene razglednice so iz moje zbirke, razen deklaracijske razglednice 138, ki je iz zbirke Miloša Mikoliča, Ljubljana, in se mu za pomoč zahvaljujem.

KRATEK ORIS ZGODOVINE NOB NA GORJANCIH IN V ŽUMBERKU

ZDENKO PICELJ

V osvobodilnem boju naših narodov so bili Gorjanci in Žumberak od prvih dni vstaje žarišče hudih bojov proti nemško-italijanskim okupatorjem in izdajalcem slovenskega in hrvaškega naroda, belogardistom in ustašem. V tem skupnem boju slovenskih in hrvaških partizanov sta se ustvarjala in utrjevala bratstvo in enotnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, utirala se je pot bratske enotnosti enakopravnih narodov in narodnosti Jugoslavije.

Predvojne razmere so bile na prostoru med Gorjanci in Krko dokaj težavne. Gospodarstvo in proizvodnja sta bila do okupacije na zelo nizki ravni. Najbolj enostavna kmečka proizvodnja je bila v nižjih predelih Gorjancev, višje pa so sekali in izkoriščali obširne bukove gozdove, večinoma za drva in široko porabo, nekaj tudi za prodajo in industrijske namene. Ti kraji so bili že takrat znani po pri-

delovanju znanega dolenjskega cvička. Bil je zelo pomemben pridelek v prehrani, ker so ga lahko dali tudi na trg. Zaradi goste naseljenosti in zaostalosti gospodarstva pod Gorjanci je bilo veliko poceni delovne sile. Delavstva v teh krajih skoraj ni bilo. Po večini je bilo delo le sezonske narave, posamezniki pa so že v mladih letih iskali delo in zaslužek v drugih krajih doma in v tujini. Pretežna večina mladine je po končani osnovni šoli ostala doma na kmetijah svojih staršev in se ukvarjala z vsakdanjimi kmečkimi opravili. Zaradi dolgotrajnega vztrajnega dela Komunistične partije so se napredne ideje širile tudi v teh krajih. Počasi se je začela spreminjati miselnost dela prebivalstva. Krepili sta se narodna zavest in revolucionarnost. Kljub tako zaostalim gospodarskim razmeram so v vseh večjih krajih pa tudi po vaseh obstajale dejavne organiza-

cije Sokola, Društva kmetijskih fantov in deklet in razni krožki, ki so privabili mladino v organizirano telesno vzgojo, prirejale kulturne nastope, izlete in podobno, ki so imeli pozitivno vlogo pri bujenju narodne, socialne in politične zavesti mladih. Seme narodnega odpora in nastanek organiziranega gibanja za narodno osvoboditev je našlo v teh krajih plodna tla. Člani KP Slovenije, ki so živeli tu ali pa so bili poslani v pomoč iz Ljubljane, so našli tu mnoge zavedne ljudi.

Tudi na Žumberku so bile predvojne življenjske razmere zelo težavne. Prebivalstvo se je v tem izrazito planinskem območju ukvarjalo izključno s poljedelstvom in živinorejo. Toda glede na podnebje, pomanjkanje obdelovalnih površin ter ekstenzivno proizvodnjo ni zadostovalo niti za lastne potrebe. Glavno žito je bila koruza, od drugih kultur pa krompir. Sadjarstvo je bilo slabo razvito in še to le na obronkih Žumberka. Največja bogastva Žumberka, gozdove, ki zavzemajo tretjino koristnih površin, niso izrabljali za nastajanje industrijskih obratov, temveč samo za oskrbovanje okoliških krajev z drvmi. To je omogočalo sezonsko delo majhnemu številu ljudi. Živinorejstvo je pomenilo najpomembnejši vir dohodka. Naravni prirastek prebivalstva je bil velik. To je ob slabi razvitosti območja in siromaštvu povzročilo, da se je od leta 1881 do 1941 polovica prebivalstva izselila v druge kraje po Jugoslaviji ter prekomorske in zahodnoevropske države.

V tem času sta imela največji vpliv v Žumberku Hrvaška seljačka stranka (HSS) ter vladajoči režim, medtem ko se je vpliv ustašev čutil le v nekaterih vaseh občine Sošice in Kalje. Čeprav do vojne na tem območju ni obstajala organizacija KPH, se je njen vpliv od leta 1937 vse bolj čutil v nekaterih vaseh, kjer so delovali simpatizerji in posamezni člani partije. Ti so bili povezani s partijskimi aktivisti in organizacijami v sosednjih mestih in delavskih sredstvih, v prvi vrsti z Zagrebom. Iz njih sta bili oblikovani močna skupina KPH in mladinska skupina, ki sta že v maju 1941. leta prerasli v partijsko organizacijo in organizacijo SKOJ.

Kraji pod Gorjanci so bili priča vojnemu razdejanju že prvega dne nenapovedane vojne, saj so nemške zračne sile 6. aprila 1941 bombardirale vojaško letališče pri Cerkljah. V Brezicah so bili Nemci že 11. aprila popoldan, prav tako pa so nemške izvidnice istega dne prišle skozi Metliko in čez Gorjance v Novo mesto, ki so ga predhodno bombardirali in ga zavzeli.

Nemci so zasedli ves predel pod Gorjanci, čeprav so po sporazumu med Nemčijo in

Italijo ti kraji pripadli slednji. Predel pod Gorjanci v Beli krajini so Nemci izpraznili že konec aprila, srednjo dolino Krke pa po 10. juniju 1941, vendar so se tu ustavili že na Bučki in v Zameškem, v Kostanjevici pa so postavili straže takoj onstran mostu.

Okupacija fašističnih sil je ustvarila v teh krajih posebne razmere. Območje je bilo razdeljeno na tri okupacijske oblasti. Vzhodni del Gorjancev in Krško polje na relaciji Stojdraga, Gadova peč, Bušča vas, Malo Mraševo in naprej v smeri Bučka — Ljubljana so zasedli Nemci, drugi del Gorjancev do Novega mesta je zasedla italijanska vojska, Žumberak pa je pripadel tako imenovani Nezavisni državi Hrvatski (NDH) in je bil v sestavi kotarske oblasti Jastrebarsko. Le občino Radatovići so okupirali Italijani, ker je bilo to območje v stari Jugoslaviji nekaj časa priključeno Sloveniji. Državne meje med njimi so bile strogo določene, tako da je bila vsaka normalna komunikacija onemogočena. Že na samem začetku so okupacijske oblasti zahtevale popolno poslušnost.

Kljub temu pa je KPJ z razglaslo mpozvala narode v boj za nacionalno osvoboditev in začela s pripravami na oborožen boj.

Žumberak je bil zelo ugoden teren za formiranje in delovanje partizanskih enot. Toda tudi za ustaško oblast je bilo to območje zelo pomembno. To kaže tudi njihova razmestitev sil v okoli tridesetih vaseh, medtem ko so Italijani v Radatovičih in Ostrižu imeli le dve močnejši vojaški posadki. Ustaši so takoj začeli množično mobilizirati mlade ljudi med domobrane, naprednejše pa zapirati in jih pošiljati v taborišča, medtem ko so Italijani večino ljudi internirali.

Po napadu nemške vojske na Sovjetsko zvezo je na gorjanskem podgorju začela dobivati vse večji vpliv Osvobodilna fronta (OF). Aktivisti so začeli ustanavljati poleti 1941 terenske odbore OF v vseh večjih vaseh, v manjših pa so delovali zaupniki. V drugi polovici avgusta 1941 je bil v Gornjem Vrhpolju ustanovljen rajonski odbor OF Šentjernej. Njegovo območje delovanja so bile občine Podbočje (takratni Sv. Križ), Kostanjevica, Šentjernej, Orehovica ter Bela cerkev, Šmarjeta in Škocjan na levem bregu Krke. Povsod tod so se predle nevidne niti zaupnikov in terenskih odborov OF. Ti odbori so delovali tudi v belokranjskem delu Gorjancev, kjer so bili najbolje organizirani v hribovitih krajih, v Brezovi rebri, na Suhorju, in v Radovici, delovali pa so tudi drugje. Dne 26. novembra 1941 je bil ustanovljen rajonski odbor OF Suhor.

Prvi partizani so se pojavili na Gorjancih že julija 1941, po izdaji v Krškem, ko so Nemci postrelili deset članov KPJ. Ti partizani, med katerimi je bila tudi narodna herojina Milka Kerin, so se utaborili nad Vodenicami nad Kostanjevico. Zaradi lažjega oskrbovanja so premaknili taborišče čez nekaj časa na Špilarjevo špico nad Javorovico. V začetku septembra 1941 pa so jih poslali v novomeško partizansko taborišče na Frati.

Na Žumberku so se takoj po okupaciji člani partije kljub okupatorjevemu nasilju povezali z organizacijo v Jastrebarskem, Zagrebu in Karlovcu, zbirali orožje, imeli zveze, agitirali proti organizaciji domobranov in proti odhodu na delo v Nemčijo. Prav tako se je formirala prva celica KPH v Žumberku v gozdu Kremenjak nedaleč od Pečna, občina Kalje, a nekaj kasneje, 11. maja 1941, so se formirale tudi kandidatske skupine in skojevske organizacije.

V začetku avgusta 1941 so se po odloku CK KPH iz Zagreba napotile tri skupine v Žumberak. Iz njih so v taborišču blizu vasi Djurići (nedaleč od Pečna) 15. avgusta 1941 ustanovili prvi partizanski odred v Žumberku — Matija Gubec, imenovan tudi Odred proletarcev. Odred je štel okoli 40 borcev, med katerimi jih je bilo nekaj tudi iz Žumberka. V boju z ustaši 5. septembra 1941 je padeł Leo Rukavina, zagrebški skojevec in ilegalec, ki se je iz Okičev z orožjem in hrano prebil v klet Staničiča, kjer je čakal borce Odreda. To je bil prvi padli partizan v Žumberku.

Zaradi aktivnosti odreda so ustaši v začetku septembra proti njim usmerili večje sile. Ujeli so komandanta odreda Cvetka Floresa ter do začetka oktobra razbili odred. Večje število borcev so ujeli, medtem ko so jih 14 ustrelili. Le malo se jih je uspelo rešiti. V gozdove nad Kostanjevico so sredi septembra prišli trije hrvaški partizani iz tega odreda, katerim zaradi italijanskih zased po Gorjancih ni uspelo vzpostaviti zveze s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Dne 17. septembra so italijanski vojaki pripeljali skozi Oštrc v Kostanjevico ubitega hrvaškega partizana. To je bil Lovro Horvat, prvi padli partizan na Gorjancih. Ta prvi partizanski odred je bil razbit, toda njegove akcije so bile pomembna zgodovinska prelomnica, iz katere se je v naslednjih mesecih razvilo močno narodnoosvobodilno gibanje na Žumberku.

Prvo pravo partizansko enoto so na slovenski strani Gorjancev videli konec oktobra in v začetku novembra leta 1941, ko je bila Belokranjska četa na poti proti izselitvenem

ozemlju v Posavju. Ustanovljena je bila 30. oktobra 1941 na Smuku nad Semičem in je takoj nato odšla na pot. V globokem snegu je prišla četa skozi podgorjanske vasi do gradu Otočec. Kljub drugačnim zagotovitom prehod čez Krko ni bil mogoč. Zato se je četa odločila za vrnitev proti Beli krajini. Toda italijanska vojska, ki je zvedela za njeno gibanje, jo je začela zasledovati. Zaradi izdaje so jo obkolili v Gornjih Lazah, kjer je četa počivala po naporni poti. V nenakem boju je v noči na 3. november 1941 padla večina borcev Belokranjske čete.

Vse prvo leto NOB pod Gorjanci je bilo prežeto s političnim delovanjem ter z intenzivnim ustanavljanjem in delovanjem mreže OF organizacij, obenem pa je bilo to leto tudi priprava na oborožen boj. V tem času so predvsem zbirali orožje in drug vojaški material, s katerim so oskrbeli prostovoljce ob odhodu v gozdove. Kljub zaviralnim posledicam tragedije Belokranjske čete so se nadaljevale priprave za odhod v partizane. Na sestanku rajonskega odbora OF Šentjernej 25. decembra 1941 je bilo sklenjeno, da bodo vsi, ki želijo iti v partizane, razdeljeni na tri skupine, ki bodo druga za drugo v časovnih razmikih organizirano odhajale v partizane, brž ko bodo dokončno sestavljene, oborožene in opremljene. Sklenili so tudi, da bo odšla prva skupina v gozdove 5. januarja 1942. leta. Tega dne je dalo Podgorje prve borce za svobodo, ki so krenili v kraje domovanja Novomeške čete. V začetku februarja je krenila druga skupina prostovoljcev iz Šentjerneja, v noči z 9. na 10. marec pa še tretja. Odšle so na Gornjo Toplo reber, kjer so 3. marca ustanovili Peti slovenski oziroma Prvi dolenjski partizanski bataljon, ki je imel tri čete. Tretja četa tega bataljona se je imenovala Gorjanska in je pod vodstvom Franca Pirkoviča-Črta proti koncu marca, po napadu na Žužemberg, prispela na Gorjance. V začetku maja 1942 se je četa razdelila v tri vode, ki so zavzeli različne položaje po Gorjancih.

Kmalu je prišlo povelje, da se morajo vsi trije vodi ponovno zbrati na Pragu v Kobilah, kjer so 13. maja 1942 ustanovili Gorjanski bataljon, ki so ga sestavljale tri čete, in sicer Kostanjeviška, Šentjernejska in Bruniška četa. Prvi komandant bataljona je bil Franc Pirkovič, politični komisar pa Tone Sušteršič. Takoj so odbrali devetnajst borcev in jih poslali v Belo krajino, da bi po novembrski tragediji v Gornjih Lazah znova poživili vstajo na tem območju. Čez nekaj dni so se sestali z borci druge Belokranjske čete, ki je taborila na Mišinem brdu in

ustanovili prvi Belokranjski bataljon, ki je v noči na 1. junij 1942 napadel Sošice in razorožil mejno finančno stražo tako imenovane NDH.

Ta druga Belokranjska četa pa je pričela nastajati v aprilu 1942 in je taborila na območju Mišinega brda v občini Radatovići. Vanjo so stopali tudi prebivalci te občine. Ta enota je med drugim 20. maja 1942 napadla sovražnika pri Rožnem dolu, 28. junija pa Italijane pri Zajcu pod Gorjanci. Po formiranju Žumberačko-pokupskega odreda je večji del prebivalcev občine Radatovići stopil v to ali v druge hrvatske enote. Vanjo so se vključili tudi posamezniki iz severnih vasi Bele krajine.

Do pomladi leta 1942 je bilo delo pri razširjanju in utrjevanju zvez in organizacij KPH v ostalem delu Žumberka in okolici. V začetku marca 1942 je po odloku CK KPH in glavnega štaba Hrvatske prvi Kordunaški odred usmeril svojo aktivnost preko Kolpe v Pokolpje in Žumberak. Že v noči na 16. april 1942 se je čez Kolpo premaknila desetina partizanov prvega Kordunaškega odreda pod vodstvom Teše Bulata. Ta desetina je v noči na 20. april 1942 nadaljevala pot iz Pokolpja v Žumberak. Tu so jo sprejeli člani partije iz Pečna in Kalja. Vzpostavljena je bila tudi zveza s slovenskimi partizani, in sicer s Kostanjeviško četo Gorjanskega bataljona, s katerimi so imeli tudi skupno taborišče med Pogano jamo in Polonom, v bližini studenca Globočica. Sodelovanje med slovenskimi in hrvaškimi enotami je bilo od tega časa naprej neprekinjeno do konca vojne.

Ob istem času je bila napotena iz Korduna v Žumberak ena desetina partizanov pod vodstvom Grge Milašinića preko Bosiljeva in Ozlja, kamor je prišla šele 20. junija 1942. leta.

V začetku maja 1942 je na območje Okića in Horvata prišla s Korduna Milka Kufrin, ki je organizirala aktiviste na tem območju. Dne 26. maja 1942 se je njena skupina združila z desetino Teše Bulata, tako da je bila tega dne formirana prva Žumberačka partizanska četa s približno 50 borci. Za komandirja čete je bil imenovan Tešo Bulat, za političnega komisarja pa Ivan Sokolčič. V četi je bila takoj ustanovljena partijska celica, ki jo je vodila Milka Kufrin. Ta četa je 28. maja napadla skupno s Kostanjeviško četo Italijane pri Ostrcu. Pognali so jih v paničen beg nazaj proti Kostanjevici. Začela pa je z vsakodnevnimi akcijami v Žumberku, okolici Samobora, Jastrebarskega in v smeri proti Zagrebu.

Hkrati z Žumberkom se je razvijal in razširjal NOB tudi v Pokolpju, kjer se je ustanovila v začetku junija 1942 četa »Kljuka«, ki je štela okoli 60 borcev in je izvedla več uspešnih akcij na tem območju.

Kot rezultat prihoda, uspešne krepitve in delovanja partizanov v Žumberku in Pokolpju ter vse močnejšega patriotskega razpoloženja hrvaških ljudi je bil 2. julija 1942 ustanovljen Žumberško-pokupski odred. Komandant odreda je bil Slavko Klobučar - Čort, politični komisar pa Boris Balaš. Štab odreda je s 120 borci iz Gornjega Sjeničaka 17. julija odšel v Žumberak. V vas Petrovina so prišli 19. julija, kjer so jih napadli ustaši. V boju je padel komandant odreda Klobučar, štab odreda pa se je prebil v Žumberak, kjer so postavili zvezo z Žumberško partizansko četo. V nekaj akcijah so preprečili ustašem, da bi pregnali partizane z Žumberka. V rajonu »Žicara« je bil odred preformiran. Iz partizanskih enot v Žumberku je bil 24. julija 1942 ustanovljen prvi bataljon Žumberačko-pokupskega odreda »Josip Kraš« s tremi četami in s komandantom Miškom Breberinom ter političnim komisarjem Milanom Foštom. Odred je v tem času skupaj štel 450 borcev.

Italijani so ob vse večji rasti partizanske vojske v začetku leta 1942 začeli spomladi tega leta izvajati defenzivni načrt »Primavera«, ki je predvideval spomladansko vstajo slovenskega naroda in umik manjših italijanskih posadk v večje kraje. Tako so sredi leta 1942 imeli svoji postojanki le še v Kostanjevici in Šentjerneju. Partizani Gorjanskega bataljona so jih oblegali vse od maja do jeseni 1942, a jim postojank ni uspelo zavzeti.

Gorjanski bataljon je junija 1942 napadel tudi utrjene italijanske postojanke na Ratežu in v Brusnicah, od koder se je okupator s tanki in blindiranimi avtomobili umaknil v Novo mesto. Po vseh teh uspešnih borbah je nastalo in se vse bolj širilo osvobojeno ozemlje od Gorjancev do reke Krke. Na tem prostoru se je v varstvu Gorjanskega bataljona začela porajati nova družba.

Nastanek osvobojenega ozemlja in hkratna krepitev partizanske vojske sta omogočila nadaljnje utrjevanje OF in NOB. Na osvobojenem ozemlju so se zlasti razširili in utrdili terenski odbori OF v vaseh, kjer jih prej še ni bilo. Skoraj po vseh vaseh so ustanovili enote Narodne zaščite, ki so bile organizirane po četah in vodih. V drugi polovici maja 1942 je zaradi obsežnejših nalog okrožni odbor OF Novo mesto razdelil okrožje na podokrožja. Tako je nastalo tudi podokrožje Gorjanci, ki je obsegalo rajone Sv. Križ, Kostanjevico, Šentjernejo, Orehovico in

Brusnice. Podokrožni odbor OF Gorjanci so sestavljali predstavniki vseh treh političnih skupin: Jože Zamljen kot predstavnik Sokola, Jože Penca krščanskih socialistov in Martin Bajc KP Slovenije. Sekretar odbora je bil Vencelj Perko. Avgusta 1942 je bil ustanovljen še podokrožni komite KPS Gorjanci, in to za isto območje, kot ga je obsegalo podokrožje. Prvi sekretar komiteja je bil Bajc, kmalu pa je prevzel njegovo delo Franc Pirkovič-Črt. Ob politično organizacijskem delu je bila ena od osnovnih nalog podokrožnega odbora OF na osvobojenem ozemlju graditev ljudske oblasti. To se je začelo z volitvami v narodnoosvobodilne odbore kot osnovne celice, za katere je izvršni odbor 17. maja 1942 izdal odlok, da bodo prevzeli del pooblastil dotedanjih odborov OF. Volitve so bile na javnih zborovanjih, po navadi zvečer in večinoma na prostem. Volilno pravico so prvič dobile vse ženske in mladina, stara nad 18 let. Z izvolitvijo NOO so bile določene naloge predsednika in odbornikov, ki so bili zadolženi za delo na določenem področju, kakor so Narodna zaščita, gospodarstvo, preskrba in podobno. NOO so delovali do velike italijanske ofenzive na Gorjance, jeseni 1942. Po tej ofenzivi so Italijani odpeljali del odbornikov v internacijo ali v zapore, medtem ko so drugi zaradi nasilja začasno prenehali z delom.

Pri teh volitvah kot tudi pri izvajanju vseh političnih in gospodarskih nalog je bila zelo aktivna mladina, ki je bila organizirana v SKOJ in Zvezo delovne mladine (ZDM). V podokrožju je Vilma Bebler ustanovila poleti 1942 podokrožni komite SKOJ Gorjanci, katerega sekretarka je bila Vida Stanič.

Na osvobojenem ozemlju se je preizkušala v najrazličnejših smereh vsa iniciativnost, iznajdljivost in sposobnost delovnih ljudi pod Gorjanci. Partizanska vojska je že leta 1942 razlastila nemškega graščaka Pavla Langerja in zasedla grad Prežek. To je bil eden prvih gradov v Sloveniji, ki so ga zasedli partizani. Postal je središče in osrednje zbirališče partizanov gorjanskega podokrožja. Ob gradu so zgradili partizansko mesnico in prekajevalnico, pod gradom pri potoku Mlečnica pa je bila klavnica. V Hrastju pri Orehovici so poleti 1942 sezidali sadno sušilnico, ki je začela takoj delovati, saj je bila tega leta zelo dobra sadna letina. Blizu gradu Prežek je delovala na pobudo domače gospodarske komisije partizanska usnjarna, ki je izdelala precej dobrega vrhnjega usnja in podplatov. Organizirane pa so bile tudi čevljarke delavnice na Orehovcu in na Drči ter kuhanje žganja na Kiri pri Prežeku.

Celotno osvobojeno ozemlje so imeli do italijanske ofenzive popolnoma v rokah partizani Gorjanskega bataljona in aktivisti OF tega območja. Ta svobodnost in mirnost pri delu je pritegnila na svojo stran večino prebivalstva podgorjanskih vasi, ki so se aktivno vključili v različne oblike urejanja družbene ureditve. Gorjanski bataljon se je bojeval za zakonitost, red in disciplino v svojih četah in za pravno varnost prebivalcev na osvobojenem ozemlju. Partizani so bili odločni pri zatiranju vsakega nepoštenja v svojih vrstah in na ozemlju svoje pristojnosti. Samostanski kronist v Pleterjah je zapisal, da ni bila morala med ljudmi v preteklosti nikoli tako visoka. Partizanska vojska je bila poleg NOO edina oblast, ki jo je ljudstvo priznavało.

V tem času pa so začeli s svojo aktivnostjo tudi domači izdajalci. Prva skupina je prišla na Dolenjsko pod vodstvom Milana Kranjca proti koncu maja 1942 in se utaborila v gozdu nad Šentjoštom. Izdajala se je za partizansko vojsko in bila tako zavarovana pred napadi partizanov. S pogodbo med kaplanom Babnikom in Italijani pa je bila zavarovana pred njimi. Skrivanje pod partizansko kapo, nasilno odvzemanje hrane okoliškim prebivalcem, zahrbtno ubijanje partizanskih patrolj in novih prostovoljcev, ki so prihajali v to skupino v partizane, je trajalo vse do prvih dni v juliju. Takrat je politični komisar Gorjanskega bataljona na partijskem posvetovanju zvedel, da v Šentjoštu in okolici ni nikakršne partizanske enote. Tako je bilo izdano povelje za napad na belogardiste, vendar so ti za to že izvedeli in so se pravočasno umaknili. Pri preganjanju pa so vse bolj iskali pomoč pri Italijanih in s tem pokazali svoj pravi obraz.

Na območju Žumberka pa je Žumberačko-pokupski odred v začetku avgusta prešel v ofenzivo. Najprej je bilo osvobojeno Kalje, kjer se je formiral mladinski vod. Sovražnik je takoj zapustil še Sošice in Oštrc, tako da se je polosvobojeno ozemlje še razširilo do Kostanjevca — Sv. Jane in Stojdrage. To je omogočilo poleg formiranja novih partijskih in skojevskih organizacij ter NOO tudi ustanovitev Žumberške mladinske čete v Pečnu in kasneje še inženirske čete, ki je imela za nalogo rušiti komunikacije v Žumberku. V Pokolpu je četa »Kljuka« konec avgusta toliko narasla, da je bil iz nje ustanovljen bataljon Slavka Klobučarja kot drugi bataljon Žumberačko-pokupskega odreda. Akcije odreda so omogočile prihod 4. kordunaške brigade konec avgusta na Žumberak. Ta je 26. avgusta 1942 zavzela Jastrebarsko, onespособila železniško postajo in iz ustaškega ta-

borišča v Jastrebarskem osvobodila 727 srbskih otrok, ki so jih ustaši pripeljali 1942. leta iz Kozare, Korduna in Banije.

Proti tem partizanskim enotam na Žumberku so ustaši v septembru 1942 začeli večjo ofenzivo, v kateri so v Pečnu, Kalju in Cerovici ujeli okoli 200 aktivistov in pripadnikov NOB ter tudi nekaj žena in otrok. Od teh so jih večji del postrelili, vas Cerovica, Osunje, Đuriće in Prisjeko pa zažgali. Četrta Kordunaška brigada in bataljon »Josip Kraš« sta se umaknila v Belo krajino, od koder se je brigada vrnila na Kordun, medtem ko je bataljon »Josip Kraš« odšel pod Gorjance in od tam dalje skupno z Gorjanskim bataljonom na žago v Gorjancih.

Sredi septembra (14. 9.) so ustaši prodrli tudi na slovensko stran Gorjancev, in sicer v vas Planino, kjer so pobili skoraj vse moške, vas pa v celoti požgali. Samo dan kasneje so napadli še slovensko partizansko bolnišnico, ki je bila na hrvaški strani Gorjancev v vasi Prisjeka. Tu so ubili dr. Stanka Černelča, dva bolničarja in deset ranjencev, ki se niso mogli rešiti, ter šest vaščanov Prisjeko. V Prisjeko se je bolnišnica preselila iz bolniške postojanke Pendirjevke na Gorjancih konec avgusta 1942. Novembra 1943 je bolnišnica v Pendirjevki ponovno oživela. Dne 24. januarja 1944 se je preimenovala iz G 15A v SVPB-K (Slovenska vojaška partizanska bolnišnica, zaselek Kira). Dne 7. februarja 1944 pa je bil izdan odlok, da se bolnišnica vključi v oddelek SHVPB (slovenska hrvaška vojaška partizanska bolnišnica) v Pilatovcih, ki je bila urejena po žumberaških vaseh Gaj, Sekulići, Kuljaji, Doljani in Pilatovci. Ta bolnišnica je nastajala že proti koncu leta 1942, vendar se je konec marca 1943 preselila na Kočevski Rog, ker se je začela ustaška ofenziva.

Konec septembra 1942 sta se v Žumberak vrnila bataljon Josip Kraš in 1. bataljon Krškega odreda ter so 29. septembra 1942 osvobodili Sošice. V istem času sta se na Žumberak premaknila iz Gor. Budačkog prek Bosiljevega tudi štab Druge operativne cone odredov Hrvatske in Prvi proleterski bataljon Hrvatske. Ta bataljon je deloval na območju občin Radatovići in Sošice, bataljon Josip Kraš pa na območju občine Kalje. Ta dva bataljona in Krški so od 7. do 10. oktobra 1942 v hudih bojih v rajonu Sošice, Plavc, Kordića, Magovca in Oštrca odbili napade štirih ustaških bataljonov na osvobodeni Žumberak in jim prizadejali velike izgube in sestrelili en sovražni bombnik. V teh bojih pa je pri Visočju padel 9. oktobra 1942 Franjo Ogulinac-Selj, komandant Druge ope-

rativne cone NOB odreda Hrvatske, narodni heroj.

Italijani so pripravljali ofenzivo na osvobodeno ozemlje na Gorjancih, ki se je začela 28. oktobra 1942 in je trajala do 4. novembra istega leta. Hkrati je bil to tako imenovani 11. ali zadnji operativni cikel velike italijanske ofenzive na slovensko ozemlje, ki je trajala od julija do novembra 1942. leta. Sredi avgusta je usmerila ta ofenziva svoje operacije proti Rogu, kjer je bilo takrat vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja. Zato je vodstvo zapustilo Rog in se ponovno vrnilo v aprilu 1943, ko je začela nastajati Baza 20. V ofenzivi na Gorjance so ob velikih italijanskih enotah sodelovale tudi nemške, ustaške in belogardistične enote. Italijani so imeli namen uničiti osvobodeno ozemlje in zatreti narodnoosvobodilni odpor. Uspelo pa jim je le prekiniti poizkus delovanja nove ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju, ker so se takoj po končani ofenzivi vsi partizani, ki so ofenzivo preživeli, ponovno zbrali na Gorjancih in nadaljevali osvobodilni boj. Sovražnikova ofenziva pa je omogočila vzhodnemu robu Gorjancev približati belogardistične oddelke, pretrgala blokado Kostanjevice in Šentjerneja ter omogočila tudi nastanitev belogardistov na tem območju.

Iz Žumberka, ki ga je tudi zajela italijanska ofenziva, so se partizanske enote prebile ponoči 30. oktobra na območju Budinjaka prek Pokolpja in Donje Kupčine na Kordun. Tu so v Gornjem Sjeničaku enote Žumberačko-pokupskega odreda in prvega Proleterskega bataljona Hrvatske formirale 13. NOU brigado Josip Kraš. Brigada se je šest dni kasneje premaknila čez Kolpo in prišla v Žumberak, z njo pa je prišel tja še štab Druge operativne cone Hrvatske. Prihod brigad in štaba je razvnel vstajo v Žumberku in Pokolpju in omogočil doseg največjih vojni in političnih zmag NOV in NOB v celoti.

Po veliki ofenzivi na Gorjance je italijanski okupator sklenil zgraditi pod njimi pas utrdb in žične ovire, da bi hrvaškim partizanskim enotam onemogočil prihod v Slovenijo. Jeseni 1942 je bilo sodelovanje med slovenskimi in hrvaškimi partizani zelo razvito. Do septembra 1943 so Italijani postavili žične ovire že do bližine Stopič pri Novem mestu. Tudi nemški okupator je na meji z Italijo in NDH zgradil žične ovire, da bi onemogočil prehajanje partizanov iz Hrvatske in Ljubljanske pokrajine. Tako je bilo območje pod Gorjanci kar s treh strani obdano z utrjenim pasom in žičnimi ovirami, kot da gre za nekakšno koncentracijsko taborišče.

Razvoju partizanskih enot v Žumberku pa sta sledila tudi organiziranje in politični razvoj organizacij KPH, SKOJ, NOO in SMG (Savez mlade generacije). Dne 15. oktobra 1942 je bila prva seja okrožnega komiteja KPH Pokolpje, ki je zejemal tudi Žumberak, kateri je istega dne formiran v vasi Jezernice v hiši Nikole Šajatovića-Buje.

Že na drugi seji 1. novembra 1942 je bilo potrjeno, da je iz sestava »kotar Jastrebarsko« izločen hribovit del in se je formiral poseben »kotar Žumberak«, v katerega sestav je vključeno tudi območje Radatovićeve, s tem pa tudi kotarski komite KPH Žumberak, katerega sekretar je bil Dane Meaški. V začetu leta 1943 je bil formiran še okrožni komite SKOJ Pokolpje s sekretarjem Miko Špiljakom. Dne 6. januarja 1943 pa je bil formiran tudi kotarski komite SKOJ Žumberak, katerega sekretar je bil Nikica Šajatović.

Razvoj NOO se je začel s prihodom partizanskih enot na Žumberak v aprilu 1942. leta. Prve naloge so bile oskrbovanje partizanov s hrano, zato so se imenovali tudi oskrbovalni odbori, kasneje pa so se njihove naloge vse bolj širile. Že avgusta je bil formiran občinski NOO Radatovići, v oktobru pa še občinski NOO Kalje in Sošice ter v letu 1943 še NOO Vivodina in Krnoić. V začetku leta 1943 je bil formiran kotarski NOO Žumberak. Istega leta, ko je bil Žumberak osvobojen od Oslja do Stojdrage, Samobora in Jastrebarskega, je na območju Žumberka delovalo poleg kotarskega še pet občinskih in 32 mestnih NOO. Prav tako leta 1943 je bil formiran tudi okrožni NOO Pokolpje, ki je imel sedež v Sošicah. NOO postanejo pravi predstavniki narodne oblasti, ki na demokratičen način rešujejo vsa vprašanja ljudstva na osvobojenem ozemlju. Hkrati se formirajo tudi kotarski odbori AFŽ in USAOH (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske) Žumberak.

Takoj po prihodu na Žumberak so enote 13. NOU brigade Josip Kraš sodelovale skupno s slovenskim enotami v bojih na Žumberku in Gorjancih. Tako so 15. novembra 1942 zavzele Sv. Jano, 19. in 20. novembra pa so imele hude boje pri Novih Selah, Gor. Vasi, Kostajnici in Stojdragi. Dne 2. decembra 1942 je bila formirana komanda žumberškega področja v Sošicah z dvema četama. Dvajset dni kasneje je bila na območju komande področja ustanovljena tudi glavna partizanska bolnišnica z upravnikom dr. Adolfom Šumskim.

Kmalu po zadnji fazi italijanske ofenzive na Gorjancih je partizanska vojska prešla v protiofenzivo. Ponoči 23. novembra 1942 je

Cankarjeva brigada skupaj z Gorjanskim bataljonom napadla belogardistično postojanko v Sv. Križu. Kljub temu, da je niso uspeli zavzeti, so jo belogardisti čez nekaj dni zapustili, ker so uvideli, da je ne bodo mogli braniti.

Tik pred napadom na Suhor je bil formiran skupni operativni štab 13. NOU brigade Josip Kraš in Cankarjeve brigade. V noči s 26. na 27. november 1942 sta brigadi zavzeli važno belogardistično postojanko na Suhorju, kjer je doživela belogardistična strategija svojo nepopravljivo katastrofo. Zaradi tega poraza so belogardisti izpraznili brez boja večino postojank okoli Gorjancev in se umaknili v večje postojanke ali k Italijanom.

Dne 11. decembra 1942 je Vrhovni štab NOV in POJ razglasil 13. brigado za proletersko z imenom Rade Končar. Dne 15. decembra pa je s Cankarjevo brigado uspešno napadla Krašič, ki pa so ga ustaši čez nekaj dni spet dobili v svoje roke. Zato je 13. proleterska brigada skupno s 4. Kordunaško brigado 31. decembra 1942 ponovno napadla Krašič, kjer je bil dokončno likvidiran močan ustaški garnizon.

Ubitih, ranjenih in zajetih je bilo okrog 700 ustašev in nekaj domobrancev. Popolnoma uničena sta bila dva ustaška bataljona. To je bila največja zmaga partizanov v Žumberku med vsem NOB.

Še pred to akcijo so Italijani zaradi akcij partizanskih brigad 4. decembra 1942 zapustili Radatoviće, 9. decembra pa še Ostriž, tako da se je osvobojeno ozemlje Žumberka razširilo na celo radatoviško in del vivodinske občine. To je omogočilo poplnitev 13. brigade z novimi borci. S krašičko zmago je bila odprta tudi smer proti Draganiću oziroma progi Zagreb—Karlovac ravno v času, ko je sovražnik pripravljal in že izvajal četrti ofenzivo na osrednje partizansko ozemlje.

Po boju v Krašiču so se boji v Žumberku nadaljevali. Deli 13. in 4. kordunaške brigade so 12. januarja 1943 napadli Samobor in osvobodili Šipak, Guce, Donjo Kupčino in Draganić. Sovražnik se ni mogel pomiriti z osvobojenim ozemljem in z vse večjim ugledom NOV na tako občutljivem območju v bližini Zagreba. Zato je načrtoval ofenzive na Žumberak in Gorjance. Teh ofenziv je bilo v vsakem vojnem letu nekaj. Z razširitvijo in vedno večjo močjo NOB pa je sovražnik pošiljal vse večje in večje sile, da bi obdržal svoje pozicije, menjal je taktiko in uvajal vse večje nasilje.

Pred italijansko-ustaško ofenzivo na Žumberak in Gorjance od 30. januarja do 2. februarja 1943, v kateri so sodelovali deli

treh italijanskih divizij in dva domobranska bataljona, so 13. proleterska in 4. kordunaška brigada skupaj s slovenskimi brigadami Gubčevo, Tomšičevo in Cankarjevo formirale skupni operativni štab, katerega komandant je bil Šaranović, politični komisar Belinić in načelnik Tarabić, in se dogovorile za skupne akcije. V hudih bojih so zadale sovražniku velike izgube in ga pregnale v začetne garnizone. Same so nadaljevale z akcijami na železniški progi Zagreb—Karlovac in na Gorjancih, kjer so tako utrjevali tudi v nadaljnjih bojih proti ustašem, Italijanom, beli gardi in Nemcem, bratstvo in enotnost hrvatskih in slovenskih brigad.

Tako je na Gorjancih v februarju 1943 Cankarjeva brigada napadla belogardistično postojanko v Pleteljah, od koder so se belogardisti rešili 21. februarja s pomočjo Italijanov. S tem je bil Pleterski samostan, ki je ves čas NOB na Gorjancih dajal partizanom in aktivistom OF različne oblike pomoči, po nekaj mesečni zasedenosti po belogardistih ponovno osvobojen. Istočasno pa je hrvaška 13. proleterska brigada zaradi zavarovanja Cankarjeve brigade pri napadu na Pleterje napadla belogardistično postojanko v Brezovici.

Zaradi izvajanja skupnega načrta o nadaljnjih bojih, dokler so bile slovenske brigade še na območju Žumberka, se je začasno formiral v začetku februarja 1943 skupni operativni štab, v katerega sestav so šle 13. proleterska NOU brigada Rade Končar, 4. kordunaška brigada in slovenska NOUB Matija Gubec.

Dne 20. februarja 1943 je bila formirana tudi vojna partizanska bolnišnica Druge operativne cone Hrvatske in Prve operativne cone Dolenjske z upraviteljem dr. Francem Novakom, namestnikom dr. Josipom Milunićem ter komisarjem Ante Novakom in namestnikom Viktorjem Koričanom. Bolnišnica je bila v Čemerniku pri vasi Cvjetišu, kamor so že konec februarja namestili okoli 200 ranjencev. Varovale so jo teritorialne enote komande žumberškega območja in enote Zapadnodolenjskega odreda. Hkrati so začeli graditi zemljanke za negibljive ranjence, a sredi marca so se lotili gradnje nove bolnišnice v Sušici.

Belogardistom pa so se po padcu Suhorja razpršili veliki načrti, da bi se polastili Gorjancev, zgradili na njih oskrbovalno letališče in od tam korak za korakom osvajali osvobojeno partizansko ozemlje.

Nekaj dni po zmagi na Suhorju je bil Gorjanski bataljon razformiran in vključen v Cankarjevo brigado. Ostalo je le 20 do 30

borcev, ki jih je odbral Dušan Kambič za terensko četo in 15 fantov za nove relejne in kurirske postaje TV. Gorjanska terenska četa se je skupaj z Belokranjsko in Roško povezala v Vzhodnodolenjski odred, katerega komandant je bil Dušan Kambič. Zadnji dan v letu 1942 je Gorjanska terenska četa odšla v Buliče v Žumberak, kjer je skrbela za varnost velike slovensko-hrvaške bolnišnice, jo oskrbovala s hrano in patroljirala po slovenski strani Gorjancev. Spomladi 1943 se je z novimi prostovoljci razrasla v nov Gorjanski bataljon, katerega komandant je bil Maks Vale-Fiči, za njim pa Ivan Jakič-Jerin. Ta bataljon je 28. septembra 1943 prišel v sestav Petnajste brigade.

Na območju Žumberka je bil v februarja 1943 formiran samostojni Žumberački bataljon. Sovražnik pa ni miroval. Dne 22. marca 1943 so Italijani, ustaši in domobranci, skupaj približno 5000 vojakov, napadli položaje 13. proleterske brigade, ki se je z bolnišnico in velikim številom ljudi umaknila na Rog. Tam so bili ranjenci nameščeni v slovenske bolnišnice. Štab cone in brigade pa so odšli preko Kolpe in se zadržali v rajonu Bosiljevega, medtem ko je na osvobojeno ozemlje Korduna odšlo večje število težjih ranjencev. Po štirih dneh se je na Žumberak vrnil Žumberački bataljon, narod in Komanda področja, a 8. aprila 1943 še štab cone in 13. proleterska brigada Rade Končar. Med ofenzivo so ustaši zažgali bolnišnico na Čemerniku in vas Cvjetišu. Iz Žumberškega bataljona in enot komande žumberškega področja, ki je bila razformirana, je bil po ukazu štaba Druge operativne cone na Žumberku 2. aprila 1943 formiran Žumberački odred. S prihodom bataljona Kljuke v njegov sestav 8. maja 1943 se je odred preimenoval v Žumberačko-pokupski odred.

Na slovenski strani Gorjancev pa so v letu 1943 vplivali na moralo prebivalstva tudi pohodi večjih enot NOV. Med pomembnejšimi pohodi v severozahodnem delu Gorjancev je bil vdor Cankarjeve in Šercerjeve brigade na nemško naseljeno območje in na letališče pri Cerkljah v začetku julija 1943, ko so uničili štiri letala. Ta akcija je imela močan propagadni učinek, saj so domačini po dolgem času spet videli številno in dobro oboroženo partizansko vojsko in začutili, da niso ostali sami.

Delo OF pa je bilo po ofenzivi zaradi povečane sovražnikove dejavnosti pod Gorjanci zelo oteženo. Pri svojem delu se je opirala le na posamezne zaupne terenske aktiviste in mladinske aktivne po vaseh, predvsem pa na člane KP in SKOJ. Kljub povečanemu

belogardističnemu nasilju v začetku leta 1943 je bila večina prebivalcev še vedno na strani OF. Na krepitev splošne morale so vplivali porazi Nemcev na vzhodni fronti in neuspehi Italijanov v Afriki, na drugi strani pa nenehna krepitev partizanske vojske v vseh predelih Jugoslavije. Le slabo razgledani ljudje so še videli prihodnost v belogardistični hlapčevski vojski. Požigi, izdajstva in umori pa so to napačno orientiranost nekaterih ljudi postopoma zmanjševali.

V drugi polovici aprila 1943 so Italijani izvedli ofenzivno operacijo na območje Žumberka in Gorjancev. Gubčeva in 13. proleterska brigada sta imeli hude boje na območju Radatovičev. Z bolnišnico sta se umaknili proti Škocjanu. Od konca aprila pa do 12. maja 1943 imajo 13. proleterska in dve slovenski brigadi stalne boje proti Nemcem in belogardistom med rekama Savo in Krko. Dne 28. maja 1943 je 13. proleterska brigada opravila eno najbolj znanih akcij, ko je napadla in zavzela ustaško jadrarno šolo v Sv. Nedelji blizu Samobora. Zaplenili so v hangarju dve letali, veliko količino vojaškega materiala ter ujeli 120 ustaških gojencev, avtomehanikov in stražajev, ne da bi pri tem sami imeli izgube. Ta akcija je imela velik politični odmev v Zagrebu, Samoboru, Jastrebarskem in Žumberku.

Na to pa so ustaši, Nemci in Italijani odgovorili z novimi manjšimi in večjimi ofenzivami na osvobojeno ozemlje Žumberka. Tako je pet ustaško-italijanskih bataljonov 18. junija 1943 na območju Vivodine napadlo enote 13. proleterske brigade in Žumberško-pokupski odred. Po štiridnevem boju so se s precejšnjimi izgubami vrnili na izhodiščne položaje. Konec julija 1943 so močne sile italijanske divizije Lombardija in dva ustaška bataljona napadli iz Metlike, Ozlja in Jastrebarskega partizanske enote na območju Žumberka. Hoteli so onemogočiti volitve v NOO na tem območju. Pri tem so delno uspeli, ker so se partizanske enote skupaj z bolnišnico in delom prebivalcev umaknile v smeri Semiča, tako da so bile volitve šele po ofenzivi.

Dne 25. julija 1943 so ljudje zvedeli novico, da je v Italiji propadel fašistični režim. Tako je bilo jasno, da bo italijanske okupacije kmalu konec. Dne 8. septembra 1943 je Italija kapitulirala in dežela pod Gorjanci je bila za nekaj časa spet svobodna. Čeprav so Nemci takoj zasedli Kostanjevico in so se jim pridružili še belogardisti, ki so se v Zameškem poklonili novemu gospodarju, so bili ljudje vedro razpoloženi. Podokrožni odbor OF Gorjanci je z letakom razglasil, da

vso oblast v podokrožju prevzema OF in da se vsi za orožje sposobni moški postavljajo pod vojaško obveznost NOV in POS. Podokrožni odbor se je nastanil v svobodnem Šentjerneju in se preimenoval v podokrožni odbor Šentjernej. Poglavitna naloga OF takoj po kapitulaciji Italije so bile volitve v zbor odposlancev slovenskega naroda, ki je bil v Kočevju. Volitve so bile uspešno izvedene v celotnem podokrožju, v katerem je bilo izvoljenih 19 delegatov.

Dne 11. oktobra 1943 pa se je začela ofenziva novo ustanovljenega 7. korpusa z napadom Gubčeve brigade in topniškega divizion 15. divizije na Kostanjevico. Toda po treh dneh obleganja jim je ni uspelo zavzeti. Prišlo pa je tudi povelje za ustavitev nadaljnjih napadov zaradi bližajoče se nemške ofenzive na Dolenjsko in Notranjsko. Ta je trajala od 21. oktobra do 12. novembra 1943 in je zajela tudi severovzhodni del Gorjancev in Žumberka. Namen nemške operacije je bil uničiti osvobojeno ozemlje, ki je nastalo ob kapitulaciji Italije in odriniti enote NOV od pomembnejših prometnih zvez. V ofenzivi je sodelovalo tudi slovensko domobranstvo, ki je Nemcem dodelilo nekaj vodnikov. Ko je sovražnik odrinil Gubčevo brigado od Kostanjevice na Gorjance in ji prizadejal precejšnje izgube, je neovirano prodiral proti Novemu mestu. Na tej poti je sejal ogenj in smrt, saj je za seboj puščal pogorišča in številne mrtve. Pri tem so bili najbolj aktivni domobranci, ki so bili preoblečeni v nemške uniforme. Vsi odbori OF so se rešili tako, da so se umaknili v gozdna zavetišča vrh Gorjancev, podokrožni odbor OF Šentjernej pa se je premestil v Bušinj vas v Beli krajini.

Po kapitulaciji Italije in velikih uspehih partizanskih enot pride tudi v Žumberku do hitre krepitve NOB. Zato želi sovražnik z ofenzivo z velikimi silami uničiti partizanske enote in NOB v celoti. Nemška ofenziva je zajela območje Žumberka z vseh strani. Sodelovali pa sta dve kompletni diviziji in deli drugih enot. Med njimi je bil tudi Romelov korpus, zato je ta ofenziva imenovana tudi Romelova ofenziva. Po tridnevni bojih so se 13. proleterska brigada in Žumberško-pokupski odred skupaj z bolnišnico prebili iz obroča s precejšnjimi izgubami. Preko Pokolpja so se umaknili na Kordun. Z njimi so se umaknili tudi okrožni komite KP Pokolpje, okrožni komite SKOJ Pokolpje in okrožni NOO Pokolpje, ki pa so ostali v Pokolpju. Od tam so nato vodili delo teh organizacij na območju Žumberka in Pokolpja. Po tem je 13. proleterska brigada zapu-

stila to območje in je odšla v sestav prve proleterske divizije. Nemci so med ofenzivo na območju Žumberka pobili veliko nedolžnih ljudi, žena in otrok, požgali veliko vasi in jih oropali. Toda glavnega cilja uničiti partizanske sile in NOB na tem območju, ni so uspeli ostvariti.

Celotno vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja se je po kapitulaciji Italije nastanilo v Soteski. Med nemško ofenzivo jeseni 1943 je vodstvo NOG večkrat zamenjalo kraj bivanja. Nazadnje se je umaknilo na Seč nad Črmošnjicami, nato pa spet v Kočevski Rog, in sicer na Bazo 20. Tu sta CK KPS in IO OF ostala do 19. decembra 1944, ko sta se preselila na Dobljško goro v Beli krajini.

Glavni štab slovenske partizanske vojske se je po vdoru Nemcev umaknil iz Soteske in prav tako menjaval svoje položaje od Pribišja preko Semiča, Črmošnjic do Dragatuša in vasi med Semičem in Otovcem, dokler se ni jeseni 1944 nastanil na Lokvah pri Črnomlju na Bazi 100.

Ker so Italijani v poletni ofenzivi uničili partizanske delavnice na Podstenicah, so morali partizani poskrbeti za nove, ki pa so v letu 1943 večkrat menjavale kraj delovanja zaradi sovražne nevarnosti. Po nemški ofenzivi jeseni 1943 so v Starih žagah, Novi gori in Divjem potoku nastale različne delavnice: mehanična, usnjarska, čevljarska, krojaška in druge, ki so se tu obdržale vse do njihovega razpusta 27. aprila 1945. leta.

Na Rogu je bilo tudi veliko partizanskih bolnišnic, za katere so v začetku leta 1943 ustanovili enotno vodstvo zdravstvenih postojank. Za roške bolnišnice se je začela uporabljati kratica SCVPB (Slovenska centralna vojaška partizanska bolnišnica). Sedež uprave je bil do decembra 1943 v Jelendolu, od decembra 1943 do aprila 1945 pa v Komarni vasi blizu Črnomlja.

Po vdoru Nemcev na to ozemlje je povsod vladal preplah. V nižinskih vaseh Gorjancev je prebivalstvo prišlo pod pritisk domobranske propagande, ki so te vasi stalno nadzorovali, tako da je bilo tukaj politično delo OF zelo oteženo, vendar pa nikoli ni bilo pretrgano.

Decembra leta 1943 je bilo razpuščeno podokrožje Šentjerneje kakor tudi vsa druga podokrožja v okrožju Novo mesto, območje pa razdeljen na kostanjeviški, šentjernejski in podgrajski rajon. Februarja 1944 so se rajoni preimenovali v okraje in postali okrajni odbori OF. V tem času so propagirali sklepe drugega zasedanja AVNOJ in prvega zasedanja SNOS v Črnomlju, ki je bilo 19. in 20. februarja 1944. Sklepe je ljudstvo z navdušenjem sprejelo in začeli so s pripra-

vami na volitve v krajevne NOO in okrajne Narodnoosvobodilne skupščine (NOS). Na območju Gorjancev so te volitve opravili le v belokranjskem delu Gorjancev, medtem ko drugod zaradi sovražnikovega stalnega nadzora in vpliva njegove propagande to ni bilo mogoče. V ta namen je OF organizirala več sestankov, ki pa so bili le v višje ležečih vaseh.

Po odloku GŠ NOV Hrvatske je bil 2. novembra 1943 formiran štab Žumberško-posavskega sektorja za vodenje akcij enot na območju Žumberka, Pokolpja in Posavine. Na Žumberak je bila namesto 13. proleterske brigade napotena 16. mladinska brigada Jože Vlahovič iz 12. slavonske divizije in Žumberško - pokupski odred. Tu so ostali do maja 1944. V Pokolpskem Cerju je bila 8. januarja 1944 formirana brigada Franjo Ogušinac-Seljo. Vse te enote v Žumberku in Pokolpju so odšle v sestav novo ustanovljene 34. divizije NOVH. Mladinska brigada in del Žumberško-pokupskega odreda sta takoj v novembru in decembru 1943 ter v januarju 1944 izvedla več uspešnih akcij proti ustašem na območju Žumberka in proti Samoboru, Jastrebarskem in progi Zagreb-Karlovac. V odgovor na te akcije pa so 392. legionarska divizija, 1. domobranski in 10. ustaški bataljon iz Karlovca in Jastrebarskega napadli enote mladinske brigade in Žumberškega odreda 15. januarja 1944 v Žumberku, vendar so se bili prisiljeni umakniti. Ravno tako je bil odbit napad domobranskih sil iz Jastrebarskega proti Sv. Jani 27. januarja 1944. Napad je sovražnik ponovil 27. februarja na položaje mladinske brigade pri Pribiću in Slavetiću, vendar je bil ponovno odbit. Do 1. maja 1944 sta mladinska brigada in Žumberško-pokupski odred uspešno branila osvobojeno ozemlje Žumberka pred Kozarško in 392. legionarsko divizijo in drugimi ustaškimi silami na tem območju. Takrat se je mladinska brigada preko Pokolpja vrnila v Slavonijo. O silovitosti bojov govori tudi podatek, da je mladinska brigada imela v sedmih mesecih, kolikor je bila na Žumberku, okoli 240 mrtvih in 140 ranjenih borcev. Toda nalogo je uspešno opravila.

V Gorjanskem podgorju pa je bilo prebivalstvo preplašeno po nesreči na Javorovici 16. marca 1944, ko je padel skoraj ves 4. bataljon Cankarjeve brigade, ki je prišel na to območje v začetku februarja 1944. Zato so aktivisti prenehali z večjimi sestanki po vaseh. Možni so bili le še razgovori s posameznimi osebami, s katerimi so aktivisti prihajali v stik. Domobranci in Nemci pa so v tem času intenzivno nadzorovali ves teren in ustražovali ljudi. Ker tu ni bilo stalnih

enot NOV in POS, so sovražnikovi oddelki nemoteno križarili po terenu in mobilizirali ljudi v domobransko vojsko ter lovili aktiviste OF. Celotno delovanje OF je slonelo na najbolj konspirativnem delu posameznikov, vendar je bilo tako močno, da se je še vedno čutil njen vpliv. Ker domobranci organizacijam OF niso mogli do živega, so začeli s tako imenovano »črno roko«. Pobijali so pripadnike osvobodilnega gibanja ponoči in to kar na njihovih domovih.

V drugi polovici junija 1944 je sovražnik začel obsežno ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju Žumberka, silam 34. divizije in delom 3. brigade 8. divizije NOVH. Napad se je začel 20. junija pri Sv. Jani. Po hudih bojih so partizanske enote odbile sovražnika in ga prisilile na umik proti Samoboru, Jastrebarskem in Petrovini. Iste sile, okrepljene še z dvema ustaškima bataljonoma, so 27. junija napad ponovile, vendar so se bili po šestdnevni bojih prisiljeni umakniti v začetne garnizone s precejšnjimi izgubami. Kljub temu pa je sovražnik še vedno napadal in 10. julija 1944 je začel sedemdnevni napad na osvobojeno ozemlje Žumberka od Ostrca do Radovice z dvema polkoma Kozaške divizije, lovskim polkom ter s po eno ustaško in domobransko brigado. V pomoč 34. in 8. diviziji je prišla 15. divizija 7. slovenskega korpusa. Kozakom je 16. julija uspelo vdreti v Metliko in jo delno tudi zažgati, toda že po slabih dveh urah so se začeli naglo umikati iz Bele krajine, ker so jih Gubčeva in dve hrvatski brigadi 8. divizije začeli obklojevati. Hkrati so skušali vdreti v Belo krajino tudi Nemci in domobranci iz Novega mesta. Kljub stalnem artilerijskemu obstreljevanju in podpori tankov jih je okoli Gornje Težke vode in Dolža zadržala Ljubljanska brigada, ki je imela 17 padlih borcev in bork.

Dne 16. julija je sovražnik oropal in zažgal veliko žumberških vasi, vendar se je kljub vsemu moral umakniti iz Bele krajine in Žumberka proti Krašiču in Ozlju.

Po umiku sovražnika je bila opravljena od 15. avgusta do 25. oktobra uspešna mobilizacija za popolnitev operativnih in vojaško zalednih enot. V vasi Žamarje je bila 27. avgusta 1944 iz borcev 2. bataljona Žumberškega odreda in mobiliziranih ljudi formirana Žumberška brigada, ki je odšla v sestav 34. divizije. Iz Žumberškega odreda je bil izločen še del borcev in starešin ter so iz njih formirali še Okičko in Vivodinsko četo ter Samoborsko-jaskanski odred, ki je obstajal do 10. februarja 1945. leta, ko je bila z njim popolnjena Žumberška brigada.

Žumberška brigada je v septembru 1944 branila svobodni ozemlji Žumberka pred vpadi Nemcev in ustašev, v začetku oktobra pa je imela akcije tudi v okolici Zagreba. V novembru in v začetku decembra 1944 je brigada usmerila svojo aktivnost proti Ozlju in Karlovcu. Tako je zavzela sovražno oporišče Zorkovac, tovarno eksploziva Titanik v Mahičnem, s Karlovsko in Seljino brigado pa je 10. decembra sodelovala tudi v napadu na utrjeno domobransko postojanko v Horvatih in jo uničila. V tej akciji sta bila porušena tudi most ter proga Zagreb—Karlovac, ki je bila minirana na 286 krajih in popolnoma onespособljena v dolžini desetih kilometrov. Po teh akcijah je brigada 31. decembra 1944 napadla še nemško oporišče v Bregani.

Zadnji poskus sovražnika, da bi uničil svobodno belokranjsko ozemlje, je bil novembra 1944. Načrt se je imenoval Snežni metež. Uničil naj bi osrednje partizanske ustanove in oskrbovalne baze v Beli krajini. Pohod je sovražnik izvedel iz Kočevja, Novega mesta in iz Ozlja. Dne 14. novembra je novomeški skupini sovražne vojske uspelo z manjšimi silami vdreti v Semič, a se je hitro umaknila v Pribišje, kjer sta jo napadla 12. in Gubčeva brigada. Sovražnik se je komaj rešil v Novo mesto. Kočevski skupini je istega dne prav tako z manjšimi silami uspelo vdreti v Črnomelj, od koder so osebje zalednih partizanskih ustanov in del prebivalstva že prej umaknili na območje Suhorja. Naslednji dan, ko se je sovražnik vračal v Kočevje so ga napadle in razbile enote 18. divizije. Proti Metliki so prav tako 14. novembra krenili tudi ustaši in Nemci iz Ozlja, a jih je pri Jurovskem brodu zavrnil Belokranjski odred. Tako je tudi ta zadnji sovražni poskus, da bi uničili svobodno belokranjsko ozemlje, klavrno propadel.

V okviru preureditve politično-teritorialnih enot NOG v Sloveniji so v oktobru 1944 združili okraja Kostanjevica in Šentjernej v večji okraj Kostanjevica. Sekretar odbora je bil Franc Dragan, sedež pa je imel v Bušnji vasi v Beli krajini vse do osvoboditve.

Politične razmere pod Gorjanci so se začele izboljševati proti koncu leta 1944, ko se je zaradi porazov nemške vojske na vseh frontah morala med prebivalstvom precej dvignila in so začeli dobivati vse bolj zaupanje v končno zmago NOV. Morala pa je začela vse bolj padati pri domobrancih in njihovih privržencih, kjer se je že začel kazati njihov razkroj. Začeli so begati iz postojank in se skrivati v bližini svojih domov. Nekateri pa so se že tudi začeli prijavljati pri odborih OF. Domobranci so v začetku leta 1945 začeli

priznavati zmago NOV in OF, vendar so kljub temu širili propagando, da bo čez nekaj let spet nova vojna, v kateri bodo partizani popolnoma uničeni.

NOG se je spomladi leta 1945 pripravljalo na zadnje operacije pri dokončnem osvobajanju dežele. Žumberška brigada je v sklopu 34. divizije za osvoboditev države sodelovala najprej v bojih po Pokolpju, potem v Baniji in nato v osvoboditvi Karlovca. Dne 7. maja 1945 se je bojevala s sovražnikom, ki se je umikal v smeri Jastrebarskega, in ki ga je 8. maja osvobodila Seljina brigada. Iste dne je imela Žumberška brigada še hude boje v Plješevičkem masivu ter je 12. maja vkorakala v Samobor. S tem je bilo osvojen celotno območje Žumberka.

Na drugi strani Žumberka pa je 3. črnogorska udarna divizija 2. jugoslovanske armade na pohodu od Karlovca čez Metliko že 8. maja 1945 vkorakala v osvobojeno Novo mesto. Dne 9. maja zjutraj pa sta 9. in 17. brigada 10. divizije osvobodili še ves preostali del Gorjancev.

Tako je bilo osvobojeno celotno območje Gorjancev in Žumberka. Po štirih letih trpljenja je svobodno zaživel v novi socialistični Jugoslaviji.

Območje Žumberka in Gorjancev je imelo med vojno velik vojaško strateški in politični pomen tako za NOB kot tudi za sovražnika. Prav zaradi tega in zaradi narodnostnega sestava prebivalstva (Slovenci, Hrvati in Srbi) so okupatorji ustvarili umetno tromejo, z dvema okupacijskima oblastema (italijansko in nemško) in tako imenovano NDH, ki so ji dodelili večji del Žumberka. Takoj so začeli utrjevati oblast z nasiljem. Ljudi so preganjali in jih izseljevali v taborišča. V ta namen so poleg oporišč na območju Žumberga in Gorjancev obkolili to območje še z močnimi vojaškimi enotami v približno 20 obrobni oporiščih. Iz teh so imeli preko 30 manjših in večjih ofenzivnih operacij, da bi uničili partizanske enote in NOG v celoti. Toda vsi njihovi poskusi so imeli za posledico, zaradi enotnosti naroda in vpliva KP, množično opredelitev prebivalstva Žumberka in Gorjancev za NOB.

Prav zaradi tako pomembnega položaja tega območja mu je že od samega začetka vstaje CK KPJ in vrhovni štab NOV prek CK KPH in CK KPS ter glavnih štabov Hrvatske in Slovenije in prek svojih predstavnikov Kardelja in Ribarja posvečal posebno pozornost in pomagal pri razvoju NOB.

Tradicionalna skupnost iz preteklosti kot tudi vpliv KPS in KPH sta pripomogla, da so že od vsega začetka vstaje nastajale prve bojne enote NOV mešanega

sestava prebivalcev Žumberka, Bele krajine in gorjanskega Podgorja. Prav tako od polovice maja 1942, ko so bila prva srečanja med slovenskimi in hrvaškimi enotami na Gorjancih blizu Pogane jame pa do osvoboditve domovine, so gibanje vodili skupno ali v tesnem sodelovanju, od organiziranja skupnih taborišč, štabov in poveljstev do vodenja skupnih bojev. Prav tako so se v partizanskih bolnišnicah na tem območju zdravili slovenski in hrvaški partizani in prebivalci skupaj. Od začetka leta 1943 je bilo to območje skoraj v celoti osvobojeno. Sovražniku je uspelo za krajši čas potisniti partizanske enote samo v velikih ofenzivah. S tem pa so bile ustvarjene tudi možnosti za delovanje KP in SKOJ ter NOO, AFŽ, USAOJ, ZDM, ZSM, Narodne zaščite in ustanavljanje novih enot NOV.

Že od prvih dni vstaje pa do osvoboditve v Žumberku, Beli krajini in Gorjancih sta se v skupnih taboriščih, bolnišnicah, štabih in poveljstvih ter bojih proti tujim in domačim sovražnikom s krvjo kovala bratstvo in enotnost slovenskih in hrvaških partizanov oziroma Slovencev, Hrvatov in Srbov. To je imelo prvenstveni pomen tako med NOB kot tudi danes. Žumberški, belokranjski in gorjanski partizani so bili v številnih enotah NOV po vsej Jugoslaviji, kot so se tudi mnogi iz drugih krajev Jugoslavije bojevali na tem območju.

O pomenu in prispevku ljudi s tega območja v NOB ilustrativno govorijo tudi podatki, da je od skupnega števila prebivalcev, kolikor ga je živel na tem območju leta 1941, v NOB sodelovalo skupaj 8932 ljudi. Samo v enotah NOV je padlo skupaj 1291 borcev. Če k temu dodamo še veliko število izseljenih in odpeljanih v koncentracijska taborišča, kjer so mnogi izgubili življenje, lahko razumemo celotni prispevek prebivalcev Gorjancev in Žumberka za svobodo in osvoboditev, za ustvarjanje nove Jugoslavije, socialistične, samoupravne in neuvrščene skupnosti bratskih narodov in narodnosti, z Josipom Brozom Titom na čelu. Tega prispevka in teh žrtev ne moremo in ne smemo pozabiti.

OPOMBE

1. I. Antonovski, Žumberačko-pokupsko področje u NOR, Vojna enciklopedija, 10. II izdaje, Beograd 1975, str. 766—767. — 2. I. Batašić, Kada i kako smo počeli 1941 u Žumberku, Žumberačke novine, br. 39, za srpanj 1975. — 3. I. Batašić i Dako Predović, Dvadesetgodšnjica našeg oslobođenja, Žumberački kalendar 1965, Zagreb 1965, str. 33—45. — 4. R. Bulat, Žumberak i Pokuplje u NOB, Zagreb 1951. — 5. M.

- Brunović, Obroncima Žumberka, Zagreb 1969. — 6. Četvrta godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, HAK, Karlovac 1981 (Zbornik II). — 7. F. Dragan, Podbočje in okolica v NOB 1941—1945, Podbočje 1964. — 8. Druga godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, HAK, Karlovac 1973 (Zbornik 6). — 9. T. Ferenc, NOB na območju sedanje občine Krško, Krško skozi čas, Krško 1977. — 10. Građa za povjest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941—1945, knjiga 1, 1941, Zagreb 1982, knjiga 2 i 3, 1942, Zagreb 1984 i knjiga 4, 1943 (I—V mj.), Zagreb 1985. — 11. Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1964. — 12. J. Jarc, Kostanjevica in njena okolica v času NOV, Kostanjevica 1953. — 13. I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, Zagreb 1978. — 14. Dr. A. Medvešek i ing. J. Levstik, Gospodarstvo in zdravstvo med NOB na območju Gorjancev, Novo mesto 1975. — 15. M. Mikulić, Samobor i njegova okolina u NOB-i, Samobor u prošlosti i sadašnjosti, monografski zbornik, Zagreb 1970, str. 133—228. — 16. T. Mikulić Gajdaš, Sjećanja i zapisi iz NOB-e, Zagreb 1967. — 17. G. Milašinić, Sjećanja na najteže dane (Pregled kronoloških podataka o događajima NOB-e u Žumberku 1941—1945), Žumberačke novine, br. 54 do 57, 1981—1982. — 18. J. Penca, Zapiski o NOG na području KS Kostanjevice in Podbočja, Ljubljana 1974. — 19. D. Pekić, Žumberak u NOB-i, »4. jul«, od 21. V. do 4. VI 1968. godine. — 20. Prva godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka, HAK, Karlovac 1971 (Zbornik 3). — 21. I. Pirković, Vstaja pod Gorjanci, Ljubljana 1967. — 22. T. Radošević, Trinaesta proletarska brigada »Rade Končar«, Beograd 1984. — 23. D. Suhi, Italijanska ofenziva na Gorjance, Borec 1972, št. 12, str. 671—684. — 24. S. Sunajko, Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941—1945, Ljubljana 1971. — 25. J. Šajatović Miki, Neka sjećanja iz NOB-a u Žumberku od 1941 do oslobođenja, Žumberačke novine, travanj 1972. — 26. A. Štampohar, Iz revolucionarne preteklosti na območju Gorjancev 1918—1941, Novo mesto 1983. — 27. N. Tončič, Za slobodu, Kaj 9-11/1976, str. 27—39. — 28. M. Vajdić, Po dragemu kraju — Ozaljsko područje, Kaj 9-11, Zagreb 1976, str. 47—99. — 29. M. Vidović, Ustanak u općini Kalje, 1941—1942. u svedočenju učesnika NOB-e, Zbornik sećanja, knjiga 7, Beograd 1975, str. 281/288. — 30. R. Vogrič, Boj Belokranjcev, Ljubljana 1973. — 31. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944—1945, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1957. — 32. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, Tom V, kaj. 1—34, Borbe u Hrvatskoj 1941—1945, Izdavač Vojnoistorijski institut, Beograd 1952—1966. — 33. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, Tom VI, kaj. 1—, Borbe u Sloveniji 1941—1945, Izdavač Vojnoistorijski institut, Beograd 1952—1966. — 34. Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, Izdaje Sanitetska uprava JNA, kaj. 2, Beograd 1952.

SLOVENSKA LOKALNA INDUSTRIJA V PRVEM PETLETNEM GOSPODARSKEM NAČRTU (1947—1951)

JOŽE PRINCIC

V letu 1946 so se v Jugoslaviji začele intenzivne priprave za korenito spremembo gospodarskega življenja. Zvezni organi so izdali vrsto uredb in zakonov, ki so označevali začetek sistematičnega uvajanja plana v vse panoge gospodarstva in uprave ter predstavljali osnovo za oblikovanje petletnega gospodarskega načrta. Eden izmed temeljnih zakonov je bil Splošni zakon o državnih gospodarskih podjetjih, saj je opredelil značaj, vlogo in način poslovanja operativnih upravnih voditeljev, njim podrejenih podjetij in ustanov ter razdelil državna gospodarska podjetja na podjetja splošno državnega (zveznega), republiškega in lokalnega pomena.¹

Državna gospodarska podjetja lokalnega pomena so bila razvrščena v naslednje kategorije: proizvodjalna, obrtna in storitvena, kreditna, kmetijska, trgovska, gradbena, komunalna, podjetja za upravo stanovanjskih zgradb.² Ker je bil cilj in poglobljena zahteva načrtnega gospodarstva »ustvarjanje novih gospodarskih dobrin«, so se proizvodjalna podjetja imela za temeljno kategorijo lokalnega gospodarstva.³ Praviloma so v to kategorijo sodila industrijska in rudarska ter tista obrtna podjetja, ki so imela serijsko proizvodnjo določenih predmetov.⁴ Običajno pa so v to kategorijo, ki so jo največkrat imenovali lokalna industrija, uvrščali tudi tiste obrate in delavnice kmetijskih zadrug, ki so imeli

tudi nalogo pospeševati lokalno gospodarstvo.

V petletnem gospodarskem načrtu je dobila lokalna industrija drugačno vlogo in naloge kot republiška in zvezna industrija. Najpomembnejše razlike so bile v naslednjem:

1. Za zvezna in republiška industrijska podjetja so bili pristojni zvezni oziroma republiški organi, za lokalna pa okrajni (mestni) ali krajevni ljudski odbori. Pod okrajne odbore so spadala tista večja podjetja, za katera se je zahtevalo »višje tehnično vodstvo« ali so bile zanje predvidene večje investicije. Krajevni odbori so obdržali podjetja krajevnega ali »okoliškega« pomena.⁵

2. V zvezni in republiški industriji je prevladoval državni gospodarski sektor, lokalna je poleg tega vključevala tudi združnega in privatnega.

3. V nasprotju z zvezno in republiško industrijo so v lokalni prevladovala podjetja z nizkim organskim sestavom skladov (kapitala) in majhnim številom zaposlenih.

4. Naloga prvih dveh je bila, da zagotovita nemoteno uresničevanje petletnega gospodarskega načrta in zadovoljita osnovne potrebe široke porabe (zagotovljene preskrbe). Lokalni industriji je bila namenjena vloga »kvalitativnega in kvantitativnega dopolnjevanja obeh«.⁶ Del njene industrije naj bi se preusmeril na proizvodnjo tistega, kar je primanjkovalo zvezni in republiški industriji za uresničevanje petletnega plana, kot tudi tistega, kar bi primanjkovalo »prebivalstvu ostalih delov države« za zagotovljeno preskrbo.⁷ Preostali del lokalne industrije naj bi zadovoljeval dopolnilne potrebe lokalnega prebivalstva, ustanov in organizacij, kot tudi potrebe lokalne kapitalne graditve. Tisto lokalno industrijo, katere proizvodnja je bila namenjena »splošnim« ali republiškim potrebam, so imenovali lokalno I, ostalo pa lokalno II.

5. Tvorci planskega gospodarstva so poudarjali, da »ni interes naše ekonomije, da bi lokalno gospodarstvo obremenjevali s posebno velikimi obvezami do splošne akumulacije«,⁸ temveč mora biti njegova akumulacija namenjena »utrditvi gospodarske osnove ljudskih odborov in njihovih proračunov«.⁹ Zato so republiški organi »priporočali« ljudskim odborom, da lokalna podjetja vzpodbujajo na takšno podjetniško dejavnost, ki temelji na načelu finančne učinkovitosti.¹⁰ Predvideno je bilo, da bo vsakoletni plan določal višino dobička, ki ga mora doseči lokalna industrija, posebni predpisi pa naj bi določali, kolikšen odstotek tega bodo pod-

jetja odvajala v proračun pristojnega ljudskega odbora.

6. Različen značaj in vloga lokalne industrije je pogojevala tudi drugačno metodologijo planiranja. Za proizvodnjo lokalne I — njeni proizvodi so bili uvrščeni v splošni državni in republiški plan razdelitve (distribucije) — je veljal isti način planiranja kot za zvezno in republiško industrijo: višji oblastni organi so predpisovali osnovne in operativne plane proizvodnje in porabe za vsako posamezno skupino proizvodov po določenih normativih. Za to proizvodnjo je bila zagotovljena delovna sila in reprodukcijski material po nižjih enotnih cenah.

Za lokalno II bi republiška planska komisija izdelala osnovni plan proizvodnje, ki bi le »okvirno in globalno določal, kolikšna bo poraba surovin, število delovne sile in vrednost proizvodnje v določenem časovnem obdobju. Ljudskim odborom kot administrativno upravnim voditeljem lokalnih podjetij naj bi bilo prepuščeno, da tem predpisujejo individualne normative. Podjetja bi sestavljala operativne plane, ki bi jih lahko spreminjala glede na vsakokratne potrebe in razmere na prostem trgu. Lokalni II je bil zagotovljen le manjši del surovin in materiala iz republiških ali zveznih skladov. Primanjkljaj bi pokrila z »maksimalnim« izkoriščanjem lokalnih virov ali odpadkov ostale industrije.

7. Togo in centralizirano plansko gospodarstvo je že v načelu izključevalo vpliv trga in njegovih zakonitosti. Določeno odstopanje od tega načela se je dopuščalo samo lokalni II. Proizvodi široke porabe, ki jih je leta proizvodila, so se smatrali na eni strani kot dopolnilni, na drugi strani pa kot višek proizvodov nad »minimalno količino«, ki jo je prebivalstvo dobilo z zagotovljeno preskrbo. Zato bi, po Kidričevih načrtih, morali na prostem trgu »fungirati kot blago, ne pa kot hermafrodit med planom in čistim blagom«.¹¹ Bilo je poudarjeno, da morata biti prosto delovanje tržnih zakonitosti in kupna moč prebivalstva »neposredna regulatorja široke porabe«.¹²

V letih 1947—1951 so bile tako skupne kakor tudi naloge posameznih lokalnih industrij odvisne od cele vrste okoliščin. Odločilno pa je bilo, kolikšen del te industrije je bil v posameznem letu vključen v plan I in v plan II. Zvezni organi so zahtevali, da se čim večji del lokalne industrije vključi v plan I. Nasprotno so si republiške vlade in ljudski odbori prizadevali za plan II, saj so z njeno proizvodnjo pokrivali primanjkljaj v zagotovljeni in dopolnilni preskrbi. V teh prizadevanjih je bila Slovenija v drugačnem po-

ložaju kot ostale republike. Decembra 1947 je bilo na posebni konferenci v Beogradu sklenjeno, da bo večji del njene lokalne industrije — zaradi »ravnotežja planskega fonda posameznih republik.« — vključen v zvezni in republiški distribucijski plan.¹³ V letu 1948 je bila zato dejavnost slovenske lokalne industrije skoraj v celoti usmerjena na proizvodnjo reprodukcijskega materiala, katerega največji del je bil namenjen zveznim potrebam. Slovenija je dobila »neznatno količino«.¹⁴ Razumljivo je, da si je republiško vodstvo prizadevalo, da bi svojo lokalno proizvodnjo razbremenilo velikih obveznosti do zveznega plana, bodisi z »vračanjem« podjetij republiškem sektorju,¹⁵ bodisi z njihovim vključevanjem v plan II. Tako je republiška planska komisija v letu 1949 sklenila 72 % lokalne industrije vključiti v proizvodnjo za »socialistično prosto prodajo«,¹⁶ kar ni bilo uresničeno, temveč je več kot polovica lokalnih zmogljivosti ostala vezana na distribucijske plane in pogodbe. Tudi načrt republiškega gospodarskega sveta, da bi v letu 1950 vsa lokalna industrija »izpadla« iz distribucijskega plana, ni uspel,¹⁷ je pa bilo v tem letu razmerje med planom I in II že v korist drugega (46 % : 54 %).

Na to, da se je v letu 1950 in 1951 povečala vloga lokalne II, je v največji meri vplivalo bistveno povečanje kupne moči kmečkega prebivalstva in razmere na prostem trgu: medtem so se cene industrijskim proizvodom široke porabe ostale nespremenjene od leta 1947, so se cene kmetijskim pridelkom v letu 1950 zelo povečale. Da bi se vzpostavilo načrtovano razmerje med kupnimi in blagovnimi skladi, je lokalna industrija dobila za nalogo, da preusmeri svojo proizvodnjo za potrebe »kmečkega trga«.¹⁸ Druga pomembna okoliščina, ki je vplivala na večji pomen lokalne II, je bil večji interes republiškega proračuna za njen tržni dobiček, ki je do tega časa v glavnem ostajal v proračunih ljudskih odborov.¹⁹

Slovenska lokalna industrija je imela v letu 1946 zastarelo tehnologijo, saj je bila večina od 1138 podjetij²⁰ zgrajena ali ustanovljena pred letom 1940.²¹ Prevladovala so podjetja ali obrati lesne (317), kovinsko-predelovalne (185), živilske (165), tekstilne (151), usnjarsko-obutvene industrije (149) in industrije gradbenega materiala (119), ki so bili osredotočeni v mestih in industrijskih središčih. Do konca leta je bilo 62 % podjetij v privatni lasti. Zakon o nacionalizaciji privatnih gospodarskih podjetij iz decembra 1946 ni bistveno spremenil strukture lastništva, ker je 44 % podjetij lokalne industrije še ostalo v privatni lasti.

V republiškem petletnem planu je bilo zapisano, da je ena izmed temeljnih gospodarskih nalog dvigniti gospodarsko moč okrajev, zgraditi in razviti lokalno proizvodnjo.²² V okrajnih in mestnih petletnih planih sta bila krepitev in vsestranski razvoj lokalnega gospodarstva opredeljena kot osrednji nalogi. Toda velike obveznosti ter skromne investicije, ki so bile v teh planih določene lokalni industriji, niso obetale, da se bo njen položaj do leta 1951 bistveno izboljšal.

Z zakonom o dopolnitvi zakona o nacionalizaciji privatnih gospodarskih podjetij (28. april 1948) je v privatni lasti ostalo le 6 % vseh podjetij lokalne industrije. Ker je vrsta teh prešla v republiško pristojnost in ker so jih okrajni odbori začeli združevati, se je njihovo število v primerjavi z letom 1946 bistveno zmanjšalo. Leta 1947 jih je bilo 568. V začetku leta 1948 jih je bilo po nekaterih podatkih 958, po drugih pa 900, konec tega leta pa 216, 228 ali 230. V letu 1949: 234 ali 241, leta 1950 230 in leta 1951 255.

V republiških in okrajnih planskih komisijah so načrtovali gradnjo ali ustanovitve vrste novih delavnic in podjetij, vendar je bil uspeh neznaten. Popis lokalne industrije iz leta 1951 je pokazal, da je le 20 % lokalnih industrijskih podjetij sodilo v kategorijo novo ustanovljenih ali »drugih«.²³ Večjega uspeha niso imela tudi prizadevanja, da bi okrajni odbori manjše obrate in delavnice prepustili upravi krajevnim odborom ali da bi se začela lokalna industrija razvijati tudi na izrazito agrarnih področjih.

Za slovensko lokalno industrijo so v letu 1951, z izjemo spremembe v strukturi lastništva in števila podjetij, še vedno veljale tiste pglavitne značilnosti, ki jih je imela že v letu 1946. V največjem številu so bila zastopana podjetja lesne (57) in tekstilne (49) industrije, industrije gradbenega materiala (42), kovinske (28) in živilske industrije (26). Tipične panoge lokalne industrije (gradbena, lesna, živilska) so ustvarjale le 30,9 % od celotne vrednosti te industrije. Večji del so ustvarjala podjetja tistih industrijskih panog, ki so bila odvisna od zunanjih virov surovin; na prvem mestu so bila tekstilna podjetja (46 %). Več kot polovica vse lokalne industrije (62,7 %) je bila osredotočena v večjih mestih: v Ljubljani 33 %, Mariboru 11 %, Celju in okolici 12,3 %, Kamniku 6,4 %. V okrajih Radgona, Ilirska Bistrica, Ljutomer, Idrija, Grosuplje ter mestu Jesenice je bilo skupaj od 0,2 %—0,6 % vse lokalne industrije.

V republiškem petletnem planu je bilo predvideno povečanje skupne vrednosti lokalne proizvodnje od 1,2 milijarde (ocena za leto 1946) na 2,6 milijarde din v letu 1951,

kot tudi za koliko odstotkov se mora v posameznih okrajih ali mestih povečati proizvodnja posameznih izdelkov »širšega pomena« (izdelki kovinske, tekstilne, obutvene, živilske industrije ter industrije gradbenega materiala). Prvo obvezo je lokalna proizvodnja dosegla in presegla že v letu 1949: po ocenah republiške vlade je septembra tega leta vrednost njene proizvodnje dosegla 4 milijarde din.²⁴ Kako je bila izpolnjena druga naloga je (in bo) zaradi pomanjkljive evidence, spremembe (rebalansa) petletnih planov v letu 1949 in 1950 pa tudi neohranjenega ali neurejenega arhivskega gradiva težko ugotoviti. Nesporno pa je, da lokalna industrija v obravnavanem obdobju ni nikoli izpolnila letnega plana proizvodnje, in to kljub temu, da je določen del njenih obveznosti vsako leto prevzela državna in privatna obrt.

Nekatere vzroke, zaradi katerih slovenska lokalna industrija v obravnavanem obdobju ni dosegla pričakovanega razvoja in rezultatov, smo že omenili. Opozoriti je potrebno še na naslednje:

1. Republiški petletni plan je za lokalno proizvodnjo predvidel le 522 milijonov din investicij. Okrajni odbori so za razvoj svoje industrije namenili le 14,7 % od skupnih investicij, pa tudi te naj bi bile, zaradi poudarjene prioritete kapitalne graditve, v glavnem namenjene obnovitvi obstoječih zmogljivosti.²⁵ Računalo se je, da bodo okrajni odbori in podjetja primanjkljaj v investicijah nadomestili z lastnimi sredstvi in udarniškim delom. V naslednjih dveh letih se je obseg investicij, ki jih je republiški proračun namenjal lokalni industriji postopoma zmanjševal. V letu 1948 so okrajni odbori dobili le petino predvidenih sredstev. Sredi leta 1949 so se »zaprli« krediti za lokalno industrijo, ki do konca leta 1951 ni dobila nobenih investicij.²⁶ Edina vira investicij so bila lastna sredstva okrajev in podjetij ter sklad za prosto razpolaganje pri komiteju za lokalno industrijo, v katerega so podjetja odvajala 1 % tržnega dobička. Lokalno industrijo je mnogo bolj kot ukinitve investicij za gradnjo novih objektov prizadela ukinitve investicij za vzdrževalna dela in popravila.

2. Največji del lokalnih podjetij ni imel svojih surovinskih virov, zato so bila odvisna od republiških ali zveznih dobav oziroma kontingentov. Da bi bile težave še večje, so okraji planirali letne potrebe surovin in materiala le na podlagi »približne« ocene. Vodstvo obeh podjetij, ki sta kot organa ministrstva za komunalne zadeve skrbela za redno oskrbo lokalne industrije, pa »nista poznali proizvodnje podjetij, zato so bile

mnoge dobave in pogodbe neizvršljive.«²⁷ Vrsta podjetij, ki jim je stalno primanjkovalo surovin in materiala, je ta problem rešila tako, da so »enostavno dala na razpolago svoje kapacitete republiškim podjetjem« ter izdelovala druge, za lokalno industrijo neplanirane proizvode.²⁸

3. Lokalni industriji je v vsem tem obdobju primanjkovalo kvalificirane in nekvalificirane delovne sile. Ta problem je bil še posebno pereč v letih 1949–1951, ko so posebni mobilizacijski štabi po potrebi lahko premeščali delovno silo na tiste objekte kapitalne graditve, kjer jo je primanjkovalo. V letu 1949 je bila ena četrtnina zaposlenih v lokalni industriji premeščena na te objekte.

4. V sistemu centralističnega planskega gospodarstva je bila pglavitna naloga lokalnih podjetij, da izdelajo predpisano količino in vrsto izdelkov ter dosežejo določen tržni dobiček. Ker so imela predpisano strukturo stroškov, amortizacijske stopnje, plačni sklad, razdelitev dobička ter zgornjo in spodnjo mejo, v okviru katere so smela določati ceno proizvodom, ni bilo stimulacije za večjo in boljšo proizvodnjo.

5. Omenili smo že, da je bilo lokalni II dopuščeno prilagajanje cen svojih proizvodov pogojem na prostem trgu. V praksi se to ni obneslo. Prvič zato, ker so bile že »stalne« cene precej višje od kupne moči prebivalstva,²⁹ drugič pa zaradi »stalnega strahu podjetij, da planirani tržni dobiček ne bo dosežen«.³⁰

OPOMBE

1. UL FLRJ, št. 62/437, 2. 8. 1946, Splošni zakon o državnih gospodarskih podjetjih. — 2. UL FLRJ, št. 53/401, 24. 6. 1947, Uredba o splošnih načelih za kategorizacijo, o stroških, dobičku, razdelitvi dobička in o skladih vodstva državnih gospodarskih podjetij lokalnega pomena. — 3. Arhiv SR Slovenije (AS), fond Planske komisije vlade LRS (dalje: PK), Lokalna državna gospodarska podjetja, 31. 1. 1947, fasc. 4. — 4. Cit. v op. 2. — 5. Cit. v op. 3. — 6. Boris Kidrič, Sabrana dela, V. knjiga, Beograd 1985, str. 121. — 7. AS, fond PK, Metodologija planiranja lokalne industrije, fasc. 28. — 8. Cit. v op. 6, str. 127. — 9. Slovenski poročevalec (dalje: SP), št. 70, 23. 3. 1947, Več načrtnosti pri ustanavljanju lokalnih gospodarskih podjetij. — 10. SP, št. 7, 7. 1. 1948, Sestavljanje proračunov ljudskih odborov. — 11. Cit. v op. 6, str. 508. — 12. Cit. v op. 9. — 13. AS, PK, Problematika lokalne proizvodnje za leto 1949, fasc. 19. SP, št. 34, 10. 2. 1948, Nekatere aktualne naloge lokalnega gospodarstva. — 14. AS, PK, Problematika lokalne proizvodnje za leto 1949, fasc. 19. — 15. SP, št. 93, 18. 4. 1948, Naloge novo izvoljenih ljudskih odborov na področju lokalnega gospodarstva.

stva. — 16. Cit. v op. 14. — 17. AS, fond Gospodarskega sveta vlade LRS, Zapisnik seje gospodarskih ministrov, 6. 6. 1949. — 18. AS, fond Vlade LRS (dalje VLRS), Sklepi konference predsednikov svetov lokalne industrije OLO (MLO) 24. in 25. 11. 1950, 1. 12. 1950. — 19. AS, VLRS, Zapisnik 33. seje, 20. 12. 1949. — 20. AS, PK, Število podjetij po sektorjih lastništva v l. 1946, fasc. 69. — 21. Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Rezultati popisa lokalne industrije in obrti l. 1951, Ljubljana 1953, str. 8. — 22. Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva Ljudske republike Slovenije v letih 1947 do 1951, Ljubljana 1947, str. 53. — 23. Cit.

v op. 21. — 24. AS, fond Izvršnega sveta LS LRS, Predlog rebalansa petletnega plana razvoja narodnega gospodarstva Ljudske republike Slovenije v letih 1947 do 1951, 12. 9. 1949. — 25. AS, PK, Zapisnik konference gospodarskih poverjenikov pri LO Slovenije, 6. 6. 1947, fasc. 70. — 26. AS, fond Ministrstva za komunalne zadeve LRS, Poročilo komiteja vlade LRS za lokalno industrijo o delu za leto 1950. Cit. v op. 18. — 27. Cit. v op. 14. — 28. Prav tam. — 29. Ste-nografski zapiski Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, IV. izredno zasedanje, 12. do 13. januar 1951, Ljubljana 1951, str. 101. — 30. AS, VLRS, Zapisnik 35. seje, 1. 2. 1950.

KMETIJSTVO NA OBMOČJU ŠENČURJA IN SOSEDNIH VASI V LETIH 1945—1980

NADA HOLYSKI

ZEMLJA

Tekst obravnava območje 6 katastrskih občin: Hrastje, Luže, Olševke, Šenčur, Visoko in Voglje, ki so bile po vojni upravno združene v letih 1952 in 1955 v občino Šenčur, pred tem so od leta 1946 pripadale 3 krajevnim ljudskim odborom: Šenčur, Visoko in Voglje, po letu 1955 pa so del kranjske občine. Ozemlje je del Kranjskega polja, kjer prevladujejo prodnata tla s tanko plastjo rodovitne zemlje.¹ Pregled zemljišč po kulturah in razredih kaže, da največ zemlje spada v 3. do 5. razred, nekaj najboljše zemlje (1. razred) je le v k. o. Olševke, kjer leže tudi edine neravninske površine.² Skupna površina obravnavanega območja znaša 3754 ha, od katerih je bilo po katastrskih podatkih za leto 1980 1351 ha njiv, 154 ha sadovnjakov, 368 ha travnikov, 45 ha pašnikov, 1630 ha gozda in 205 ha nerodovitnega sveta.³ V primerjavi s podatki za leto 1952 se je zmanjšal obseg njiv za 83 ha in gozda za 48 ha (le-tega predvsem zaradi letališča), povečale pa so se površine travnikov za 69 ha, sadovnjakov za 56 ha in nerodovitne površine za 50 ha.⁴ Pri spreminjanju kulture zemljišč poteka v letih po drugi svetovni vojni proces nadaljnega zmanjševanja površin na račun travnikov in sadovnjakov, kar je na eni strani posledica usmerjanja v živinorejo, na drugi strani pa delitve zemlje in urbanega razvoja naselij ter povečanja nerodovitnih površin na račun urbanizacije. Popis iz leta 1947 navaja na obravnavanem območju še 1424 ha njiv, kar primerja s sočasnimi podatki katastra, kjer je zabeleženih še 1713 ha njiv (pribl. 20 % več, kot jih navaja popis). Razlagalec popisa

(tajnik okrajnega ljudskega odbora Kranj) zagotavlja, da je popis v glavnem 95 % resničen in da je zmanjševanje njivskih površin na eni strani posledica večje usmeritve v živinorejo že v preteklih obdobjih (večajo se površine travnikov in pašnikov) ter večanja števila ozar in potov med njivami.⁵ Povečanje nerodovitnih površin je bilo bistveno večje, kot pa ga kažejo katastrski podatki za leto 1980, ki ne upoštevajo še večjega širjenja letališča konec 70. let ter gradnje avtoceste s priključki v 80. letih. Bližina mesta Kranja in bližina prometnih poti, ki je v preteklosti pomenila prednost za kmetovanje v teh vaseh, je konec 70. let že ogrozila obstoj kmetovanja in zavrla razvojni optimizem kmetov.

Kot za večino slovenskega podeželja je tudi za to območje značilna velika razdrobljenost posesti in agrarna prenaseljenost. V teh 6 katastrskih občinah ima leta 1980 3627 privatnih in družbenih lastnikov zemlje kar 12.737 parcel.⁶

NASTAJANJE DRUŽBENE POSESTI

V družbeni lasti je bilo leta 1952 320 ha zemlje, leta 1980 pa 639 ha (17 %), ob tem zadnje večje spremembe namembnosti in lastništva zemlje, zlasti v zvezi s širjenjem letališča in gradnjo avtoceste, kataster še ne registrira.⁶

Do leta 1952 je bila večina zemlje, ki je bila družbena last, pridobljena z agrarno reformo oziroma z zaplembami. Agrarna reforma je v večji meri prizadela le cerkveno zemljo, razlašeno je bilo 86 ha zemlje žup-

nije Šenčur, kar kaže, da je bila to daleč največja posest na tem območju.⁷ Večina drugih podržavljenj je bila posledica sodelovanja lastnikov z okupatorjem, nekaj pa tudi gospodarskih malverzacij po vojni. V slabo ohranjenem arhivu se pojavlja 25 imen lastnikov zemlje (2 iz Šenčurja, 2 iz Srednje vasi, 4 iz Visokega, 1 iz Milj, 8 iz Prebačevega, 6 iz Voklega in 2 iz Hrastja), ki jim je bila zaradi sodelovanja z okupatorjem odvzeta posest. Večina so bili to domobranci, ki so ob koncu vojne zbežali na Koroško. Velika večina se jih je vrnila in jim je bila vrnjena tudi zemlja ali pa je bila vrnjena svojcem, ki niso imeli drugega vira za preživljanje.⁸ Med temi je prevladovala zelo majhna posest, večja posestva so bila trajno odvzeta Janezu Brodarju iz Hrastja (47 ha) in enemu kmetu iz Voklega (21 ha). Zaradi gospodarskih prestopkov po vojni je bilo odvzeto 14 ha zemlje posestniku iz Šenčurja.⁹ Ta posestva so postala osnova novih državnih ekonomij in posestev, medtem ko je bila cerkvena zemlja razdeljena agrarnim interesantom,¹⁰ ali pa so jo ljudski odobri delili kmetijskem zadrugam ali dajali v zakup kmetom. 39 agrarnih interesentov je dobilo 32,5 ha zemlje, ob reviziji leta 1952 je ostalo le še 12 agrarnih interesentov, ki so obdržali 9,3 ha zemlje.¹¹ Ob izvajanju agrarne reforme so bili po vaseh masovni sestanki, kjer so delavci poudarjeno zahtevali, da tudi oni dobe zemljo, vendar pas o jo po zakonu dobili le kmetje, ki jo imajo sami premalo za preživljanje.¹² Čeprav zemlja lastniku ni dajala udobnejšega življenja, je pa vseeno pomenila tako v očeh lastnikov kot nelastnikov življinjsko varnost, kakršno druge gospodarse panoge do tedaj niso dajale. Od tod izvira tudi psihološko precenjevanje kmeta, odpor do zaposlovanja v industriji (nečastno delo) po vojni in še vrsta podobnih pojavov.

Da bi omilili velike ekonomske in socialne razlike med kmeti na vasi in da bi preprečili »kulaštvo« (kar smatrajo za glavnega krivca neuspeha kmetijskih obdelovalnih zadrug) so s tako imenovano 2. agrarno reformo leta 1953 razlastili vso privatno posest z nad 10 ha obdelovalne zemlje. V občini Šenčur je bilo tedaj razlaščenih 20 kmetov s skupno 33 ha zemlje.

Posameznim kmetom je bilo odvzeto od največ 6 ha pa do nekaj arov zemlje. Zemljo so dobila državna posestva, ekonomije KZ, del zemlje pa je prevzel ObLO Šenčur in jo za najemnino izročal v obdelavo kmetom. Čeprav ni bilo večjega odpora, pravi okrajno poročilo, da so vsi kmetje izražali mnenje, da se to ne bo obneslo, ker vse ekonomije slabo obdelujejo zemljo. Kmet v Hrastju je

protestiral glede odvzema zemlje, »češ da svojo zemljo ljubi in zato ne more dovoliti, da bi bila tako slabo obdelana, kot jo obdeluje ekonomija v Hrastju«.

Tudi občinski ljudski odbori so bili proti razlastitvam. Vsi kmetje so odklonili podpis zapisnika o zaslišanju.¹³

Leta 1952 in v naslednjih letih je prišlo do prvih razlastitev zemlje za gradnjo letališča na Brniku.¹⁴ Do leta 1978 je bilo v k. o. Šenčur za letališče razlaščeno 21 ha 72 a zemlje, po letu 1978 pa še 46 ha 24 a.¹⁵

Naslednja etapa podružbljanja kmetijskih zemljišč je sledila ob arondacijah, ki so se pričele leta 1958 in dosegle višek in v glavnem tudi konec v letih 1962–1964. Z arondacijami so kmetijske zadruge in posestva z zamenjavami, odkupi in zakupi zaokrožila in povečala svojo posest tudi s privatno kmetijsko zemljo v bližini družbenih posestev (ob do tedaj največjem nezadovoljstvu lastnikov). Tedaj je površina družbene kmetijske posesti v glavnem že dosegla današnje stanje (leta 1956 znaša obseg edinega kmetijskega posestva na tem območju 179 ha, leta 1980 pa 247 ha, čeprav vsega povečanja le ne gre pripisati arondacijam). Načrti so predvidevali večje pridobitve na račun privatnih kmetov v tem okolišu. V zadnjih 10 letih pa se kažejo tudi obratne tendence: zaradi raznih gradenj nacionalizirano ali odkupljeno zemljo privatnih kmetov zamenjujejo z družbeno kmetijsko zemljo. Tako so ob gradnji športnega parka v Šenčurju izročili kmetom v nadomestilo zemljo KŽK — posestvo Šenčur.¹⁶

KMETIJE IN KMETJE

Primerjave popisov privatnih zemljišč, ki so nam dane za leti 1947 in 1980 kažejo, razen zaznav, ki smo jih že omenili: podružbljanje dela zemlje ter drobitve zemlje zaradi urbanizacije naselij (število hiš po vojni se je v teh vaseh podvojilo), da obstaja dokaj trdno število posesti v velikosti nad 2 ha. Od 2 do 5 ha je bilo leta 1947 248 zemljišč, leta 1980 pa 249, od 5 do 10 ha leta 1947 112, leta 1980 pa 104, nad 10 ha je bilo leta 1947 121, leta 1980 pa 111 posestev.

Po statistiki se je izgubilo 18 posestev velikosti nad 5 ha. Glede na posest obdelovalne zemlje je bilo leta 1947 167 kmetij z 2 do 5 ha, 87 kmetij s 5 do 10 ha in 7 kmetij z nad 10 ha obdelovalne zemlje. Leta 1980 pa je 146 posesti z 2 do 5 ha obdelovalne zemlje, 97 s 5 do 10 ha in 6 z nad 10 ha obdelovalne zemlje.

Kmetij kot ekonomskih enot je leta 1980 350, leta 1947 pa jih je bilo 364.¹⁷

Samo od kmetijstva je leta 1948 živelo še 1666 prebivalcev, podobno stanje je bilo še

vedno ob popisu leta 1953, ko je bilo v kmetijstvu zaposlenih 840 prebivalcev, od njih vzdrževanih pa 835. 47 % prebivalstva je bilo kmetijskega. Poleg lastnikov in žena — gospodinj je delalo na kmetijah ali pa na njih živelo še 213 kmečkih delavcev (odraslih otrok, stricev in tet), 80 preužitkarjev, 4 hlapci, 8 dekel, 5 dninaric, kmetijam pa lahko dodamo tudi večino od 36 služkinj in 28 gospodinjskih pomočnic (»poklici«, ki jih navajajo volilni imeniki KLO za leto 1945).¹⁸

V prvih letih po osvoboditvi odhajajo s kmetij v tovarne kmečki delavci (otroci, sestre, bratje), v naslednjih desetletjih pa tudi kmetje — lastniki zemlje, najprej manjši, nato tudi večji. V začetku 60. let, ko je prišlo do ustavitve zaposlovanja v industriji, se je v vaseh že pojavila rezervna delovna sila, v glavnem NKV delavci kmečkega poklica. Leta 1964 je bilo v KS Visoko 102 in v KS Šenčur 77 takšnih brezposelnih, mnogi od njih so našli zaposlitev v tujini.¹⁹ Leta 1962 je bilo na obravnavanem območju še 278 čistih kmetov in 186 kmetov — delavcev, leta 1971 so našli le še 98 čistih kmetov.²⁰ Po popisu Kmetijske zemljiške skupnosti Kranj leta 1980 je zaposlenih na kmetijah 66 čistih kmetov, na 147 kmetijah je del odraslih zaposlenih drugje, na 74 kmetijah pa so vsi zaposleni še drugje. Čistim kmetijam lahko dodamo še 62 kmetij, kjer so lastniki ostareli (ostarele kmetije obravnava popis posebej!), od teh jih 37 ne more več obdelovati zemlje in jo dajejo v glavnem v zakup. Po popisu prebivalstva leta 1981 predstavlja delež kmetijskega prebivalstva le še 10 % prebivalstva. Vendar pa nam že omenjeni popis Zemljiško kmetijske skupnosti pove tudi, da v čistih kmečkih in mešanih gospodinjstvih še vedno živi 1419 prebivalcev, ki so bolj ali manj še povezani z zemljo in da vsem gospodinjstvom (čistim in mešanim) pomeni dohodek od kmetijstva približno polovico vsega dohodka. Podatek kaže v primerjavi z zaposlenimi samo v kmetijstvu na veliko količino t. i. neplačane družinske delovne sile, ki dela brez omejenega delovnega časa in daje privatnemu kmetijstvu bistveno prednost pred sicer večinoma proizvodno uspešnejšemu družbenemu kmetijstvu.

Popis je segel tudi v dedovanje kmetij in ugotovil, da le 30 dedičev dela doma, 51 jih ne živi na kmetiji, 24 pa jih sploh nima dedičev, ostali so po službah in delajo še na kmetiji.²¹

OPREMLJENOST KMETIJ

Socialnemu sestavu prebivalstva vasi v veliki meri ustreza tudi zunanji videz vasi. Po podatkih, ki jih imamo za KLO Voglje in KLO Šenčur (manjkajo le za KLO Visoko,

kjer pa je situacija podobna) je imela v teh krajih vsaka druga hiša hlev, svinjak in podobno. Popisi strojev in orodja iz leta 1948 navajajo vsa klasična orodja. Zanimiv je obstoj še velikega števila lesenih plugov, precejšnje pa je tudi število vprežnih kosilnic, sejalnic in kultivatorjev, posamezniki imajo še okrog 100 elektromotorjev. Skoraj vse vasi so imele strojne zadrage (Strojna zadruga: Šenčur, Visoko, Voklo, Voglje, Olševke, Hrastje-Prebačevo-Čirče) v njih pa je bilo včlanjenih 442 članov. Te zadrage so imele mlatilnice, slamoreznice, elektromotorje, krožne žage, sejalnice.²² Prvi traktor srečamo šele leta 1955 na državnem posestvu. Kmetje so se v letih po vojni traktorjem upirali iz konservativnih, pa tudi političnih vzrokov in to tudi v obdelovalnih zadrugah. Traktorizacija je sledila šele po gospodarski reformi s sprostitvijo nakupa privatnih traktorjev in druge višje mehanizacije in drugimi ugodnostmi za privatno kmetijstvo. Leta 1968 je bilo na celotnem območju 66 traktorjev.²³ Leta 1969 je bil ustanovljen Sklad za pospeševanje zasebne kmetijske proizvodnje v občini Kranj, tedaj so pri KZ organizirali hranilno kreditne službe, ki so skupaj z bankami začele kmetom odobravati kredit za nakup strojev in izgradnjo gospodarskih objektov (v občini Kranj je znašal delež kmetov pri nakupu strojev 55 % in pri gradnji objektov 70—75 %).²⁴

Od začetka 70. let so zato začele spreminjati zunanjo podobo in utrip kmetije in kmečki deli vasi. Leta 1980 je v teh krajih 410 hlevov (v letih po vojni jih je bilo še okrog 480), od teh 159 starih, 107 obnovljenih in 44 novih od teh 26 povsem sodobnih. Ob kmetijah srečamo 164 silosov, predvsem za siliranje koruze. Kmetje imajo že 344 traktorjev. Ker ga vsaka kmetija le nima, jih imajo zato nekateri več. Usmeritvi v živinorejo in mlekarstvo ustreza 145 molznih strojev in 84 silo kombajnov. Kmetje imajo tudi 31 kombajnov za krompir in 17 žitnih kombajnov. Iz popisa Kmetijske zemljiške skupnosti Kranj je razvidna tudi zainteresiranost kmetov za nadaljnjo modernizacijo kmetij. 76 kmetov namerava kmetije modernizirati in povečati, 103 jih želi samo modernizirati, medtem ko si kar 131 kmetov ne želi sprememb. Večina jih odklanja tako strojne, kot še bolj vse druge skupnosti.²⁵

POLJEDELSKA IN ŽIVINOREJSKA PROIZVODNJA NA PRIVATNIH KMETIJAH

Enostaven prikaz kmetijske proizvodnje na tako omejenem in upravno neenotnem območju ni možen. Lahko pa si pomagamo z raznimi podatki, ki nam prikažejo približno sliko po vojni in stanja danes. Možna je

primerjava zasejanih površin. Leta 1954 je bilo 604 ha njiv posejanih z žiti (42 %), 537 ha s krmilnimi rastlinami (39,3 %), 289 ha z vrtninami (20,5 %), med katerimi prevladuje krompir (okrog 200 ha) in 4 ha z industrijskimi rastlinami.²⁶ Stanje leta 1982 pa je naslednje (podatek zajema le površine, ki jih prijavijo kmetje ob sklepanju kooperantskih pogodb s KZ): 119,2 ha je zasejanih s pšenico, in 36,2 ha z drugimi žiti (skupaj 14,3 %), 440 ha s silažno koruzo in 194,7 ha z deteljo in drugimi krmilnimi rastlinami (skupaj 59 % s krmilnimi rastlinami), 277,9 ha je posejanih s krompirjem in 11,1 ha z drugimi vrtninami (skupaj vrtnine 27 %).²⁷ V času obveznega odkupa so usmerjali kmete k večji proizvodnji krompirja in industrijskih rastlin na račun žit, čemur pa so se kmetje upirali, tudi iz določenega konservativizma.²⁸

Do večjega sajenja krompirja, tudi semenskega, je nato prišlo v drugi pol. 50. let. Po kooperantskih pogodbah so se kmetje leta 1982 obvezali prodati KZ: 3197 t krompirja (okrog 500 t semenskega), 69,6 t pšenice, ki so jo v tem letu prvič posejali tudi za odkup, 53 t zelja in repe ter 16,5 t vrtnin.²⁹ Z uporabo umetnih gnojil (sredi 70. let znaša v občini Kranj 400 kg na ha) in zamenjavo semen se je bistveno izboljšal hektarski donos žit. Npr.: pšenice od 1000 kg na ha leta 1950 na 2500 sredi 70. let.³⁰

Že zasejane površine pa nam pokažejo, da je potekal bistveni razvoj v smeri razvoja govedoreje in zlasti proizvodnje mleka, ki ima sicer svoje tradicije že na začetku tega stoletja z organiziranjem odkupa mleka.

Vsakoletni popisi živine po krajevnih ljudskih odborih nam kažejo stanje živine za prva poveljna leta. Število živine je nekoliko poraslo do leta 1947 in ublažilo posledice vojne, nato pa je do konca obvezne oddaje stagniralo.

Stanje živine po različnih popisih:³¹

	1945 (1. 11.)	1953 (15. 1.)	1971	1981
govedo	1205 (770 krav)	1612 (941 krav)	1972	2728 (1226 krav)
konji	412	387	153	39
prašiči	1205	971	558	373
koze	33	70		
perutnina	1103	4613		5189
zajci	17	114		
ovce	41	196	5	11
panji		157		393

Do večjega usmerjanja v živinorejo posameznih kmetov je prišlo v glavnem po gospodarski reformi, ko so kmetje-kooperantje dobili kredite in davčne olajšave za preus-

meritev in mehanizacijo. Od leta 1972 se pri kmetijskih zadrugah financirajo kmetijsko pospeševalne službe.

Gospodarska reforma je bistvenoboljšala položaj kmetijstva tudi z dvigom cen kmetijskim proizvodom (vendar le za nekaj let!) in z novim vrednotenjem privatnika.

Vendar v tej smeri niso šle vse kmetije, nekatere ne zaradi starosti lastnikov, druge zaradi večstranske zaposlenosti, zaradi ogroženosti od urbanističnih posegov, konservativizma in drugih vzrokov, zato številčni in količinski podatki še ne izkazujejo vseh možnosti v tej smeri. Le za nekaj 10 kmetij glede na pogodbe o prodaji zadrugam lahko ugotovimo, da dosegajo proizvodne dosežke velikih družbenih obratov, dobra polovica kmetij za njimi teži, ostale so v razvoju zaostale.

Kooperantske pogodbe za leto 1982 kažejo, da so kmetje v tem letu samo KZ prodali 2,669.000 litrov mleka, 362 pitanih goved, 114 drugih govedi, 135 telet.

Glede na porast mlečnosti krav (od približno 1000 l na kravo v letu 1950 na približno 2000 l leta 1980) in na njihovo številčno podvojitev lahko sklepamo, da se je proizvodnja mleka v letih po vojni samo na privatnih kmetijah vsaj 4-krat povečala, ob tem pa so skoraj izginili konji, prašičereja je upadla na 1/3 poveljne, zmanjšale so se obdelovalne površine namenjene poljedelskim kulturam za toliko, da kljub povečani donostnosti ne moremo govoriti o napredku.³²

SPLOŠNE KMETIJSKE ZADRUGE

Sredi 50. let so bile na obravnavanem območju tri kmetijske zadrug (Voklo, Šenčur, Visoko), v katerih je bilo včlanjenih 367 kmetov in 104 nekmetje.³³ Kmetijske zadrug so organizirali krajevni ljudski odbori v prvih poveljnih letih na osnovi združevanja starih kmetijskih, živinorejskih in strojnih zadrug, čeprav nimajo več značaja pravih zadrug. Približno polovico poslovanja zadrug je sredi 50. let obsegal odkup lesa, drugo polovico pa prodaja na drobno, delež ostalega odkupa je bil zanemarljiv.³⁴ Za primerjavo navajam plan odkupa krompirja v vseh treh zadrugah leta 1959: plan je predvideval odkup 55 t semenskega in 170 t jedilnega krompirja, vendar je bilo do srede februarja sklenjena le dobra polovica pogodb za odkup planirane višine semenskega in le četrtina pogodb za odkup jedilnega krompirja.³⁵ Leta 1961 se je KZ Voklo priključila KZ Šenčur, leta 1963 pa se je KZ Šenčur priključila KZ Cerklje, KZ Visoko pa KZ Sloga, Kranj. Tudi razvoj resnejših kooperantskih odnosov sega v leto

po gospodarski reformi. V začetku 80. let je v kooperantskih odnosih z omenjenima dvema zadrugama KZ Cerklje in KZ Sloga, Kranj, 215 kmetov, članov obeh zadrug iz tega območja pa je 144.

V kooperantskih pogodbah je zajeto 1080 ha privatnih polj (podatek je glede na približne ustne napovedi neprecizen!), kar kaže, da je delež starega naturalnega gospodarstva že minimalen in da je določena stopnja podružbljanja privatne kmetijske proizvodnje kot eden od ciljev kmetijstva v socializmu dosežena.³⁶

KMEČKI DAVKI IN DAJATVE

Za preskrbo prebivalstva z živili po vojni so kmetje poleg davkov prispevali še v obliki obveznega odkupa v naturalijah.

Obvezna oddaja je bila v teh krajih zelo velika. V opombah navajam plan oddaje za leto 1951. Če lahko primerjamo podatke o oddaji za leto 1951 in posevek leta 1954, za kar imamo podatke, ter približni hektarski donos oziroma mlečnost krav, tedaj je znašala oddaja glavnih pridelkov leta 1951 več kot tretjino žita in skoraj polovica mleka.³⁷

Podatke o izvajanju odkupa imamo ves čas le za KLO Voklo oz. Voglje, kjer je v arhivskih zapisih možno zaslediti sorazmerno najmanjše težave. Kasnejše preverjanje na terenu pa je pokazalo, da so bili podobni primeri znotraj vasi kot drugje. Kljub natančnim navodilom so komisije za odkup delile bremena po osebnih, sorodstvenih in političnih kriterijih; sinove velikih kmetov so kot organizirane mladince pošiljali kontrolirati in tehtati pridelek (npr. ob mlačvi), ki so podatke zapisali po gostoljubnosti ipd.

Večjo napetost je povzročila leta 1948 sprememba oddaje prašičev (povečanje oddaje je bila posledica zaostrenih ekonomskih razmer v državi v času spora z Inforbirojem!), ko je bila med letom oddaja povečana in zapisnik pravi, »da je zaradi nepravilnega odkupa prišlo do velike gospodarske škode, mali kmetje in bajtarji so klali vse vprek iz strahu, da jim bodo prašiči odvzeti«.³⁸ V tem letu se je iz istega vzroka bistveno zvečala tudi oddaja lesa (v KLO Voglje od 200 m³ na 1625 m³). Največ težav pri odkupu so delali posamezni veliki kmetje. Tako ima npr. kmet iz Prebačevega 10 ha obdelovalne zemlje in samo 3 prašiče, toliko, kot mu znaša obvezna oddaja in ker mu ne bi nič ostalo, menijo zastopniki KLO Voglje, da jih ne odda. Zastopnik OLO Kranj pa ga ima za »narodnega škodljivca«, ki daje slab zgled tudi drugim, ker s slabim gospodarjenjem znižuje dajatve.³⁹ Podobno naj bi velikemu kmetu v Šenčurju odvzeli večjo količino žita in ker mu

ne bi ničesar ostalo, tega niso izvedli.⁴⁰ V vrečah z žitom kmetov KLO Visoko se je pojavljal pesek, v mleku za obvezno oddajo pa pogosto voda. Tu tudi srečamo kmeta, ki je čez noč posadil na njivo smreke, člani KLO Visoko so tudi pregledovali zemljo, ki so jo kmetje proglašali za pašnike. Na območju KLO Visoko tudi sicer naletimo na najbolj množičen odpor. Kmetje so se pritoževali, da imajo večje dajatve kot kmetje pod KLO Šenčur, že leta 1947 se je pojavila napetost med KLO in kmeti zaradi »nejasne in previsoke oddaje«.⁴¹ Junija 1950 poročajo odborniki KLO Visoko, da odločb o oddaji mesa, masti in prašičev posamezniki niso hoteli sprejeti in podpisati,⁴² avgusta 1950 so se kmetje iz Olševka na masovnem sestanku pritoževali nad določenim hektarskim donosom (določil ga je KLO!) in grozili, da ne bodo prišli več volit, ker odborniki ničesar ne store zanje.⁴³ Odkup za leto 1950 v KLO Visoko ni bil dosežen in KLO pravi, »da se tudi ne da«.⁴⁴ KLO Šenčur poroča o nasilnih odkupih, za kar krivi okrajno odkupno podjetje, ki ne upošteva pripomb Krajevnega ljudskega odbora. KLO Voglje je razen oddaje mesa plan izpolnil.⁴⁵ Leta 1951 poročajo o nasilnem odvzemu pri velikem številu velikih kmetov na območju KLO Visoko, KLO je izpolnil plan oddaje žit 80 %.⁴⁶ Leta 1952 zasledimo veliko pritožb kmetov za znižanje plana odkupa žita. Večini ni bilo ugodeno.⁴⁷

Ukinjanje obvezne oddaje v letih 1951 in 1952 so kmetje sprejeli z velikimi olajšanjem.⁴⁸ Čeprav oddaja ni bila tako velika, da bi ogrozila preživetje kmetov, pa je vseeno zaviralno delovala na prizadevanje po večanju pridelka in povzročila stagnacijo kmetijstva. Slabo pa je tudi vplivala na medsebojne odnose v vaseh.

Kmečki davki so bili glavni vir dohodka KLO in kasneje občine Šenčur, čeprav je ostal za njihovo delo le majhen odstotek krajevnih davkov. Sprva so akontacije za davek za posamezne kraje določali na okraju, davčne komisije pri KLO pa so jih razdelile na posamezna gospodarstva.

Davki so bili glede na potrebe nerazvite države veliki. Da bi ublažili velike socialne razlike med velikimi in malimi kmeti, so uvedli progresivno obdavčenje. Leta 1951 je znašal davek 475 kmečkih davkoplačevalcev vseh treh krajev 11.632.939 din.⁴⁹ Davke so realizirali s težavo, tako so na primer na zasedanju OLO Kranj 3. 5. 1950 ugotovili, da plačujejo kmetje davke tedaj, ko jih rubijo, ko pride izterjevalec z okraja.⁵⁰ Konec leta 1951 je okrepljena davčna uprava OLO Kranj reorganizirala odmero dohodnine po krajih. Teren so razdelili na višinski, srednji in ni-

žinski, ravnino so bolj obdavčili. Vsa občina Šenčur je prišla v prvo najboljšo skupino, za katero je bila določena za leto 1952 stopnja obremenitve: 26 % dohodka katastra.⁵¹ Hkrati je otežen mednarodni položaj države zahteval maksimalno izrabo vseh domačih možnih virov, zato so na okraj Kranj prihajale vedno večje davčne zahteve republike, ki so jih pokrivali tudi s pomočjo davkov kmetov.

Tako se je v letu 1952 v okraju Kranj zvišala davčna obremenitev kmetov za 54 %.⁵² Vsako četrletje so izvajali rubeže: v občini Šenčur je bilo junija 1952 38, oktobra 26, decembra pa že 80 primerov rubežni.⁵³

Davčna osnova kmečkih davkoplačevalcev v letu 1953 v občini Šenčur je znašala že 37 milijonov din, 107 kmetov je plačevalo čez 100.000 din davka letno.⁵⁴ Po pet let in več odraslih govedi je prodal večji kmet samo za plačilo davkov, velik je bil tudi posek gozda (leta 1953 pomeni odkup lesa vseh 3 zadrug skoraj polovico prometa: 10 milijonov din).⁵⁵ Davki sicer niso pripeljali »na boben« nobene kmetije, so pa prispevali k zaostajanju panoge za daljše obdobje.

Ob ukinitvi občine Šenčur leta 1955 so vzporedno z volitvami krajevnih odborov uvajali tudi občinske doklade, ki so spet prizadele zlasti kmete, katerim se je davek povečal za 22 %. Na pritožbe kmetov na zborih volilcev pravijo delavci in uslužbenci, da imajo oni celo večje obremenitve kot pa so davki kmetov,⁵⁶ kar je bilo procentualno sicer res, vendar so bile v primerjavi med plačili delavcev in davki kmetov plače zelo nizke.

V začetku 60. let je obstajala zaradi tehnoloških dosežkov na nekaterih družbenih posestvih v 2. pol. 50. let močna tendenca nadaljnjega utrjevanja in širjenja velikih kmetijskih družbenih posesti, ki naj bi se širila tudi na račun sosednjih privatnih kmetov in ker je tedaj tudi sicer prišlo do večje krize, je občinski odbor Kranj na predlog Borisa Kraigherja, ki je tedaj obiskal občino, sklenil povečati davke kmetov v ravnini — blizu družbenih posestev.⁵⁷ Kljub temu pa ob minimalnem razvoju kmetijstva v primerjavi z drugimi dejavnostmi vrednost in pomen kmečkih davkov stalno upada. Po reformi in zlasti od konca 60. let pa popuščajo tudi kmečki davki, poleg socialnih in borčevskih olajšav se pojavijo tudi davčne olajšave za usmerjanje kmetij v proizvodnjo za trg. Leta 1980 je znašal kmečki davek občini Kranj iz tega območja (KU Šenčur) le še 860.754 din (591 davkoplačevalcev), kar predstavlja 11 % katastrskega dohodka privatne zemlje. Kmetje plačujejo še slabša 2 milijona za zdravstveno zavarovanje in 1 milijon 200

tisoč din za pokojninsko zavarovanje.⁵⁸ Pomen prispevka iz kmetijstva za širšo družbeno skupnost je ob koncu obravnavanega obdobja izničen, saj dejansko ne pomeni dosti niti v proračunu krajevnih skupnosti.

KMETIJSKE OBDELOVALNE ZADRUGE

Na masovnih sestankih in zborih volilcev so vse od leta 1948 propagirali združevanje kmetov in ustanavljanje kmečkih delovnih zadrug. Na ustanovnem občnem zboru 26. junija 1949 je bila ustanovljena KDZ *Sava Voglje*, v katero se je vključilo 42 kmečkih gospodarstev s 759 ha zemlje, zadruga je bila ena največjih v kranjskem okraju. Prvo poročilo o njenem delovanju pravi, da kmetje obdelujejo zemljo po brigadno-desetinskem načinu z ročnimi in vprežnimi stroji, deloma uporabljajo elektromotorje za rezanje krme, traktorjev nimajo. Že zelo kmalu pa je postala zadruga najbolj problematična. V začetku leta 1950 so dolgovali njeni člani že 400.000 davka in ga niso hoteli plačati, ker so se izgovarjali, »da so jim pred vstopom v zadrugo obljubljali, da ne bodo plačevali davka«.⁵⁹ V upravni odbor obdelovalne zadruga so prišli v glavnem veliki kmetje, ki so bili vse preje kot zainteresirani za uspeh zadruga. Leta 1950 so prišli njeni člani celo pred sodišče. Sodni proces je bil v Kranju in je imel politično zastraševalni značaj. Spominja vsaj po obliki na sorodne procese tega časa. Sodni postopek pomeni tudi konec »delovanja« nekdanj zelo aktivne samostojne kmečke stranke v vasi Voglje, ki je brez dvoma imela velike zasluge pri orientaciji vaščanov za OF. Njeno delovanje pa je bilo čutiti tudi še po vojni: tako so ob volitvah KLO 1947. leta postavili kandidatno listo (pred KP), ki je bila tudi izvoljena). Do odločilnega političnega razhajanja pa je tudi tu prišlo ob uvajanju obdelovalnih zadrug. Dejstvo, da so po aretaciji članov vodstva obdelovalne zadruga, postavili na njihovo mesto med NOB slabše orientirane ljudi, je povzročilo daljše politično demoraliziranje prebivalcev. Kljub novemu vodstvu se zadruga ni popravila.⁶⁰ V letu 1951 poročajo, da KDZ *Sava* dela slabo, ne vodi se gospodarsko-finančna politika, gospodarji se individualno in pravijo »s takimi zadrugami ne bomo nikoli zgradili socializma«. V začetku leta 1952 je že 17 izstopnih izjav, 28. 5. 1952 je zadruga prenehala poslovati.⁶¹ Ustanovitev delovne zadruga ni uspela tudi v KLO Šenčur, kjer je v KDZ *Gorenjska Šenčur* pristopilo 12 članov s 151 ha zemlje; tudi ta zadruga je 2. 2. 1952 prenehala poslovati.⁶² Pri KLO Visoko pa je bil formiran le pripravljalni odbor, vendar pa ustanovitev zadruga tu ni uspela.⁶²

KMETIJE IN NJIHOVE ZMOGLJIVOSTI PO VASEH IN KRAJEVNIH SKUPNOSTIH

	KS Šenčur	Šenčur	Srednja vas	KS Voglje	KS Voklo	Voklo	Preba- čevo	Hrastje	KS Visoko	Visoko	Luže	Milje	KS Olševik	Olševik	Hote- maže
Kmetije		82	24	52		40	28	7		31	31	8		30	17
Zaščitene kmetije	38			21	44				41				24		
Čiste kmetije	15			11	21				10				9		
Mešane kmetije															
(del zaposlenih drugje)	33			30	27				33				24		
Mešane kmetije															
(vsi zaposleni so drugje)	23			11	19				17				4		
Starostne kmetije	14			—	2				3				7		
Neobdelane kmetije	21			1	5				7				3		
Govedi	558			549	808				587				367		
Krave	251			241	341				241				152		
Pitanci	129			97	175				132				75		
Prašiči	91			52	96				146				97		
Odstotek vira dohodka od kmetije	40 %			46 %	52 %				48 %				52 %		
Njive	187,6 ha			173 ha	294 ha				186 ha				115 ha		
Travniki	104 ha			21 ha	80 ha				69 ha				71 ha		
Pašniki	3,5 ha			3 ha	3 ha				18 ha				5,5 ha		
Gozd	344,8 ha			223,5 ha	376 ha				245 ha				210 ha		
Kooperanti KZ		13	3	47		34	23	8		22	30	3		19	13
Člani KZ		43	20	7		5	2	—		19	24	2		15	7
Površina posevka:															
pšenice		16,5 ha	10 ha	18,5 ha		21 ha	12 ha	6 ha		10 ha	11 ha	1 ha		8 ha	4 ha
drugega žita		9 ha	4,5 ha	2,5 ha		3 ha	3 ha	2 ha		6 ha	3 ha	1 ha		1,4 ha	0,7 ha
koruze		17 ha	22 ha	70 ha		60 ha	19 ha	20 ha		18 ha	22 ha	4 ha		18 ha	8 ha
krompirja		34 ha	25 ha	66 ha		60 ha	20 ha	12 ha		16 ha	22 ha	2 ha		13,5 ha	6,5 ha
vrtnin		3 ha	—	—		—	—	—		2 ha	3 ha	0,5 ha		1,6 ha	0,8 ha
drugih krmnih rastlin		15 ha	5 ha	28 ha		20 ha	10 ha	7 ha		23 ha	26 ha	3 ha		23 ha	9 ha
travnikov		74 ha	28 ha	68 ha		53 ha	36 ha	17 ha		31 ha	36 ha	4 ha		29 ha	18,6 ha
Oddano KZ:															
mleko	258.000 l	206.000 l	646.000 l			478.000 l	192.000 l	88.000 l		252.500 l	197.000 l	37.000 l		200.000 l	114.500 l
pitanci	43	34	50			46	30	14		40	43	5		38	19
drugo govedo	19	10	16			13	6	10		14	11	—		9	6
teleta	15	13	29			26	14	5		10	13	3		4	3
pšenica	13 t	8 t	15 t			18 t	7 t	5 t		4 t	3 t	2 t		8 t	0,5 t
kislo zelje in repa	20 t	—	—			—	10 t	—		3 t	20 t	—		—	—
krompir	390 t	350 t	čez 700 t			700 t	230 t	130 t op.		239 t	250 t	16 t		130 t	62 t
povrtnine	—	—	—			—	—	—		1,5 t	11 t	4 t		—	—
prašiči	—	—	—			—	—	—		10	7	—		5	—

Podatki do alinee »kooperanti KZ« so izdelani na podlagi popisa Kmetijsko zemljiške skupnosti Kranj iz leta 1980, v nadaljevanju pa na podlagi kooperantskih pogodb KZ Cerklje in KZ Sloge v letu 1982.

Op.: Okrog 500 t krompirja iz KS Voglje in KS Voklo je semenskega.

DRUŽBENA POSESTVA

Po izvedbi agrarne reforme in zaplembah zemlje so bile na obravnavanem teritoriju ustanovljene 3 industrijske ekonomije in 2 ekonomiji pri kmetijskih zadrugah (tretja pri KZ Voklo je bila ustanovljena leta 1952). Na delu Rabičevega posestva v Šenčurju in Vehovčevega v Voklem je pričela 10. 1. 1948 poslovati *Ekonomija Iskre*, ki je merila 13 ha zemlje, pretežno njiv. Na posestvu je bilo zaposlenih 11 delavcev.⁶³ 12. 11. 1947 je bilo prevzeto za vojaške potrebe Brodarjevo posestvo v Hrastju, ustanovljena je bila *Ekonomija Vojno trgovačkog preduzeča Hrastje*. Posestvo meri 23 ha samih njiv in je imelo zaposlenih 20 tujih delavcev.⁶⁴ Leta 1948 se omenja še Ekonomija Save na delu Rabičevega posestva v Šenčurju in namen ustanovitve ekonomije Tiskanine v Voklem, vendar se je podjetje branilo prevzeti posest. Ustanovljena pa je bila leta 1948 še *Ekonomija Projekta*, ki je imela center na posestvu Prebačevo 33. Imela je 10 ha zemlje, od tega 8 ha njiv in zaposlenih 5 delavcev.⁶⁵ Podjetja so slabo skrbeli za razvoj ekonomij, saj so jim služila le kot podaljšane menze. Že jeseni leta 1950 je zato KLO Šenčur in nato tudi OLO Kranj predlagal, da se prevzame posestvo Iskri, ker ni bilo rentabilno.⁶⁶ Jeseni 1952 je ObLO Šenčur predlagal, da se ustanovi komisija, ki bo pregledala posestvo v Hrastju in ustavila nadaljnje propadanje.⁶⁷ Po uvedbi proste trgovine za podjetja ekonomije niso bile več zanimive. Leta 1952 je ObLO Šenčur prevzel Ekonomijo V. T. P. Hrastje in Ekonomijo Iskre, KZ Voklo pa Ekonomijo Projekta.⁶⁸ 15. 1. 1954 sta se ekonomiji V. T. P. Hrastje in Iskra Šenčur združili v *Kmetijsko posestvo Sava Šenčur*.⁶⁹

Del nacionalizirane zemlje so krajevni ljudski odbori izročili tudi splošnim KZ oziroma njihovim ekonomijam. Leta 1949 je merila Ekonomija Šenčur 12 ha zemlje, Ekonomija KZ Visoko pa že 50 ha zemlje (od tega je bilo 17 ha obdelovalne, večina pa je gozda, ki ga je kmalu prevzelo Gozdno gospodarstvo). Leta 1952 je s priključitvijo Ekonomije Projekta dobila svojo ekonomijo tudi KZ Voklo.⁷⁰ Po t. i. 2. agrarni reformi leta 1953 so bile te ekonomije razširjene. Leta 1955 pa je prevzelo Kmetijsko posestvo Sava Šenčur vso zemljo in inventar od ekonomij KZ Voklo in Visoko. Ob združitvi je merilo posestvo 107 ha, junija 1956, ko je ObLO Kranj dal Kmetijskemu posestvu Sava v trajno last zemljišča SLP pa je imelo posestvo že 179 ha.⁷¹ Leta 1956 se je posestvo preimenovalo v Kmetijsko posestvo Hrastje. Konec leta 1958 se posestvu priključijo kmetijska posest-

va Jezersko in Cerklje, leta 1960 pa še Kmetijsko posestvo Predvor, posestvo se je tedaj preimenovalo v Kmetijsko gospodarstvo Šenčur. Leta 1962 se je združilo s kmetijskim posestvom Vrtnarstvo — ekonomija Kranj in preimenovalo v Kmetijsko gospodarstvo Kranj, naslednje leto se mu je priključilo še kmetijsko posestvo Sorško polje Žabnica, nato pa konec istega leta zabeležimo združitev posestva z Mlekarno Kranj in Oljarico Britof v *Kmetijsko živilski kombinat Kranj*.⁷²

V okviru KŽK Kranj (TOZD Kmetijstvo) deluje kot posebna enota *Obrat Šenčur — Hrastje*, ki meri 359 ha njiv in vrtov, 38 ha travnikov in 14 ha pašnikov. V obravnavanih katastrskih občinah ima obrat 247 ha zemlje, preostala zemlja je v k. o. Velesovo, Trboje, Primskovo in Čirče.⁷³

Industrijske ekonomije so bile usmerjene zlasti v proizvodnjo hrane za potrebe lastnih menz: prašičerejo, perutninarstvo, krompir in povrtnine, sejali pa so tudi žita. Leta 1954 so na tedanjem Kmetijskem posestvu Sava imeli naslednji pridelek: 5,3 t pšenice, 5,1 t ječmena, 4,9 t ovsa, 204 kg rži, 423 kg koruze, 233 kg prosa, 148,9 t krompirja, 638 kg fižola in 228 t krmilnih rastlin (leto je bilo delovno in finančno neuspešno).⁷⁴ Na posvetu OLO Kranj leta 1958 o določitvi smeri razvoja proizvodnje na družbenih posestvih v okraju je bilo sklenjeno, da se posestvo Hrastje usmeri v proizvodnjo omlade govedine in da se več ha poseje z lucerno za predelavo v močna krmila.⁷⁵ Razvojni načrti so se nato večkrat spreminjali. V tem in naslednjih letih so pričeli tudi z večjimi investicijami, usmerjenimi v izgradnjo novih hlevov, nakup plemenske živine in strojne opreme. Leta 1963 je na dan republike pričela obratovati nova velika farma bekonov v Hrastju, ki je bila v tem času ambiciozna kmetijska investicija: veljala je čez 500 milijonov din; polovico sredstev sta prispevala republiški in splošni investicijski sklad. Farma je pričela obratovati s 167 plemenskimi svinjami, še leta 1965 je delovala z majhnimi zmogljivostmi: 218 plemenskimi svinjami, 11 merjasci in 1607 pitanci. Odvisna je bila od nakupa umetnih krmil, ki so se medtem zelo podražila in je ves čas poslovala z izgubo. Leta 1969 je imela 2700 pitancev in 481 svinj in merjascev, leta 1971 pa so zaradi stalnih izgub prašičerejo opustili. V prostore farme se je vselila Agromehanika — proizvodnja in prodaja kmetijskih strojev v okviru KŽK.⁷⁶

Poleg prašičereje je v Hrastju ves čas obstajal še hlev za krave molznice z 200 stojišči, leta 1965 je bil novi hlev za krave molznice dograjen tudi v Šenčurju s 170 sto-

jišči. Povprečno je bilo v obeh hlevih 300 krav molznic. Novi hlev v Hrastju so zgradili leta 1976, tedaj so opustili hlev v Šenčurju, ker je gradnja nove avtoceste onemogočila potrebno pašo.

Odslej je stalno v Hrastju 200 krav. Bolj razveseljiva je rast mlečnosti krav: od 1246 l na kravo leta 1954 do 3200 l v letu 1963, na 5500 l v letu 1981 (3. mesto v Sloveniji). Zato se je kljub zmanjšanju staleža živine od več kot 300 glav količina mleka dvignila od 1 milijona leta 1963 na 1,1 milijon litrov v letu 1981. Proizvodnja je rasla do prve polovice 70. let: leta 1970 je 321 krav dajalo 1,3 milijona litrov mleka. Povečano mlečnost so sprva dosegali predvsem z močnimi krmili, danes pa z vse bolj kvalitetno domačo hrano: pašo in koruzno silažo. Količina močnih krmil je znašala v začetku 70. let 0,60 kg na liter mleka, leta 1982 pa le še 0,12 kg na liter. Kljub doseženi mlečnosti in rasti cen mleka (leta 1966 stane 1 liter mleka 1 dinar, leta 1982 pa 11 din) je lastna cena mleka ves čas višja od prodajne cene in mleko ves čas prinaša izgube kmetijstvu v okviru KŽK.⁷⁷ Domači govedoreji služi približno polovica pripadajočih obdelovalnih površin, ki ji dajejo skoraj vso potrebno hrano. Leta 1982 je na posestvu obrata Šenčur — Hrastje posejanih 70 ha zemlje s silažno koruzo, 112 ha pa predstavljajo travniki za pašo in lucerno. Izgube v mlekarstvu so posledica nizkega števila krav oziroma govedi na tako velikih obdelovalnih površinah.⁷⁸

Manj pomembna je bila na obeh farmah proizvodnja mlade govedine in teletine. V 70. letih je šlo v prodajo iz obrata okrog 60 telet letno. Leta 1979 pa srečamo mlado plemensko živino v kooperaciji pri kmetih in sicer 96 glav, katerih število je v naslednjem letu naraslo že na 137 glav plemenske živine in 100 pitancev.⁷⁹

Poslovno uspešnejša je bila ves čas poljedeljska proizvodnja. V gojenje semenskega krompirja je bila Gorenjska usmerjena že v obdobju pred vojno, ponovno pa ga je pričela gojiti v drugi pol. 50. let in je tedaj dosegla največje količine. V zadnjih letih posadijo na njivah obravnavanega obrata 30—50 ha njiv s pretežno semenskim krompirjem. Pridelek znaša okrog 200 q na ha. Z razvijanjem kvalitetnih sort krompirja je njihov vpliv segel tudi do privatnih pridelovalcev semenskega krompirja na tem območju. Večina krompirja gre na širše jugoslovansko tržišče. Leta 1970 so zgradili prvo halo za skladiščenje semenskega krompirja v Šenčurju ter mehanizirali izkop in spravilo krompirja, druga skladiščna hala je zrasla ob prvi

leta 1974, leta 1979 je bila zgrajena še sortirnica.⁸⁰

Ves čas na obratu sejejo tudi žita. Tako so imeli leta 1968 posejanih 58 ha njiv s pšenico, pridelek je znašal 189 t; 37 ha z ječmenom, pridelek 116 t, 64 ha z ovsom, pridelek je bil 103 t. Leta 1976 so pričeli v kooperaciji z Lekom iz Ljubljane sejati tudi rž. V tem letu so zasejali 26 ha in pridelali 80 t »zdravilne« rži. Količina posejane rži je do leta 1982 stalno rasla in prinašala ugodne proizvodne in poslovne rezultate. Leta 1981 so v obratu posejali in pridelali naslednjo količino žit: 22 ha njiv so posejali s pšenico, pridelek je znašal 61 t, 26 ha so posejali z ječmenom, ki so ga pridelali 89 t, 99 ha pa so posejali z ržjo, katere so pospravili 517 t.⁸¹

Razveseljive dosežke v proizvodnji in donosnosti na vseh področjih, ki v glavnem dosegajo evropsko raven, pa spremljajo ves čas slabi poslovni rezultati. Poslovna poročila ves čas krivijo za slabe rezultate zastarele načine proizvodnje in predvsem nizke neekonomične cene kmetijskih proizvodov. Ob tem so delavci na teh posestvih slabše plačani, imajo slabše stanovanjske razmere in obstoji problem velike fluktuacije. Kmetijsko posestvo Sava Šenčur je imelo že ob svojem nastanku leta 1954 1.215.000 din izgube, ki jo je kril sklad za pospeševanje kmetijstva pri OLO Kranj. Vzrok za izgube vidijo v slabi mehanizaciji, slabem gospodarjenju in slabem delu. Že v naslednjem letu je podjetje poslovalo rentabilno in si ustvarila pogoje za pridobitev investicijskih kreditov za nakup mehanizacije (med drugim tudi prvega traktorja).⁸² Ob združitvi v KŽK leta 1963 so imela vsa posestva in farme, ki poslujejo odslej kot ena delovna enota Kmetijstvo (od leta 1974 kot TOZD) v okviru KŽK 69 milijonov izgube, občinski sklad skupnih rezerv gospodarskih organizacij so prosili za polovično kritje izgub. V naslednjih letih (do leta 1982) poslujejo z izgubo v glavnem le še živinorejski obrati: ves čas farma bekonov v Hrastju in obe farmi krav molznic v Hrastju in Šenčurju požirajo pozitivne rezultate, ki jih na drugih področjih dosegajo Kmetijstvo KŽK in cela KŽK.⁸³

OPOMBE

1. Skupščina občine (SO) Kranj, Geodetska uprava, Pregled zemljišč po kulturah in razredih za k. o. Šenčur, Luže, Visoko, Olševke, Hrastje in Voglje za leto 1981. — 2. Ivan Gams, Pokrajinsko ekološka sestava Gorenjske, Zbornik 12. zborovanja slovenskih geografov, Gorenjska, str. 20. — 3. SO Kranj, Geodetska uprava. — 4. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Kranj (KRA), OLO Kranj, f. 63. Ekonomska analiza

ObLO Senčur, 1954. — 5. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 356, Rezultati popisa zemljiških gospodarstev po KLO, 1947. — 6. SO Kranj, Geodetska uprava. — 7. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170. — 8. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 47. — 9. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170, f. 47. — 10. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 178. — 11. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 49. — 12. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 169, Masovni sestanek KLO Voklo, 20. 1. 1946. — 13. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170, Seznam posestnikov, katerim je bila po odločbah OLO Kranj z dne 3. 10. 1953 odvzeta zemlja; f. 38, Poročilo o delu komisije za zemljiški sklad. — 14. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170, Akt o razlastitvi posesti. — 15. Letališče Ljubljana—Pula. — 16. Arhiv KS Senčur, leto 1978. — 17. SO Kranj, Geodetska uprava, Sumarni pregledi zemljiških posestev, 1981; ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 356, Rezultati popisa zemljiških gospodarstev, 2. 9. 1947. Podatki se nanašajo le na posestnike, ki žive na obravnavanem območju.

Primerjava velikosti privatne posesti (skupne in obdelovalne) za leti 1947 in 1980:

Površina	1947		1980	
	skupna	obdelovalna	skupna	obdelovalna
0— 1 ha	216	273	1134	1099
1— 2 ha	87	115	104	102
2— 3 ha	57	86	68	76
3— 5 ha	79	81	77	70
5— 8 ha	73	62	75	66
8—10 ha	39	25	29	31
10—15 ha	44	6	51	6
15—20 ha	29	1	43	
20—30 ha	37		17	
30—45 ha	10			
nad 45 ha	1			

skupaj 672 lastnikov 1947 in 1598 lastnikov 1989. — 18. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, 167, 169, 170, Volilni imeniki KLO. — 19. KU Senčur, Pregled rezervne delovne sile v KS Visoko in Senčur, leto 1964. — 20. KU Senčur, leto 1962, Popis gospodarstev kmetov in kmetov — delavcev; Rezultati popisa prebivalstva leta 1971. — 21. Zemljiško kmetijska skupnost Kranj, Zbirna tabela popisa kmečkih gospodarstev kranjske občine, maj 1980. — 22. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170, Popis strojev in orodja, 1. 8. 1948; f. 356, Seznami kmetijskih in strojnih zadrug, ki so obstajale pred letom 1941. — 23. KU Senčur, Leto 1968, Seznam ugotovljenih traktorjev, 4. 6. 1968. — 24. Zlata Urh in Janez Eržen, Kmetijstvo, Kranjski zbornik 1975, str. 53—62. — 25. Zemljiško kmetijska skupnost Kranj, Zbirna tabela popisa ... — 26. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 63, Ekonomska analiza ObLO Senčur, 1954. — 27. Kooperantske pogodbe KZ Sloga Kranj in KZ Cerklje za leto 1982. — 28. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 1, Zapisnik seje IO OLO Kranj, 1. 4. 1948. — 29. KZ Cerklje in KZ Sloga Kranj, Kooperantske pogodbe za l. 1962. — 30. Zlata Urh in Janez Eržen, Kmetijstvo, Kranjski zbornik 1975, str. 53—62. — 31. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 356, Popis živine 1. 11. 1945; f. 63, Ekonomska analiza ObLO Senčur, 1954; Popis prebivalstva 1971, ZKS Kranj, Zbirna tabela popisa ... — 32. KZ Cerklje in KZ Sloga Kranj, Kooperantske pogodbe za leto 1982. — 33. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 63, Ekonomska analiza ObLO Senčur, 1954. — 34. Isto tam. — 35. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 44, Plan kooperacij v krompirjevi in travniški proizvodnji za leto 1959 in sklenjenih pogodb do 16. 2. 1959. — 36. KZ Cerklje in KZ Sloga Kranj, Kooperantske pogodbe za leto 1982. — 37. Plan oddaje za leto 1951:

	KLO Senčur	KLO Visoko	KLO Voglje	KDZ Voglje	KDZ Senčur
pšenica, rž,					
soržica	27 t	41 t	36 t	33 t	37 t
ječmen	2,7	8,4	4	1,8	
koruza	0,8	1,1	0,8		
oves	2	0,5	2,6		
proso	4,5	4,7	5,1	10	
ajda	4,9	4,7	4,9	5	
krompir	122	233	136	260	
fižol	3,5	4	2		
oljna repica	6,8	7,2		6,4	0,8
sončnice	3,5	2	10	1,6	0,4
mast	3,9	4,7	3,4	4,3	0,5
mleko	95.380 l	158.310 l	91.640 l	90.000 l	13.000 l
meso	24 t	29 t	23 t	13,9 t	2 t
volna	9,7 kg	13 kg			
jajca	25.000 kos	25.000 kos	16.000 kos	6.300 kos	2.100 kos

- ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 41, Plani odkupa in oddaje. — 38. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 167, Zapisnik seje KLO Voglje z dne 19. 12. 1948. — 39. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 167, Zapisnik izredne seje KLO Voglje z dne 2. 9. 1948. — 40. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 172, Zapisnik seje KLO Senčur dne 2. 12. 1948. — 41. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 168, Zapisniki sej v letu 1947. — 42. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Seja KLO Visoko dne 26. 6. 1950. — 43. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Seja KLO Visoko dne 25. 8. 1950. — 44. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Zaključno poročilo o odkupih za leto 1950. — 45. Isto tam. — 46. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Seja kmetijskega sveta KLO Visoko. — 47. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 170. — 48. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Zapisnik zbora volilcev na Olševku dne 20. 5. 1950. — 49. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 181, Končna odmera davkov za leto 1951 v KLO Senčur, Visoko in Voglje. — 50. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 1, Zapisnik seje OLO Kranj, dne 16. 10. 1952. — 51. Isto tam. — 52. Isto tam. — 53. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 181, Seznam davčnih zavezancev, ki so se jim zaračunali rubežni stroški. — 54. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 181, Odmera davkov kmetov v občini Senčur za leto 1953. — 55. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 63, Ekonomska analiza ObLO Senčur, 1954. — 56. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 185, Zapisniki zborov volilcev v septembru 1955. — 57. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 35, Zapisnik seje predsednikov ObLO okraja Kranj dne 18. 5. 1962. — 58. SO Kranj, Davčna uprava, Odmera davka od kmetijstva za območje KU Senčur za leto 1980. — 59. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 168, Poročilo o KDZ Sava Voglje; f. 167, 3. plenarna seja KLO Voglje, 19. 3. 1950; f. 1, Zasedanje Kranj, 12. 3. 1952. — 60. Gorenjski glas, leto 1950, št. 37, Pravična kazni je doletela saboterje KDZ; Arhiv CK ZKS, OLO Kranj, leto 1949. — 61. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 183. — 62. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 184; ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 165, Sestanek pripravljalnega odbora KDZ Visoko, 30. 12. 1948. — 63. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 184. — 64. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 183. — 65. Isto tam. — 66. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 1, Seja IO OLO Kranj dne 24. 10. 1950. — 67. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 174, Zapisnik seje ObLO Senčur, 7. 10. 1952. — 68. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 174, Zapisnik seje ObLO Senčur, 24. 10. 1952, f. 178, Zapisnik o predaji ekonomije SGP Projekt ljudskemu odboru Senčur. — 69. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 174, Zapisnik seje ObLO Senčur, 15. 1. 1954. — 70. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 79, Seznam zadružnih ekonomij l. 1949. — 71. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 43, Posestveno stanje Kmetijskega posestva Sava Senčur, 6. 12. 1956; Analiza stanja na kmetijskih posestvih okraja Kranj, 1957. — 72. KŽK Kranj, Poslovno poročilo za leto 1963. — 73. KŽK Kranj, TOZD Kmetijstvo; SO Kranj, Geodetska uprava, Posestni listi, stanje konec leta 1980. — 74. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 80, Obrazložitev predloga za sanacijo Kmetijskega posestva Sava, Senčur. — 75. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 35, Zaključki, sprejeti na posvetu o določitvi smeri proizvodnje za posestvo Cerklje—Hrastje—Žabnica in Suha. — 76. KŽK, Kmetijstvo, Letna poslovna poročila in Letna kmetijska proizvodnja za leta 1967—1981. — 77. Isto tam; KŽK Kmetijstvo, Evidenca proizvodnje mleka. — 78. KŽK, Kmetijstvo, Kmetijska proizvodnja za leta 1967—1981. — 79. Isto tam. — 80. Isto tam. — 81. KŽK, Kmetijstvo, Kmetijska proizvodnja za leta 1967—1981. — 82. ZAL, KRA, OLO Kranj, f. 80, Sanacija kmetijskega posestva Sava, Senčur, 12. 12. 1955. — 83. Poslovna poročila KŽK, Kmetijstva od leta 1963 dalje.

ZAPISKI IN GRADIVO

PETER PAVEL GLAVAR IN ŽUPNIJA SV. JAKOB OB SAVI

VIKTORIJAN DEMŠAR

Mengeš, ena največjih slovenskih pražupnij, je obsegala tudi naselja ob Kamniški Bistrici (desni breg) do Save. Za duhovnike in vernike je bilo ogromno breme imeti stik s centralno cerkvijo sv. Mihaela v Mengšu, kjer so bivali redno vsaj trije duhovniki, ki so občasno opravljali bogoslužje in ljudi poučevali v veri tudi na številnih oddaljenih podružnicah. Vernikom pa je bilo treba redno hoditi predvsem v Mengeš. Dogajalo se je tudi, da je bil ta ali oni bolj poučen v krščanskem nauku, da je potem v svojem okolju otroke poučeval, da je bilo olajšano delo mengeškimi duhovniki.

Po ukinitvi oglejskega patriarhata l. 1750 je bila ustanovljena za tedanje avstrijsko ozemlje nadškofija v Gorici, kamor so pripadle mnoge slovenske župnije do Drave, ki so prej spadale pod Oglej.

Ko je prvi goriški nadškof Mihael grof Attems l. 1752 obiskal nekatere gorenjske župnije, je bil tudi v Mengšu. V svoji skrbi za čim globlje versko življenje je spoznal potrebo, da bi čimveč duhovnikov bivalo bliže vernikom. To željo imeti duhovnika bliže so izražali tudi verniki, ki so se v tej zadevi začeli obračati na nadškofa, ki je 20. 1. 1753 odločil (verjetno poskusno) naj eden od mengeških kaplanov biva pri Sv. Jakobu ob Savi (*»usque ad tempus pascale ad ecclesias s. Jacobi se conferre«*), kjer naj bi bil na uslugo za verski pouk in prejem velikonočnih zakramentov.

Ta nadškofov odlok se je le površno izpolnjeval, kar je razvidno iz raznih poznejših nadškofovih pisem P. P. Glavarju v Komendi. Ta pisma so ohranjena v beneficianskem arhivu Glavarjeve knjižnice v Komendi.

Ob svoji vizitaciji v Komendi v septembru 1752 je nadškof Attems spoznal gorečo pastoralno dejavnost in sposobnost P. P. Glavarja, kar je tudi pismeno pohvalil komendatorju baronu Testaferratu, ki je bil tedaj guverner papeškega mesta Ascoli v Italiji, vendar še vedno komendator župnije in posestva malteških vitezov (Ivanovcev) v Komendi. S tem sporočilom se je nadškof Attems še posebej zahvalil komendatorju »za velik dar za malo opravka«, kar spričuje lep nadškofov značaj.

Iz obsavskih vasi je prišla k nadškofu v Gorico posebna deputacija mož s prošnjo, naj jim dodeli stalnega dušnega pastirja.

Zato je nadškof v svoji pastoralni skrbi hotel tej prošnji ugoditi. V pismu z dne 28. 3. 1755 je naprosil in pooblastil Glavarja, naj »caute« (previdno-obzirno) poižve pri mengeškem župniku njegovo stališče za morebitno ustanovitev nove duhovnije (kuracije) pri Sv. Jakobu ob Savi za tri vasi kjer naj bi stalno bival en duhovnik. Ta nadškofova skrb ljudem ustreči v teh treh naseljih pa je naletela na mnoge ovire.

Tedanji mengeški vikar-župnik Karel Volbenk Schiffrer, ki je vodil mengeško župnijo namesto pravega župnika prošta Jožefa Ant. Schiffrerja v Adonu pri Dunaju, ni bil pripravljen ustreči nadškofovi želji. Prav tako v začetku tudi ne adonski prošt, ki se je tozadevno celo pritožil na cesarski dvor 4. 5. 1755.

Omenjeni prošt je že l. 1733 odkupil mengeško župnijo (po tedanji fevdalni praksi) od cistercijskega samostana v Stični, da je z novimi dohodki mogel ustanoviti novi kanonikat pri ljubljanski stolnici. Ko je pa prošt Schiffrer spoznal, da ne bo nič prikrjšan od svojih dohodkov, je sporočil nadškofu Attems, da ne nasprotuje novemu vikariatu, če ne bo njegov kanonikat na škodi, zakaj zanj je bil mengeški župnik dolžan letno oddajati po 600 forintov. (Pismo 20. 6. 1755.) Tako je torej želel ustreči goriškemu nadškofu.

Eden mengeških duhovnikov naj bi bil zaenkrat pri Sv. Jakobu le v zimskem času. Toda tudi to ni uspelo, ker mengeški duhovniki niso hoteli ustreči kljub temu, da je tudi okrajni glavar Taufferer bil naklonjen želji ljudstva ob Savi.

Vsa prizadevanja P. P. Glavarja, da bi ustregli, niso bila uspešna, zakaj mengeški kler ni hotel razumeti svojih oddaljenih faranov, kot bi bilo prav. Nadškof Attems piše Glavarju 6. 2. 1756: »Solznih oči so odposlanci od Sv. Jakoba prosili za stalnega duhovnika«. V pismu z dne 12. 3. 1756 pa sporoča, da je v stiku z adonskim proštom Schiffrerjem, ki že razumeva to zadevo in tudi cesarska oblast ne nasprotuje. (Omenjam, da se je prav to nadškofovo pismo srečalo z Glavarjevim dolgim pismenim poročilom, o katerem bo še govor.)

Kljub temu je mengeška duhovščina negotovala. Nadškof Attems ponovno piše Glavarju 30. 4. 1756: »V Mengšu niso po-

trebni trije duhovniki, eden naj se stalno naseli pri v. Jakobu.« Pa niso ubogali. Nadškof se tolaži, da bo iz novega duhovskega semenišča v Gorici prišlo več discipliniranih duhovnikov.

Ko vsa nadškofova in Glavarjeva prizadevanja niso imela uspeha, je Glavar v obsežnem pismu goriškemu nadškofu nekako vrnil mandat za ustanovitev šentjakobske župnije. Prav to Glavarjevo pismo pa ima tudi svojo zgodovinsko pot.

V začetku novembra 1979 sem prejel od škofijskega arhivarja v Mariboru prof. Antona Ožingerja sporočilo o izredno važnem pismu P. P. Glavarja goriškemu nadškofu Attemsju z dne 10. 3. 1756. To Glavarjevo pismo — fotokopirano in istega prevoda sta bila priložena. Pismo je prevedel prof. dr. Richter, nekdanji mariborski škofijski arhivar, v čigar zapuščini so to pismo našli.

V tem pismu Glavar temeljito objasnjuje svojemu ordinariju ves potek zaupane mu naloge, obenem pa se po toliko doživetih nasprotovanjih odpoveduje tozadevnemu nadaljnjemu prizadevanju za novo župnijo pri Sv. Jakobu. Istočasno pa prikaže še svoj načrt za eventualno ureditev težke zadeve.

Kako neki je moglo to latinsko pisano izvirno pismo Glavarjevo priti v Maribor? Sedanji arhivar prof. Ožinger meni, da se je le kateri od cerkvenih zgodovinarjev še iz avstroogrške monarhije kot npr. Pajek, Orožen ali Stegenšek ukvarjal s tem vprašanjem, kar ni mogoče dokazati in je malo verjetno. Gotovo pa je to, da je bil goriški nadškofijski arhiv iz Gorice preseljen v cistercijanski samostan v Stični pred napovedno vojne Italije Avstriji v maju leta 1915. V stiški samostan se je tedaj umaknil tudi tedanji goriški nadškof dr. Sedaj s svojim nadškofijskim kadrom in bogoslovjem vred. Prof. Ožinger pravi, da je prof. dr. Richter morebiti to Glavarjevo pismo dobil direktno iz goriškega nadškofijskega arhiva v Gorici po vojni, ko se je vse preselilo nazaj v Gorico po l. 1918. To ni verjetno.

Zanimal sem se, če se v sedanjem goriškem nadškofijskem arhivu morebiti hrani kakšno Glavarjevo pismo oziroma splošna korespondenca med Attemsom in Glavarjem. Pa sem dobil dne 14. okt. 1986 od prof. dr. Fr. Močnika iz Gorice naslednji odgovor: »Tako, ko sem imel nekaj časa, sem šel v škofijski arhiv in tam vse pregledal, kar imajo od nadškofa Attemsja, a nisem mogel stakniti nič, kar želiš. Tudi drugi so mi pomagali iskati, a ničesar nisem našel med raznimi dokumenti. Iz leta 1756 od dne 10. 3. je le en sam spis, ki pa nima nič opravka s tem, kar želiš. Bogve, kam je vse zašlo.«

Tako se mi zdi sedaj še najbolj verjetna (ne izključujem — gotova) trditev, da si je to Glavarjevo pismo, najdeno v Richterjevi zapuščini, pokojni dr. Richter izposodil v Komendi.

Med Glavarjevimi pismi, ki se hranijo v beneficiatskem arhivu Glavarjeve knjižnice v Komendi, je več pisem, ki jih je Glavar napisal v dvojniku, kadar je šlo za važnejše zadeve. Enega je poslal na naslov, drugo pa je pustil doma v pisemski zbirki.

Ker pa je moj prednik Janez Zabukovec v svojem tipkopisu o P. P. Glavarju pred letom 1941 opisal tudi to Glavarjevo, od Attemsja naloženo nalogo o ustanavljanju šentjakobske župnije ob Savi in je omenjeno pismo tudi celotno prevedeno, kakor je Richterjevo, sem mnjenja, da je bilo Glavarjevo pismo — duplikat v komendskem beneficiatskem arhivu, kjer ga je nekdo iz Maribora mogel dobiti pri tedanjem župniku Janezu Zabukovcu, ki mu ga je zaupal. Druga svetovna vojna pa je tudi svoje naredila. Spričo vsega tega bodimo veseli, da se to Glavarjevo pismo in njegovo prizadevanje za blagor duš tedanjega časa ni izgubilo.

Pismo se po Richterjevem prevodu glasi:

»Prevzvišeni in Prečastiti Gospod, Gospod Nadškof!

Bojim se, da mi ne bi moje sedanje predolgo pismo nakopalo nevolje Vaše Prevzvišenosti. Toda, ker mi dušnopastirska skrb dobrotljivo obljublja oproščenje, prehajam k posameznostim, in sicer predvsem k tistim, ki se nanašajo na ustanovitev vikariata pri Sv. Jakobu. O tem vam sporočam, da se je 13. febr. tekočega leta vršil komisijski ogled na kraju samem, pri Sv. Jakobu, po meni in po presvetlem in spoštovanem gospodu okrožnem kapetanu Tauffererju kot sokomisarju od cesarske oblasti. Pri tem smo soglasno ugotovili popolno primernost in veliko duhovno korist, ki jo je mogoče pričakovati iz razdelitve župnije.

Čeprav je bilo doslej v teh naseljih dovolj poskrbljeno za podeljevanje zakramentov po kuratih (duhovnikih) iz Mengša, moram vendar priznati, da je vikariat potreben, ker niso samo varuhi domov tisti, ki se ne morejo zbirati pri sv. opravi lu zaradi dolge poti do župnijske cerkve, do katere imajo v lepem, suhem vremenu dve uri in četrt hoda. Zaradi te velike razdalje ne morejo prihajati tudi tisti, ki prav posebno hrepenijo po božji besedi in po krščanskem nauku, to so starčki in otroci, ki tako dolge poti ne zmorejo. Poleg tega vem iz lastnega spoznanja, brez vsakega človeškega ozira, ne glede na to, kar se govori v sosedstvu, da so duhovniki v Men-

gšu zaradi obilnih dohodkov navajeni lastne lagodnosti in ne delajo ničesar drugega, kakor kar je z velikimi črkami izrecno določeno v opravlilniku (in matricula). Zaslužijo, da jih imenujemo najemnike in ne pastirje, ker ne gledajo na ovce, temveč le na njih volno. Potem ko to sprejmejo, prepustijo ovce, da se med seboj hudo prepirajo, kar je vzrok in vir mnogih nesoglasij. Obnašajo se kot gospodje in ne kot blagi pastirji. O tej razdelitvi (župnije) sodim po svoji vesti: izmed petih naselij nasprotujeta razdelitvi resnično dve. Prve so Črnuče s cerkvijo Sv. Simona, drugo pa Dragomelj in Studa s cerkvijo Sv. Pavla. Prvo naselje bi bilo zadovoljno, če bi pri njihovi cerkvi nastal vikariat. Prispevali bi 100 forintov. Če bi bil vikariat pri Sv. Janezu v Nadgorici, ne bi prispevali nič drugega kakor vožnje za vikarjevo hišo, če pa kje drugje, pa sploh ničesar. Toda pri Sv. Simonu ne kaže ustanavljati vikariata, ker ima od tam bliže v Mengeš, kakor druge vasi, prav tako ne pri Sv. Janezu, pač pa pri Sv. Jakobu, ker je v sredini (in meditullio?). Drugo naselje sta Dragomelj in Studa s cerkvijo Sv. Pavla. Tukaj bi nekateri bili zadovoljni z novim vikariatom, če bi nastal brez vsake nove obremenitve zanje. Nekateri, predvsem podložniki župnika v Mengšu in pa tisti, ki so se dali od njih pregovoriti, bi pa raje ostali pri svoji matični župniji v Mengšu. Ti navajajo, da je zelo težaven dohod do Sv. Jakoba, kadar so povodnji (poplave). Predvidevajo tudi, da bi jim bilo z enim samim kuratom malo ustrezno, ker bi varuhi domov bili dolžni po drugod iskati drugo sv. opravilo. Temu bi se pozneje v teku časa lahko odpomoglo z ustanovitvijo novega kaplanskega mesta.

Če pa upoštevamo prvi njihov motiv (sc. poplave), ki se zelo redko dogaja, bi jim vikariat pri Sv. Pavlu ne prinesel nobenega izboljšanja in to tem manj, ker imajo mnogi bliže do Sv. Jakoba kakor do matične župnije v Mengšu. Zato sem mnenja, da njihove sodbe ni treba sprejeti, temveč se je treba ozirati na manjšo ali večjo razdaljo te ali one vasi in to tem bolj, ker ne nameravajo ničesar prispevati za povečanje dohodkov.

Kar pa povzroča večjo težavo, je to, da zbirca in štolnina iz navedenih raztresenih naselij ne zadostujeta za primerno vikarjevo vzdrževanje. Napravil sem namreč predračun, ki kaže, da bi vsi (dosedanji) kaplanovi prejemki znašali okoli 147 forintov. Če tem dodamo še dohodke župnijskega cerkovnika (sc. ki jih prejema od prebivalcev pri Sv. Jakobu), bi skupno znašali 179 forintov, kar se zdi premalo za vzdrževanje vikarja, njegovih gostov, kuharice in strežnika. Potreb-

nih bi bilo vsaj 300 forintov. Da bi se temu odpomoglo, je po mojem nagovarjanju navedeni sokomisar rad obiskal sosednje gospodščine z namenom, da bi jih pripravil do tega, da povečajo zbirco iz podložniških posestev. Toda te so se izjavile v svojih pojasnitvah oziroma odgovorih proti vsakemu povečanju.

Kakor sem Vam v prejšnjih pismih obljubil, sem nato odmaknil vsak kamen do kogarkoli in iskal soustanovitelja, da bi podprl prečisto vneto Vaše Prevzvišenosti in Spoštljivosti, ki želite navedenim krajem oskrbeti stalnega dušnega pastirja in da bi izpolnil pobožno hrepenenje teh skupnosti. Toda prevaral sem se popolnoma v svojem upanju, da bom lahko izvedel to odrešilno delo v večjo čast božjo in v duhovni napredek, ki je tudi v korist zveličanju duš. Tega si smemo obetati po naših pobožnih cerkvenih ustanovah.

Čeprav sem svoje neznamno premoženje, ki mi ga je dodelila božja Dobrota brez mojih predhodnih zaslug, že odločil za druge pobožne namene, sem zaradi tega, ker posvečam tej zadevi več pozornosti, kakor drugim, svojo namero spremenil v upanju, da mi bo Bog glede na to delo še bolj naklonjen. Upam, da bom s svojo marljivostjo nadomestil imetje, ki ga bom oddal in da bom lahko zadostil tudi prejšnjemu namenu. Odločil sem se, da bom za ustanovitev župnije pri Sv. Jakobu s štirimi vasmi prispeval toliko tisoč forintov, da bo iz njihovih obresti, zbirce in štolnine imel župnik letno toliko dohodkov za svoje vzdrževanje, da bodo ti znašali 300 nemških forintov. To storim pod naslednjimi pogoji in drugimi dodatki, ki si jih bom, ko bo zadeva dozorela, v ustanovnem pismu dobro pregledal.

1. Cerkev Sv. Jakoba se iz podružnice poviša v župnijsko cerkev. Tej cerkvi naj ostanejo vedno podrejene cerkve Sv. Simona, Sv. Janeza, Sv. Petra, Sv. Pavla z naselji, ki jim sedaj pripadajo.

2. Župnišče naj bo v bližini cerkve Sv. Jakoba. Zgradila ga bo po obljubah tamkajšnjih prebivalcev skupnost sama. Denar bodo nakazovali meni, jaz pa upravitelju, ki mi bo vračal obračun vpričo skupnosti. Graditev naj bo poštena. Prav tako bom po arhitektovem mnenju jaz odredil, katere vožnje in katera dela bodo morali opravljati vaščani pri Sv. Jakobu, katera oni pri Sv. Janezu in Sv. Petru. Ta zgradba naj bo končana v treh letih. Tačas bo upravitelj prebival ali v tisti mali hišici, ki sem jo nedavno videl na pokopališču ali pa v kakem drugem lastnem stanovanju, ki mu ga bodo vaščani dodelili.

3. Oznanila (renunationes), ki so pripadala župniku v Mengšu in vsi ostali dohodki preidejo na novega župnika, razen seveda desetine, ki jo bo v celoti še dalje prejemal mengeški župnik. Ker po razdelitvi ozemlja župnika v Mengšu v teh krajih ne bo bremenila nobena dolžnost, mu tudi dohodek ne pripada. Ta gre novemu župniku za opravila, oskrbovanje in čuječnost.

4. Vsi dohodki, ki so jih dosedaj pri Sv. Jakobu prejemali kaplani in cerkovnik župnijske cerkve, pripadajo za naprej novemu župniku, ki si bo po svoji presoji izbral strežnika in ki bo nadomeščal cerkovnika. Tega bo vzdrževal na svoje stroške.

5. Za vzdrževanje cerkvenega gospodarstva, za povzdigo spodbudnega bogoslužja in za širjenje češčenja svetnikov naj sprejema bodoči župnik, kakor je to navada pri drugih cerkvah, tretji del miščine.

6. Da bo novi župnik v zadostni meri kril svoje potrebe, dodajam (sc. zgornjim dohodkom) dvakrat po tisoč goldinarjev. Kolikor ti ne bi zadostovali, primaknem še več, in sicer tako, da bo imel letno tristo goldinarjev dohodkov. Za uživanje te glavnice bo župnik ob nedeljah daroval sv. mašo po mojem namenu, za mojo dušo, za duše mojih staršev in sorodnikov in po maši molil na glas oče naš in zdravamarijo izmenjaje z ljudstvom.

7. Bodoči župniki ne bodo dolžni opravljati sv. maše za župljane, kolikor to ne nasprotuje odločbi tridentinskega koncila zas. 23, pogl. 1 in pa buli, izdani 19. avg. 1744, ki se začneja »Cum semper oblatas« ter drugim podobnim pojasnilom sv. Sedeža. Dolžnost maševati za župljane ostane župniku v Mengšu, kateremu bo stalno pripadala desetina od župljanov. Ta obveznost (aedificium) je namreč namenjena v njegovo korist.

8. Ker bo pa s samim župnikom župljanom Sv. Jakoba malo ustrezno, kakor sem zgoraj omenil in ker en župnik ne zadostuje za oskrbo številne in raztresene črede, zato predlagam naslednje: Prvih dvajset let naj nova župnija ostane brez pravega župnika in naj jo v tem času upravlja začasni duhovni pomočnik, ki bo, dokler bom jaz živ, v vseh zadevah odvisen od mene, po moji smrti pa mu bo dajal navodila župnik komende Sv. Petra, ki ga bo oskrboval tako z življenjskimi potrebščinami kakor s plačo iz dohodkov nove župnije in omenjene glavnice. Kar bo pa v teh letih od dohodkov preostalo, to naj služi za ustanovitev kaplanije. Da bo pa do te ustanovitve čimprej prišlo, se začasno odložijo ustanovne maše, ki sem jih navedel pod točko 6.

9. Po preteku navedenih let pa naj se nastavi stalni župnik in kaplan. Župnik sprejema vse dohodke tako župnijske kakor od kaplanije pod pogojem, da bo imel kaplan pri župniku zadostno prehrano z dnevnim obrokom vina, da mu bo oskrbel zakurjeno spalnico in luč. Poleg tega mu bo dolžan izplačevati letni obrok 50 goldinarjev. Za ta prihodek bo kaplan mesečno opravljal eno sv. mašo po mojem namenu, vse druge maše pa bo imel proste.

10. Navedeni župnik in kaplan z zaupano jima čredo naj ostaneta popolnoma neodvisna od patrona, od župnika v Mengšu in od kate-regakoli arhidjakona ali komisarja ali cerkvenega predstojnika. Podrejena naj bosta župniku Sv. Petra in malteškemu viteškemu redu (Caccra Religione Hierosolymitana) kateremu bosta predlagala v obravnavo svoje zadeve. Dolžnost viteškega reda pa je, da vsaka tri leta opravi v župniji kanonično vizitacijo in da kurate, ki jih nameravajo nastaviti, preizkusijo pri strogem izpitu in jih predložijo nadškofijskemu uradu v odobritev za dušno pastirstvo.

11. Patronatsko pravico nad kaplanijo in župnijo pridržim sebi, dokler bom živ, po moji smrti pa pripade tistemu, ki ga bom določil. Župnike naj nastavlja župnik Sv. Petra in to brezplačno.

12. Prebivalstvo župnije Sv. Jakoba ne bo opravilo brezplačno samo del pri graditvi župnišča, temveč tudi pri sekanju lesa in opravi potrebne vožnje, da poveča s tem župnijske dohodke.

To so pogoji, o katerih želim, da bodo nekoč v ustanovitveni listini. Več nameravam dodati za boljše vodstvo črede, ko bo zadeva dozorela. Če bo vse to Vaša Prezvzišena Ekselenca odobrila in boste mogli po velikonočnem času priti v naše kraje, lahko ta načrt uresničimo. Kljub temu pa nameravam še poprej pisati spoštovanemu proštu Schiffrerju, župniku v Adonu, in mu sporočiti, da upam dobiti nekega soustanovitelja, ki bo prispeval okoli 3000 goldinarjev, na kar bo prenehala župnijska štolnina, vsa jurisdikcija in patronat nad navedeno novo župnijo (sc. za malteški red). Kdo pa ve, ali ne bo ta starček pripravljen prispevati to vsoto, da ohrani župnijo pri prejšnji moči? Toda prosim, da mojega imena prav nikomur ne omenjate da se izognem vsakemu nasprotovanju sosednjega župnika.

To storite tem bolj, če bo Vaša Ekselenca moj načrt odobrila, da se ne bo zdelo, da ste to storili po mojem prigovarjanju in ne po Vašem lastnem preudarku. Tudi ne pričaku-

jem v tej zadevi nobenega drugega pisma, katerega lahko vsakdo vidi, razen če gre za trenutne potrebe, da bo Bog obilneje blagoslovil moje delo in bom lahko uresničil to koristno ustanovo. Verjemite, da ne bo sicer iz tega komisijskega ogleda, ki mi je vzel že toliko časa, nastalo nič drugega kakor zamera.

To izvedbo bom odložil do druge nedelje po Veliki noči, ker sem nad srečnim izidom obupal in ker tedaj pričakujem prihod nekaterih (a non nullis). Če bo Vaša Ekselenca osebno navzoča in bo videla, da je ustanovitev nemogoča, vsaj ne bom gledal propast svojega deleža. Nemogočega namreč nihče ni dolžan storiti.

Prinesitelj teh spisov je v načelih Logike samo deloma poučen, ker je bil zadržan od šolskega obiska. Zaradi dobrih lastnosti pa so mi ga nekateri prijatelji priporočili, da naj bi dosegel zaželen cerkveni položaj. Če mi je dopuščal čas, sem sam, sicer pa moj kaplan, ponavljal z njim moralne nauke o človeških dejanjih. Po dveh semestrih je prišel do zadostnega znanja in sodim, da lahko sprejme nižje redove, če se bo Vaši Ekselenci to zdelo prav. Vsekakor pa je po moderni reformi študija tako padlo število gojencev, da se je treba bati po desetletjih velikega pomanjkanja duhovnikov, če ne bo tega preprečil Ordinarij po lastni prilagoditvi pri posvečevanju. Treba se bo ozirati ne toliko na znanje, kolikor na neomadeževanost življenja.

Bil sem neprošen tako od njegove Ekseleence spoštovanega grofa Auersperga, kaptana naše pokrajine, ki se je v tej važni zadevi že sam pismeno obrnil do Vaše Ekseleence, kakor tudi od nekdanjega prefekta gosposčine Križ Janeza Breznika (Wresnig)* da Vam pišem o njem.

Ta nekdanji prefekt, star sedemdeset let, je na Dunaju končal svoje študije. Povrnil se je domov v mojo župnijo z namenom, da bi sprejel duhovniške redove. Toda pregovoril ga je oče omenjenega grofa, da je prevzel prefekturo in se oženil. Ko mu je žena umrla se je zaradi majhnih otrok drugič poročil. Nedavno pa se mu je tudi druga žena poslovila od življenja in ta moj župljan je zaprosil za stan, po katerem je že davno hrepenel, posebno pa ga želi doseči v onemogli starosti. Zato prosi, da bi mu Vaša Ekselenca podelila spregled od dvojne iregularnosti (od dveh zadržkov posvečenja), in sicer od biga-

mije in od zadržka, izhajajočega iz blagodušnosti (ex defectu lenitatis).

Več let povrsti, ko je opravljal prefekturo, je kot član deželskega sodišča v krivičnih zadevah pustil obdolžence ne samo loviti, temveč je bil tudi prisednik pri sodbah. Kolikor pa Vaša Ekselenca nima pravice dajati tovrstne spreglede, naj po svojem zastopniku v Rimu preskrbi ta spregled, da bo pred svojo smrtjo imel tolažbo v duhovniškem stanu, po katerem tako hrepeni. Mož je nadvse pošten, ljubitelj duhovnikov, dober latinec, moralke je verjetno mnogo pozabil, gmotnih sredstev nima, ker jih je razdelil med sedem otrok iz obeh zakonov, hrani se pri omenjenem grofu, moči ga pa sedaj že zapuščajo. Zaradi tega prosim, da bi njega posvetili, ko pridete k nam ali ga pa potolažili z vsemi redovi, ko bo prišel v Gorico. Zaradi tega sporočite čas, kdaj naj se po sprejemu spregleda pri Vas predstavi.

Po vsem tem se priporočam Vaši prevzvišeni Ekselenci in ostanem vdan najponižnejši sluga, Peter Pavel Glavar, mp. krajevni župnik v Komendi Sv. Petra 7. marca 1756. Upam, da bom kmalu lahko izročil denar odposlancem naselja Sv. Jakoba.«

Tako se konča to prezanimivo pismo, ki ponovno dokazuje požrtvovalnost P. P. Glavarja, čigar srce se zrcali v prizadevnosti za večji dušni blagor vernikov.

Večkrat pa je v cerkveni zgodovini zanimivo in čudno obenem, da idealni in realno izpeljivi načrt v blagor vernikov ne uspe zaradi raznih ovir, ki jih sam cerkveni faktor povzroča. Ko pa pride na cerkveno območje katerakoli že zunanja sila, se vse uredi.

Za ustanovitev župnije Sv. Jakoba ob Savi in še za toliko drugih župnij in za praktično razmejitev škofij je bil potreben cesar Jožef II, ki je tedaj sicer boleče zarezal v cerkveno območje, toda pozneje se je izkazalo, da je bila ta težka operacija nujno potrebna in koristna. To pa je poglavje zase.

OPOMBE

* Oče beneficiata Antona Breznika v Žalcu, spisatelja gospodarske Pratiške. — Exprefekt Janez Breznik je umrl 1756, star 71 let. Ni dosegel mašništva.

Viri: Beneficijski arhiv v Komendi: a) Pisma goriškega nadškofa Attemsa Glavarju, b) Glavarjevo pismo Affemsu, c) J. Zabukovec, P. P. Glavar, tipkopis —

ZAČETKI UVAJANJA TELEFONIJE V LJUBLJANI

ZARKO LAZAREVIC

Da bi lažje opredelili hitrost oziroma počasnost pri uvajanju telefonije v Ljubljani, smo se odločili za primerjavo z Zagrebom. Izbira Zagreba je povsem slučajna in je posledica dejstva, da je zagrebški začetek telefonije obdelan in njegovi rezultati izdani v knjižni obliki. Vse podatke o Zagrebu smo črpali iz knjige dr. Velimira Sokola, zaslužnega in vztrajnega raziskovalca poštne preteklosti, »Stogodišnjica telefonije u Hrvatskoj 1881—1981«.¹

Knjiga je bila izdana leta 1981, ko so na Hrvaškem proslavljali 100-letnico uvajanja telefonije na njihovih tleh. Pretežni del knjige je namenjen Zagrebu, saj je krenil na pot uvajanja telefonije bistveno prej kot druga hrvaška mesta. Opisovanje začetkov telefonije je avtor prekinil leta 1895, ko je v Zagrebu pričelo delovati prvo državno telefonsko omrežje. Do tedaj je bila telefonija prepuščena privatni pobudi. Večina hrvaških mest pa je dobila državna omrežja, tako je razumljivo, da Zagreb zavzema dominantno mesto v knjigi.

Knjiga je po avtorjevih besedah le prvi poskus zapolnjevanja praznine na področju zgodovine telefonije na Hrvaškem in od tod tudi omejitvev na tako kratko obdobje. Napisana je na podlagi časopisja, katerega je avtor občasno dopolnjeval z arhivskimi viri in literaturo.

Knjiga se bere zelo tekoče. moti pa delna nepreglednost in citiranje posameznih dokumentov v celoti, namesto da bi pisec podal le izvleček. Na koncu je avtor priložil še 16 fotografij, ki upodabljajo telefonske aparate, centrale, načrte telefonskih linij, dokumente, zgradbe in pa osebe, ki so sodelovale pri izgradnji zagrebškega telefonskega omrežja.

Kljub omejenosti na hrvaški prostor je knjiga nedvomno zanimiva tudi za slovenskega bralca, saj prinaša vrsto podatkov za slovenski prostor, ker so v začetku obravnavali telefonski promet enako tako v avstrijski kot ogrski polovici države.

Kot smo že omenili, so bili časopisi zvesti kronisti razvoja telefonije. Zagrebški časopisi so skoraj istočasno z ameriškimi poročali o Bellovem izumu električnega telefona leta 1876. Le leto zatem se poskusi s telefonom izvajajo tudi na naših tleh. Tako so zagrebške »Narodne novine« (št. 291/20.12. 1877) poročale o poskusu uporabe telefona. Graško telegrafsko ravnateljstvo je namestilo dva telefona, enega v Gradcu, drugega v

Mariboru. Povezana sta bila s telegrafsko žico. Karkoli so izgovorili ali zaigrali na eni strani, se je jasno preneslo na drugo stran. Kasneje so v Celovcu namestili še en aparat in ga priključili na zvezo Gradec—Maribor. Vse, kar so govorili med Gradcem in Celovcem, se je jasno slišalo tudi v Mariboru.²

Le nekaj dni pred tem so imeli poskus s telefonom tudi v Ljubljani. Ravnateljstvo višje realke je kupilo telefon, s katerim so 6. 12. 1877 izvedli poskus v pisarni deželnega predsednika Widmanna. Telefon je vse navdušil s svojimi zmogljivostmi, tako da so ga označili za »najnovejšo in epohalno iznajdbo«.³

Priprave za uvajanje telefonije v Zagrebu so teklo že v letu 1880, vendar je uvedbo preprečil potres. Uvedbo telefona so nato vključili v program popotresne obnove mesta. Tako so v letu 1881 napeljali prvo telefonsko linijo na Hrvaškem, dolgo 3,5 km. Povezovala je mestno občinsko zgradbo in strojnico vodovodne postaje.⁴

Istega leta dobi tudi Ljubljana prvo telefonsko linijo. Tega leta si je Albert Samassa napeljal 140 m dolgo telefonsko linijo med svojim uradom v vili nad Karlovško cesto in tovarno. Naprava je delovala brezhibno.⁵

V letu 1881 je dobil telefonsko linijo tudi Varaždin, in sicer med gasilsko postajo in požarno opazovalnico v cerkvenem zvoniku. Tako »požarno-gasilsko« telefonsko linijo so si v Ljubljani omislili naslednje leto. 14. 1. 1882 je ljubljanski urar in elektromehanik Josip Geba napeljal telefonsko linijo med požarno opazovalnico na stolpu ljubljanskega gradu in prostori ljubljanskega prostovoljnega gasilskega društva. Pri tem je uporabil telegrafsko žico. Ta linija naj bi služila za hitrejše in učinkovitejše ukrepanje ob požarih.⁶

Razvoj zagrebškega telefonskega omrežja se začel leta 1884. Osnova je bila občinska linija iz leta 1881. Telefonsko omrežje se je v Zagrebu močno razširilo v letu 1886, ko je Viljem Schwarz dal v promet svoje privatno koncesionarsko omrežje. Kapaciteta njegove centrale, ki je bila izdelana na Dunaju, je znašala 100 naročnikov. V decembru 1886 je imel Zagreb 63 naročnikov, decembra 1887 že 78, leta 1889 80 in 1890 92 naročnikov. Vidimo, da število naročnikov telefonskega priključka počasi raste. Tako je

v letu 1891 108 telefonskih priključkov, leta 1892 120 in leta 1894 144.⁷

Sedaj pa si ponovno oglejmo položaj v Ljubljani. Leta 1885 so hoteli zgraditi lokalno telefonsko omrežje tudi v Ljubljani. Več ljubljanskih trgovcev in tovarnarjev je v ta namen ustanovilo poseben odbor, ki je tudi vzpostavil stik z neko dunajsko tovarno. Z gradnjo omrežja bi pričeli takoj, ko bi se prijaviло 25 interesentov. Računali so, da bi cena priključka znašala od 100 do 120 goldinarjev, letna naročnina pa kakih 20 goldinarjev.⁸

Očitno v Ljubljani ni bilo dovolj interesentov, kajti pobuda ni zaživela. Kljub vsemu pa telefonija v Ljubljani vendarle napreduje. Poleg »požarno-gasilske« linije so 1890 napeljali še telefonsko linijo od vodovodne postaje v Klečah do vodovodnega urada v Beethovnovi ulici in do pisarne prostovoljnega gasilskega društva. Projekt in delo je opravila dunajska firma »Siemens & Halske«.⁹

Za primerjavo povejmo, da je Trst dobil lokalno koncesionarsko telefonsko omrežje že leta 1882. Kmalu pa se je Trst povezal tudi navzven. Prelomno leto v tem oziru je bilo leto 1892, ko je bila zgrajena telefonska linija Dunaj—Gradec—Maribor—Celje—Ljubljana—Trst, ki je pričela z delom 1. 10. 1892. Linija je bila direktna, kar je pomenilo, da niso bili vsi kraji ob trasi priključeni na linijo. Med Gradcem in Trstom ni nobeno mesto dobilo telefonske zveze. Ta linija je bila v ponos avstrijski državi, saj je bila s 505 km najdaljša telefonska linija v Evropi.¹⁰

Ker pobuda o privatnem telefonskem omrežju v Ljubljani ni padla na plodna tla, je mestni svet iskal možnosti za zgraditev državnega telefonskega omrežja. Zaradi tega je v letu 1890 poizvedoval pri poštni direkciji v Trstu¹¹ o možnostih za zgraditev državnega omrežja v Ljubljani. Višji poštni direktor Pokorny iz Trsta je mestnemu svetu odgovoril, da je tovarna »Siemens & Halske« naredila načrte za Ljubljano že leta 1886. O sami možnosti za gradnjo omrežja pa ni nič pisal.

Ideja o državnem telefonskem omrežju je ponovno oživela v letu 1892 (odsev dejstva, da so tega leta zgradili telefonsko linijo Dunaj—Trst). Takrat je trgovinsko ministrstvo odločilo, da se bo z gradnjo državnega telefonskega omrežja v Ljubljani pričelo po zgraditvi novega poštne poslopja.¹²

O gradnji poštne poslopja v Ljubljani so odločali v letu 1891. Tedaj je avstrijska vlada predložila državni zbornici zakon, ki

je vlado pooblaščal, da najame večja posojila za gradnjo novih poštne poslopij v šestih mestih, med njimi tudi v Ljubljani in Mariboru. Zakon je bil sprejet. Novi ljubljanski pošti so določili 228.000 goldinarjev. Glede lokacije so obstajale različne variante, vendar so se končno odločili za prostor med Šelenburgovo in Slonovo ulico. Načrte za novogradnjo so izdelali v uradu za poštne gradnje na Dunaju, delo pa je prevzel kot najcenejši ponudnik ljubljanski gradbeni podjetnik Filip Supančič. Temeljni kamen so položili mesec dni po potresu, dne 21. maja 1895. Stavba je bila dograjena že 1. novembra 1896. leta. Novo poštno poslopje je bilo vredno z zemljiščem vred okoli 270.000 goldinarjev. Že sredi novembra se je pošta preselila v nove prostore.¹³

Z zgraditvijo novega poštne poslopja v Ljubljani je bil izpolnjen pogoj trgovinskega ministrstva, ki je gradnjo državnega telefonskega omrežja pogojevalo z novo poštno stavbo (podobno situacijo je na Hrvaškem doživel Karlovac).

Po mnogih prizadevanjih je Ljubljana v letu 1897, dočakala napeljavo telefonskega omrežja. Dela so pričeli opravljati v juliju. Pričakovali so, da bodo dokončana že v avgusta istega let,¹⁴ vendar so se dela zavlekla, tako da so bila končana oktobra. 16. oktobra 1897 je ljubljansko telefonsko omrežje pričelo delovati. Takrat je imela Ljubljana 66 naročnikov. Prepričani so bili, da se bo število naročnikov hitro večalo, »čim spozna občinstvo veliko dobroto te naprave«.¹⁵

Že 9 dni kasneje, 25. 10. 1897, je bilo ljubljansko državno telefonsko omrežje vključeno v medkrajevni telefonski promet, ki se je odvijal na liniji Dunaj—Trst. Tega dne je Ljubljana dobila telefonsko zvezo z Dunajem, Gradcem in Trstom.¹⁶

Kot smo že omenili, je bilo ob začetku delovanja telefonskega omrežja v Ljubljani 66 naročnikov. Istočasno z otvoritvijo omrežja (16. 10. 1897) je Ljubljana dobila tudi prvo javno telefonsko govorilnico (Zagreb jo je dobil že 20. junija 1889). V letu 1898 je število telefonskih naročnikov v Ljubljani naraslo na 89. V letu 1900 pa naj bi po Bogdanu Kurbusu število telefonskih naročnikov drastično naraslo, bilo naj bi jih kar 192.¹⁷ Ta številka je v resnici previsoka. Takega števila naročnikov v Ljubljani ni bilo niti leta 1918. Za to leto navaja Fran Juriševič¹⁸ 155 telefonskih naročnikov. Svojo trditev utemeljuje s telefonskim imenikom za leto 1918,¹⁹ kar dejansko drži. Prav malo je verjetno, da bi se število telefonskih naročnikov v dveh letih naglo zvišalo in

nato do leta 1918 nazadovalo. Z gotovostjo lahko zatrdimo, da je ljubljansko telefonsko omrežje počasi raslo in da gre pri tem za pomoto (verjetnejša bi bila številka 92).

Po tem kratkem orisu uvajanja telefonije v Ljubljani bi se morali vprašati, kakšno stališče je do telefonije zavzela država. Kakor vse novosti je tudi telefon v začetku vzbujal pri državnih organih precej nezaupanja. Vso začetno aktivnost pri uvajanju »najnovejše in epohalne iznajdbe« je država prepustila privatni in občinski pobudi. Tako so bile vse prve telefonske linije in omrežja v občinskih in privatnih rokah. Poleg občin so prve telefonske linije in omrežja oblikovali veleposestniki na svojih posestvih.

Kljub vsemu nezaupanju pa si je država iz previdnosti zagotovila monopol nad telefonskim prometom in je nato čakala rezultate. Telefonski promet je podredila trgovinskemu ministrstvu. Kdor je hotel zgraditi lokalno telefonsko omrežje, je moral pridobiti državno koncesijo. Ob podeljevanju koncesij si je država pridržala veliko pravic in dobesedno nobene odgovornosti. Tveganje je v celoti prevzel na svoja pleča koncesionar.

Država je imela tako pravico nadzirati telefonska omrežja preko trgovinskega ministrstva in ustaviti delo koncesionarjeve centrale, če se ji je to zdelo potrebno. Določevala je pogoje za nastanitev uslužbencev in višino letne naročnine za telefonski priključek. Država pa si je vzela tudi pravico do policijskega nadzorovanja (!) lastnikov telefonskih priključkov. Že po petih letih je lahko prisilno odkupila vse naprave. Po dvajsetih letih pa so vse naprave prešle v državno last. Medtem je moral koncesionar skrbeti za nadzor nad delovanjem telefonskih naprav.²⁰

Število lokalnih telefonskih omrežij je hitro naraščalo. Tako je bilo v Avstriji leta 1888 28 telefonskih omrežij, 62 javnih telefonskih govorilnic in 653 telefonskih naročnikov. Leta 1894 že 104 telefonska omrežja, 229 javnih telefonskih govorilnic, 8732 telefonskih naročnikov in 47 medkrajevnih telefonskih linij, v dolžini 4230 km.²¹

Zaradi tako hitre rasti krajevnih telefonskih omrežij se je postavljalo vprašanje medkrajevne povezave. Ker ob ostrih pogojih in zelo velikih stroških privatni podjetniki niso bili zainteresirani za izgradnjo medkrajevnih linij, je država prevzela to dolžnost. To in pa spoznanje, da lahko te-

lefonski promet prinaša velike dohodke, je napeljalo državo, da je pričela v 90. letih 19. stoletja graditi državna telefonska omrežja in misliti na poddržavljenje obstoječih privatnih telefonskih omrežij. Tako so npr. tržaško privatno omrežje poddržavili 1. 1. 1893 le dva meseca po pričetku dela telefonske linije Dunaj—Trst. S tem datumom so pričeli v Avstro-Ogrski poddržavljati privatna telefonska omrežja in odvezovati koncesije. Odkupi omrežij so bili opravljeni do konca leta 1893. Državna blagajna pa je prevzela vsa omrežja v eksploatacijo s 1. 1. 1894.²²

Kdo so bili telefonski naročniki v Ljubljani? Odgovor bomo poiskali v telefonskem imeniku za leto 1918.²³ Telefonske priključke so imeli deželni in mestni uradi, razne ustanove (gledališče, sirotišnica, itd. . .), tovarne, delavnice, trgovine, odvetniške pisarne, uredništva časopisov, banke in razna društva. Zasebnih telefonskih priključkov je bilo malo, največ 10, med njimi predsednik deželnega sodišča ter nekaj doktorjev in podjetnikov.

Tudi drugje na Slovenskem je telefonija vendarle počasi napredovala. Tako so v letu 1918 delovala naslednja omrežja: Ljubljana (155 naročnikov), Koper (8 naročnikov), Piran (6 naročnikov), Gorica (18 naročnikov), Tržič (11 priključkov)²⁴ in Maribor (68 telefonskih priključkov).²⁵

Se cela vrsta krajev pa je dobila telefon bodisi v poštne uradu ali pa v žandarijski postaji. V letu 1918 so bili to kraji: Bohinjska Bistrica, Dolenji Logatec, Gorenja vas, Jesenice, Kamnik, Kranj, Kranjska Gora, Radovljica, Škofja Loka, Železniki, Žiri, Celje, Grobelno, Idrija, Sežana, Konjice, Križevci, Laško, Ljutomer, Meža, Mežica, Moškanjci, Pragersko, Prevalje, Ptuj, Račje, Radenci, Radgona, Rimske Toplice, Rogatec, Rogaška Slatina, Slovenj Gradec, Slovenska Bistrica, Strnišče, Šentjur pri Celju, Lenart, Sv. Lovrenc na Pohorju, Šmarje pri Jelšah, Špilje, Štore, Velenje in Žalec.²⁶

Svoje izvajanje lahko zaključimo z mislijo, da razvoj telefonije v Ljubljani (in tudi v slovenskem prostoru sploh) precej zaostaja za razvojem v Zagrebu, še bolj pa za dogajanjem v drugih krajih. Vsekakor je bilo telefonsko omrežje pred prvo svetovno vojno šele na začetku razvoja. Šele po končani vojni je novo nastala jugoslovanska država pričela intenzivnejše graditi telefonske naprave.²⁷ Tu smo želeli podati le kratek oris začetkov telefonije v Ljubljani, za podrobnejši prikaz pa bo potrebno še nekaj dela in podrobnega raziskovanja.²⁸

OPOMBE

1. Dr. Velimir Sokol: Stogodišnjica telefonije u Hrvatskoj, Zagreb 1981, str. 174, sl. 16, (odslej Sokol, str. ...). — 2. Sokol, str. 16. — 3. Laibacher Zeitung, št. 281, 7. 12. 1887. — 4. Sokol, str. 20—22. — 5. Laibacher Zeitung, 22. 9. 1881. — 6. Slovenski Narod, št. 16, 20. 1. 1882. — 7. Sokol, str. 64, 78, 84, 98 in dalje. — 8. Slovenski Narod, št. 197, 31. 8. 1885. — 9. Slovenski Narod, št. 292, 20. 12. 1890. — 10. Sokol, str. 75, 81, 114. — 11. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno med dve poštni direkciji. Štajerska in Koroška sta bili podrejeni poštni direkciji v Gradcu. Kranjska, Goriška, Primorje in Istra pa so bile podrejene tržaški poštni direkciji. — 12. Slovenski narod, št. 86, 15. 4. 1892. — 13. F. Semrov: Ljubljanska pošta, Ljubljana 1927, str. 86—88, ki je povzema podatke, ne da bi to posebej navedel, iz knjige P. von Radicsa: Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung, Laibach 1896, str. 121—131. Le-ta je bila napisana v čast otvoritve nove poštne zgradbe v Ljubljani. — 14. Slovenski narod, št. 166, 24. 7. 1897. — 15. Slovenski narod, št. 237, 16. 10. 1897. — 16. Slovenski narod, št. 244, 25. 10. 1897. — 17. Dr. Bogdan Kurbus: Zgodovinski razvoj naših pošt — Telefon, v Poštni zbornik 5-7/1952, str. 54, 55, (odslej PZ, str. ...). — 18. Fran Juriševič: S pošto skozi preteklost Slovenskega primorja in Istre, Koper 1981, str. 106, (odslej Juriševič, str. ...). — 19. VERZEICHNIS der Fernsprecher — Teilnehmerstellen für Triest, Küstenland und Krain — ELENCO degli abbonati telefonici in Trieste, nel Litorale e nella Carniola, Trst 1918, str. 45—49, (odslej Verzeichnis, str. ...). — 20. Sokol, str. 49. — 21. PZ, str. 55. — 22. Sokol, str. 114. — 23. Verzeichnis, str. 45—49. — 24. Juriševič, str. 106 in Verzeichnis, str. 45—50. — 25. PZ, str. 55. — 26. Lavoslav Brus: Razvoj telegrafsko-telefonske tehnične službe na slovenskem ozemlju v času med obema svetovnim vojnama, od 1919 do 1940, (rokopis v Tehniškem muzeju Slovenije). — 27. PZ, str. 55. — 28. Začetkov uvajanja telefonije ni nihče podrobno obdeloval. Malo so o tem pisali Kurbus, Juriševič in Brus (glej opombe). Bolj kot začetki uvajanja telefonije je obdelano medvojno obdobje, ko pride do širšega razmaha telefonske službe v Sloveniji. Kljub temu pa tudi

tu manjka še precej, da bi lahko podali sintetično sliko razvoja. Tako je France Kresal v »Orisu gospodarskega razvoja v Sloveniji in ekonomski položaj delavstva 1918—1941« (Acta historico-economica Iugoslaviae 7/1980) v okviru splošnega gospodarskega pregleda podal tudi sumarni pregled razvoja telefonskega prometa. Pri tem se je opiral na članek Črtomira Nagodeta »Naš promet« (v: Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 404—416). Nekaj podatkov prinaša tudi I. Rozman v članku »Pošta, brzojav in telefon« (v: Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana 1928, str. 625 do 633). Leta 1979 je izšla posebna številka PTT-arhiva (št. 21), ki je bila posvečena zgodovini pošte na Gorenjskem. Tu najdemo nekaj člankov, zanimivih tudi za našo temo. Tako je Majda Žontar v »Razvoju poštne prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne« (PTT-arhiv 21) podala začetke uvajanja telefonije na Gorenjskem. Žontarjeva je začeto temo nadaljevala v članku »Poštni, brzojavni in telefonski promet, uradi in uslužbenci v času med obema vojnama« (PTT-arhiv 21). Širjenje telefonskega omrežja med obema vojnama je obdelal Lavoslav Brus v že omenjenem rokopisu (glej opombo 26). Obdobje med leti 1941—1945 je za Gorenjsko obdelal Jože Praprotnik v »Razvoju PTT službe na Gorenjskem v času med 1941.—1945. letom« (PTT-arhiv 21). Obdobje 1941 podatkov prinaša tudi I. Rozman v članku »Pošta v Ljubljanski pokrajini 1941—1945« (rokopis v Tehniškem muzeju Slovenije), ki telefonske službe sicer ni obravnaval, je pa nanizal vrsto podatkov o razmerah v poštni službi, kar je gotovo odsevalo tudi pri delovanju telefonske službe v tem obdobju. Obdobje po letu 1945 je prikazala Vida Koman v članku »Razvoj PTT takoj po osvoboditvi« (rokopis v Tehniškem muzeju Slovenije). V okviru splošnega pregleda PTT dejavnosti je obravnavala tudi obnovo telefonskega prometa po vojni. Svoj pregled je dokončala z letom 1950. Povojni razvoj telefonije na Gorenjskem je opisal Jože Praprotnik v članku »Razvoj PTT službe na Gorenjskem v času od 1945 do danes« (PTT-arhiv 21). Povojno obdobje telefonskega prometa v Zasavju je, poleg začetkov uvajanja in razvoja v medvojnem obdobju, obravnaval tudi Boris Golec v knjigi »Zgodovina in razvoj PTT dejavnosti v Zasavju« (Trbovlje, 1986).

JAKOB PETERNEL — URAR IN ORGANIZATOR BLEJSKEGA TURIZMA

BOŽO BENEDIK

Več kot 100 let je že minilo, odkar je prišel na Bled Jakob Peternel, poznejši dolgotletni župan, hotelir in vsestranski turistični delavec, zagnani iniciator turističnega življenja ter ne nazadnje zaveden narodnjak-Slovenec. Za uvod nekaj podatkov o človeku, ki bi se ga na Bledu morali le s spoštovanjem spominjati.

Jakob Peternel (1875—1932) je bil doma na Dovjem v kmečki družini Petra in Marije Peternel. Zanimalo ga je urarstvo. Tega poklica se je izučil po dveh letih šolanja v Beljaku. Seveda mu ni bilo prihranjeno služenje v vojski. To je opravil v 17. pešpolku, kjer so služili kranjski fantje. Kot četovodja 1. stotnije se je udeležil okupacije Bosne in Hercegovine v letu 1878. Bil mu je 23 let ko se je naselil kot mlad urar na Bledu ter začel s svojo obrtjo. Svojo delavnico si je uredil v hiši nasproti hotela Union, hiši, ki so jo pred leti na križišču podrli. Kot urar je najbrž že slovel, saj so se pri njem, izučili Ambrožiči — znani blejski urarji.

Na Bledu je našel svojo življensko družico Marijo Ferjanovo, hčer kajžarja Antona iz Bodešč. V sorodstvu je bila z Jeklerjevo družino, gruntarji iz Bodešč, ki so se na Bledu kmalu začeli ukvarjati z gostilničarstvom. Dva priznana Blejca sta mu bila za priči: Anton Wester, dolgoletni blejski župan, in Anton Hudovernik.

Javnim funkcijam se je posvečal vse do konca prve svetovne vojne. Tedaj se je umaknil, k čemur je pripomogla verjetno prezgodnja smrt njegove žene Marije — že leta 1912. Še enkrat je iskal srečo v zakonu, te pa ni našel ter sta z drugo ženo razšla. Umrli je v medvojnem času na Koroškem.

Zadnja leta je preživel na Rečici v hotelu Evropa pri svoji hčerki Francki Florjančič. Privlačilo ga je le še urarstvo, česar pa mu zelo slab vid ni ravno dopuščal. Umrli je v 75. letu na Bledu.

Na Bledu se je kmalu začel ukvarjati z drugim poklicem, turizmom in gostinstvom. Najbrž mu je k temu pripomogla tudi žena, ki je, kot smo že omenili, bila iz družine, ki se je že ukvarjala z gostilničarstvom. Vendar njegovo poznejše življenje kaže v večji meri na to, da je njegova volja po ustvarjanju, po udejstvovanju v javnosti prevladala in ga usmerila v ta novi poklic. V njem

je uspel, kot ne bi nikoli v svoji prvotni obrti.

Pa tudi kot narodnjaku mu ni bilo vseeno, da na Bledu vladajo Nemci, da imajo v svojih rokah vse večje hotele. Izjema je bila le pri Petranu, kjer so bili tudi zavedni narodnjaki. Zakaj ne bi pokazali tudi Slovenci, da kaj znamo ali da se vsaj znamo hitro priučiti. Tako je opustil svojo obrt, prodal svojo delavnico in kupil tedanji hotel Steidel, današnji hotel Union. S tem se je dokončno posvetil gostinstvu. Dobro sta ga vodila z ženo, zakaj tudi gostov mu ni manjkalo. Kot nam te priča takratna knjiga gostov, so bili najštevilnejši gosti Čehi. Zato niso zaman pravili, da je tam češka kolonija.

Ko so začeli razpravljati o turski železnici, ki naj bi povezovala evropski sever s Trstom, je pravočasno uvidel pomen te železnice za Bled. Prodajal je hotel Union ter začel postavljati nov, večji in sodobnejši hotel v bližini postaje Bled-jezero. To je današnji hotel Triglav. S tem je zanesel turistični utrip tudi na Rečico. Tam so zrasli še hotel Evropa — danes le še na starih slikah — pa hotel Zaka, ki ga tudi ni več, in več gostiln. Rečičani se danes spominjajo turizma v njihovi vasi. Vedeti moramo, da so takrat, ko je bila zgrajena turska železnica, prihajali gostje iz zahodne in severne Evrope le z vlakom in to prav na ta kolodvor.

Z aktivnim hotelirstvom se je ukvarjal vse dotlej, ko je svoje premoženje podaril svoji hčerki Mariji, por. Kenda. Ta je nato s svojim možem Ivanom Kendo gospodarila z zajetnim blejskim premoženjem.

Kot eden redkih slovenskih hotelirjev tistega časa se je zavedal dvojega. Potrebno se je izobraževati, zato je obiskoval razne strokovne tečaje na Dunaju pa drugod po tedanji Avstro-Ogrski in prirejal takšne izobraževalne tečaje tudi doma. Poleg tega se je zavedal, da se je mogoče lotiti samo organiziranega dela, organiziranosti gostilničarjev, kajti le tako naj bi se rešili težavnega položaja, v katerem so bili. Bil je načelnik »Gostilničarske zadruge« na Bledu in na njegovo pobudo je bilo obvezno naročilo »Gostilničarskega vestnika«, ki je izhajal v Ljubljani za vse člane blejske zadruge. To je bil strokovni list za povzdigo in napredek gostilničarstva, kot je pisalo na naslovni strani časopisa. Obvezno pa je bilo naročilo tudi za vse člane v Idriji in Zagorju.

V tem stanovskem glasilu se je tudi sam večkrat oglašal s članki, ki so bili v tedanjem času dobro brani seveda med gostilničarji. V enem izmed njih je Jakob Peternel utemeljeval, zakaj vlada tako težko stanje med gostilničarji, saj jih tarejo razne davščine, tako dvoje vrst doklad in drugih.

»Prav gostilničarji plačujemo več davka kot vsi kmetje skupaj, čeprav nas je le peščica,« je dejal, *»saj plačujejo hišni najelniški davek, užitnino pa še občinske doklade. Tako plačujemo kar 4.500 K občinskih doklad. teh pa ne smemo zaračunati gostom, kot to delajo trgovci. Kako bi se ta denar poznal, nam gostilničarjem.«* Zato poziva na organiziranost, povezanost gostilničarjev, ker le tako bodo dosegli kaj več v svojih zahtevah.

Še eno trpko zanimivost opisuje leta 1912 v tem stanovskem glasilu. *»Kar trije hotelirji in ena večja gostilna so šli v zadnjih treh letih na boben. Ne zato, ker takratni gospodarji ne bi znali gospodariti, da bi bili zapravljavci, temveč niso vzdržali visokih izdatkov in stroškov. Posebej zanimiv je primer hotelirja Mallnerja, lastnika takrat zelo znanega hotela Mallner — današnjega Park-Hotela. S precejšnjim denarjem je prišel na Bled. Imel je 150.000 gld, njegovi otroci so zmogli le še 20.000 gld, njih potomci pa so bili že na cesti, brez vsega, živeli so skorajda do miloščine.«* Pri tem, da so vsi bili delavni in prizadevni, jim ni ničesar ostalo, izgubili so še tisto, kar so podedovali in še sami zaslužili. Opozarja, da *»gostilniška koncesija«* ni najboljša, da ni mnogo vredna, saj jo tarejo razne dajatve mnogo bolj, kot je to primer z drugimi obrtni. Gostinstvo tako že takrat ni bilo donosno, podobno stanje lahko zasledimo ves medvojni čas pa tudi danes je podobno stanje v našem turizmu.

Želja po napredku je Peternela pripeljala na županski stolček, za tiste čase še mlađega — bilo mu je 37 let, ko so ga izvolili zavedni Blejci za župana, potem ko je prenehalo županovanje hotelirju Johannu Mallnerju. Bilo je to 1895. leta. 12 let je bil nato na čelu blejske občine. To obdobje je bilo obdobje delavnosti, aktivnosti na Bledu. Zavedal se je, da Bledu še marsikaj manjka, da bi v turizmu zacvetel po vzgledu drugih letovišč v bivši monarhiji.

Omenimo le nekaj za tisti čas pomembnih novosti. Postavili so ubožnico na Gmajni, klavnico v Betinu, zgradili novo šolo, pripravili so projekte za električno napajanje, skupaj z gorjansko občino mislili na načrte za oskrbo z vodo. Oboje bi za turistično občino bilo še kakšnega pomena.

Mislil je še na druge izboljšave. Tako je postavil razgledni stolp na Osojnici, kjer so ponujali tudi hladna jedila izletnikom, povezal kolodvor na Rečici z jezerom ter z drevoredom z vasice, poskrbel za javna kopališča za domačine Mlinem, Rečici in Zelečah, povezal Mlino z Ribnim, drevored od Blejskega doma do Grada, prepovedal krošnjarenje po kraju, kurjenje peči s slabim premogom zaradi smradu, skrbel za snago in čistočo postajališč izvoščkov pa še marsikaj bi lahko našteali. Seveda ni bilo vse tako gladko, saj je imel spore z A. Riklijem. Očital mu je sramotenje in zapostavljanje naših ljudi, z Muhrom, lastnikom gradu, da je zapiral poti in razgledno ploščad na gradu blejskim gostom. Če si le površno ogledano vse to njegovo aktivnost, lahko trdimo, da so ti problemi, ki so bili še vsa ta leta zatem pa tudi tja do današnjih dni. V tem je imel podpore domačih odbornikov, res po večini kmetov, ki so sedeli v občinskem odboru, pa kazali toliko smisla za razvoj kraja in za turizem v kraju.

Izrednega pomena je njegova pomoč pri dokončanju Zdraviliškega doma, ko je občina prevzela garancijo za vsa posojila, ki so jih najeli za postavitev tega pomembnega turističnega objekta.

To še ni konec njegovih zaslug. V času njegovega županovanja so bile zgrajene številne počitniške vile na obali in okolici Blejskega jezera, ter hoteli in gostišča. Povsod je dajal svojo podporo, posebej, če je le bilo to v korist razvoju domačega kraja.

Županski stolček je zapustil 3. septembra 1906, razlog za to pa je bil neprimeren očitek iz lastnih vrst. Šolski nadzornik in bivši občinski svetovalec Josip Verderber je javno očital Peternelu nekatere nepravilnosti pri pregledovanju finančnega poslovanja. Izrekel mu je nezaupanje, tega pa Peternel ni prenesel. Županovanje pa ni bilo edino javno Peternelovo udejstvovanje. Dolga leta je vodil Zdraviliško komisijo na Bledu, organ, ki mu je bila zaupana vsa skrb za blejski turizem. Ta je bila osnovana s posebnim zakonom. Bila pa je edina tovrstna turistična organizacija na takratnem Kranjskem. V njeno pristojnost je spadala evidenca gostov, pobiranje turistične in godbene takse, prireditve, zabavno življenje pa tudi skrb za upravljanje z njenim premoženjem. To velja za Zdraviliški dom pa upravljanje s parki na Straži, Osojnici, skrb za snago na cestah javno razsvetljava po središču kraja. Poseben pravilnik pa je določal, kdo vse vodi ta organ, kako pridobivajo sredstva in kako jih tudi delijo.

Ves čas županovanja je bil Peternel načelnik te Zdraviliške komisije. Bil je tudi predsednik Društva za tujski promet na Bledu ki pa zaradi Zdraviliške komisije ni imelo takšne teže, pa načelnik gasilskega društva. V l. 1891, prav v zadnjih letih svojega dela pa je ustanovil na Rečici Turistično društvo »Zarja«. To je bilo leta 1914, ter ga vodil vse do konca vojnih let. Prav delu v tem društvu je ostal zvest do konca. Tudi tu je pokazal vso skrb za svojo vas, kjer je preživel svoja zadnja leta. Ob koncu vojne pa se je povsem umaknil ter preživel svoje ne tako kratko obdobje v oskrbi svoje hčerke Francke Florjančič v hotelu Evropa. Zanimivo je, da se je po vsej tako razvejeni dejavnosti tudi tako lahko umaknil, da je opustil skrb in zanimanje za javno udejstvovanje. Z veseljem pa se je spomnil svoje prvotne obrti-urarstva.

Jakob Peternel se je močno izpostavil ob gradnji nove farne cerkve Sv. Martina na Bledu. Začelo se je 30. januarja 1902, ko je takratni župnik Janez Oblak naslovil prošnjo za gradnjo nove farne cerkve na okrajno glavarstvo, glavarju Rubelliju v Radovljici. Povod za gradnjo nove cerkve so utemeljevali s tem, da je stara premajhna glede na število prebivalstva — saj ima le 254 m² s kapelami in odprto nišo pred cerkvijo. To pa zadoštuje le za 410 oseb, medtem ko jih mora ostati 175 zunaj v predverju. Faranov pa je vsega skupaj 1646, pa tudi na blejske goste je potrebno računati. Tako naj bi imela cerkev prostora za 1007 oseb, zato jo je treba povečati na 403 m². Pa tudi na dotrajano stanje stare cerkve je treba misliti.

Kdo naj bi nosil stroške za gradnjo nove cerkve? Pomoč so obljubili cerkvi na Rečici in Otoku, če bodo osvojili načrt mojstra za gradnjo cerkva Friderika barona Schmitta in arh. Jožefa pl. Vancaša, dalje verski zaklad, tudi letoviščarji bodo kaj prispevali, občina s farani pa naj bi na svoja pleča prevzela okoli 26.000 K.

Jakob Peternel s sodelavci se ni strinjal z nameravano gradnjo, saj so menili, da so blejski farani že tako preobremenjeni z davki in dolgi, ki jih ima občina. Upravni spori so se vlekli dolga leta, saj je deželna vlada potrdila prvostopno dovoljenje, razpravljali so o tem celo na ministrstvu za uk in bogočastje in končno upravno sodišče na Dunaju. Cerkev je bila dograjena že leta 1904, kolavdirana je bila 3. novembra 1904, pri tem pa so nastale podražitve. Teh je bilo pri skupnih stroških 151.568,31 K kar 47.588,31 K. Seveda je bil spor nato tudi o utemeljenosti teh podražitev, vendar je pristojna oblast

priznala potrebo teh podražitev, ki so nastale glede na spremenjene razmere, pa tudi prvotni proračuni niso predvideli več dela. Seveda gradbeni odbor pri tem ni zadela nobena krivda. Tega je vodil knez Ernest Windischgrätz, ki je zagotavljal faranom, da bo sredstva zmogel pridobiti tudi drugod, kolikor bi Jakob Peternel, Franc Rus in Ivan Rus, ki so bili pooblaščen za vodenje spora, uspeli. Spor so dokončali šele 16. 10. 1909. Vendar cerkev je bila zgrajena. Zanj ima največ zaslug župnik Janez Oblak. Prekoračitve je bilo treba plačati — pri vsem tem pa so bili mnogi še pozneje mnjenja, da je bila prvotna cerkev s svojim romanskim stolpom in preddverjem prijetnejša z večjo kulturno umetniško vrednostjo kot nova neogotska, ki jo gledamo pod grajsko skalo danes.

Še nekaj besed o Peternelovi družini. Žena Marija mu je rodila 10 otrok, od katerih so trije umrli že kot otroci ali dojenčki — Cecilija, Matevž in Jakob, sedem sinov in hčera pa si je ustvarilo svoje družine in domove po večini na Bledu. Med sinovi je Francelj služil kot vojak v srbski dobrovoljski diviziji v Dobruđi, nato služboval v Zagrebu in končno užival pokoj na Bledu. Za zasluge v vojski si je prislužil visoka odlikovanja Belega orla z meči in Karadjordjevo zvezdo z meči. Anton je bil poštar in je končal nesrečno na Bledu, najmlajši Ciril pa je bil pravi vseved. Šolal se je v Parizu, nato pa se je preživel na Bledu.

Gostinstvu in turizmu pa so se posvetile njegove hčerke. Tega si je sam želel in jim oskrbel tudi izobrazbo. Francka Florjančič je skrbela za njegove hotele na Rečici, pozneje za Kendove, in Marija, poročena z Ivanom Kendo, sta bili med vojnami nosilki blejskega turizma. Obe pa sta nesrečno končali. Lahko bi zatrdili, da sta pri vsem svojem premoženju — nad polovico blejskega gospodstva ostala brez strehe, brez svoje postelje. Lojzka, poročena z Bratino, je začela v Sofiji pri Kendovih, nato živela v Beogradu, po vojni pa gospodinjala na številnih poslaništvih po Evropi, sodelovala v raznih upravnih organih, ki so se ukvarjali s turizmom, znašla se je tudi na Golem otoku, nato pa živela v Ljubljani.

Kot vidimo, je Peternel posnemal takratne kmetske družine, ki so bile v glavnem bogate potomcev. Poskrbel je tudi za njih vzgojo in šolanje, žal pa niso vsi uspeli, tako kot si je želel. Niso pa tudi kazali tiste zagnanosti, volje in tudi najbrž ne talenta za javno udejstvovanje, kot je bilo to lastno njemu. Seveda pa so bile tudi razmere kaj drugačne.

Zakaj vse te vrstice o Jakobu Peternelu?

Na Bled je prišel kot mlad urar povsem neznan, pa tudi blejske razmere in ljudje mu niso mogli biti kaj prida znani. Navkljub temu se je tako hitro uveljavil. Zgodaj je spoznal prednost naravnih danosti Bleda pa njegove okolice in to je znal tudi izkoristiti. Bled naj bi postal enakovreden tedaj že razvitim letoviščem monarhije. To je bil njegov cilj in temu se je tudi približal kar v precejšnji meri.

Ta njegova iniciativnost in iznadaljivost, pa tudi hrabrost so ga pripeljale do županskega mesta. Tu je vzdržal kar 12 let, postal organizator blejskega turizma in načeloval vsem turističnim organizacijam, ki so jih že takrat poznali in niso bile nepomembne, kot to lahko vidimo še danes. Zavedal se je, da Bled ne potrebuje le hotele, ampak tudi komunalno opremo, šolo, starostni dom.

Kot narodnjak je osnoval blejskega »Sokola« v letu 1908, bil njegov prvi načelnik, prav tako pa je načeloval tudi blejskim gasilcem. Ob izgradnji turske železnice je prejel visoko odlikovanje zlati križec za zasluge. Žal pa moramo omeniti dvoje, kar je bilo le v škodo kraja. Prezgodaj se je umaknil z javnih tribun, saj mu načrtov še ni zmanjkalo. Vse

kaže, da je bil glavni razlog prezgodnja smrt njegove žene.

Njegovi potomci, v prvi vrsti sinovi, niso šli po njegovi poti, niso mu sledili. Drugače pa njegove hčerke. Bile so v vrtincu blejskega turizma, le da so objektivne in subjektivne sile preprečile uspeh, kot si ga je on zamišljal. Sicer pa je tudi sam naznanjal, da gostincem ni najbolje postlano. Sicer pa takšnih primerov ni manjkalo na Bledu tudi v poznejšem času.

Kot še mnogi drugi blejski gostinci je tudi Peternel priživiljal svoja zadnja leta v precejšnji osamljenosti in oddaljenosti, pozabljen od vsega javnega dogajanja na Bledu. Žal je to blejska posebnost.

OPOMBE

1. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, Kranj: — Zapisniki občinskih sej Zupanstva Bled, 1894 do 1906. — Zapisniki sej zdraviliške komisije na Bledu, 1903 do 1914. — Gostilničarski vestnik, Ljubljana, 1912, št. 10. — Poročilo o gradnji cerkve na Bledu. — 2. Dr. A. Ferjančič, Bled v prozi, Ljubljana (brez letnice izdaje). — 3. Izpiski iz rojstne knjige in poročne knjige, Matični urad Bled. — 4. Spela Janežič, roj. Florjančič, osebni spomini, Bled.

ZASEBNA ZBIRKA O SOŠKI FRONTI

JAKA CIGLAR

KAKO IN ZAKAJ SEM PRIČEL ZBIRATI

Zbirateljstvo je čudna stvar. Verjetno je v človeku ta strast že, ko se rodi. Od nekdaj sem nekaj zbiral. Naj je bilo karkoli, le da sem imel svoj zaklad, ki sem ga lahko občudoval. Po svoje je bilo to otroško obdobje lepo, spoznaval sem tako lahko stvari, ki so drugim ostale skrite, neznane.

Z doraščanjem pa se je pojavila želja po novih kvalitetah. Izbirčno sem usmerjal svoje zbirke v kakovost, v ožjenje zbirateljskih področij, vendar bi težko rekel, da me je razen predmetov samih kaj drugega privlačilo. Žal mnogo zbirateljev na tej ravni tudi ostane.

Ko pa sem odkril, da se za vsakim predmetom skriva njegova življenjska doba, čas v katerem je nastal in bil uporabljen, se mi je odprl nov svet, bogatejši od predmetov samih. Seveda tak pristop spremeni način

zbiranja celo do take mere, da postane zbirka za zunanjega opazovalca neugledna in nehomogena. In prav taka je moja »Soška fronta«.

Natančno se še spominjam trenutka, ko se je porodila želja zanjo. Pred dobrimi petnajstimi leti sem počival vrh Batognice, na ploski gori, ki dela družbo Krnu. Prevrtani skalni skladi, na gosto poškopljani z rjavimi lisami rjastih železnih drobcev, so pričali o nečem groznem, kar sem tedaj lahko le slutil. Šola me je pred mnogimi leti sicer skušala seznaniti z množico zgodovinskih dejstev, a žal tistih, o slovenski zgodovini, je bilo bore malo. Tako sem z nejasnimi mislimi odtaval z Batognice v dolino.

Doma sem takoj odšel v knjižnico. Mesesnelova (Hmelakova) Soška fronta mi je prva razkrila nesluteno tragedijo tega, tako lepega predela slovenske zemlje. Knjigo sem bral

tako vneto, kot v mladih letih Karla Maya.

Zbirka je potem pričela nastajati sama od sebe. Razglednice, fotografije, zemljevidi, odlikovanja, znaki, orožje, vse to je začelo kot mozaični kamenčki spopolnjevati sliko o soški fronti.

Poleti sem začel obiskovati frontne odseke od Rombona pa vse do morja, a o tem kaj več kasneje. Istočasno sem odkril doma in daleč po svetu vrsto ljudi, ki jih to področje tudi privlači. Neverjetno, koliko nas je. Toliko, da nam je uspelo ustanoviti celo društvo »Mali vojni muzej« s sedežem v Bohinjski Bistrici. To društvo združuje vse, ki jim je pri srcu vojna zgodovina slovenskega naroda. Izdajamo svoje glasilo, ki zaradi finančnih težav izhaja sicer neredno in poredko, vendar je mogoče v njem najti marsikaj, kar je celo profesionalnim zgodovinarjem novo in neznano. Tako, to je v kratkem vse o tem, kar me je napotilo zbirati mojo »soško fronto«.

Za vse klasične zbirke je značilno, da postajajo s časom popolnejše, vedno bolj kompletne. Tega o svojem področju ne morem trditi. Iz leta v leto, ko želim globlje prodreti v to obdobje, ugotavljam nove praznine, ki jih skušam nato zapolniti. Vedno bolj pa spoznavam, da popolnost zbirke ne bom nikoli dosegel in da je prav v tem čar tovrstnega zbiranja. Želim si pa, da bi nekoč iz takih privatnih zbirk, ki jih je v Sloveniji več, nastala ena zbirka (mogoče v Gorici), ki bi lahko pokazala zanamcem, da je tudi obdobje 1915—1918 bilo pomembno in za slovenski narod spomina vredno.

KAKO SPOZNAVAM SOŠKO FRONTO

Preden pričnem naštevati, kaj vse mi je uspelo zbrati, moram zaradi pristnejšega razumevanja opisati, kako skušam spoznavati

soško fronto in kateri viri mi o njej največ povedo.

Zanesljivo je najboljši način seznanjanja s soško fronto raziskovanje na terenu, po zapuščenih kavernah in bojiščih. Že od nekdaj rad hodim v gore. Ta moj konjiček pa me je pognal z markiranih poti na brezpotja, iz udobnih planinskih koč v kaverne, kjer sem v spalni vreči preživel marsikatero noč. Omočil mi je, da sem spoznal gore s plati, ki mi je bila neznana, pokazal mi je naravo tako, kot je bila nekoč — neomadeževano, pomagal mi je, da sem se seznanil z domačini teh gora, da so me sprejeli za svojega, kot enega od »železarjev«, ki so med vojnama tavalili tod in tovorili v dolino kovino, da jo zamenjajo za polento in sol.

Ne nameravam naštevati vseh vrhov in grap, koder je potekala frontna linija od Rombona, preko Krna, Tolmina, vse do Gorice in še dalje, po naši ter italijanski strani do morja. Vedno znova se vračam tja in polnim nahrbtnik z železjem, fotografiram vse, kar se je še ohranilo, saj iz leta v leto neusmiljeno propadajo spomeniki, napisi, nagrobniki, ki so jih vojaki postavili sebi v spomin, mogoče pa tudi nam v opomin.

Čez mesece vzamem doma v roke košček železa, ki je sedem desetletij samevalo kje na strmih prodišču in lahko podoživljam ne le občutke nekoga, ki je to prodišče branil v snegu, vetru in grmenju topov z ene in druge strani, temveč tudi vse lepe trenutke mojih planinskih potepov.

Resnega zbiranja si ne morem predstavljati brez dobre in obširne literature. Te je res veliko, predvsem iz Avstrije in Italije. Pri nas so šele zadnjih petnajst let posvetili nekaj več pozornosti temu času. Slabost vseh

Tako je videti v moji zbirki ostanke nekdanjega soškega bojišča

teh knjig pa je, da le zgodovinsko obdelujejo bitke in večje enote, zanemarjajo pa človeka. Obenem je vsaka s svoje strani propagandno obarvana ter o istih stvareh različno govori. Te knjige so tudi polne drobnih napak, ki so posledica piščevega nepoznavanja, terena, posameznih orožij in takratnega načina vojskovanja.

Živih borcev s soške fronte je zelo malo, vendar je tudi tem redkim čas zbrisal večino spominov na minula leta bojevanja ali pa so pričevanja z leti izgubila na dokumentarni vrednosti in jim zato ni mogoče več zaupati.

Zato so pisma, razglednice in fotografije ter že redki dnevniki še edini verodostojni dokumenti, ki nam govorijo o mislih, skrbah, težavah, strahu in vse prereditih veselih trenutkih največjega junaka na avstrijski in italijanski strani — navadnega vojaka.

KAJ VSE ZBIRAM

Sprva sem zbiral vse, kar je dalo slutiti letnice 1914—1918. Kaj kmalu pa sem spoznal, da propagandni material iz zaledja ne sodi v moje področje. Odstranil sem skodelice z likom cesarja, pravzaprav vse, kar je idealiziralo vojno in način vojskovanja in ni bilo direktno povezano s fronto.

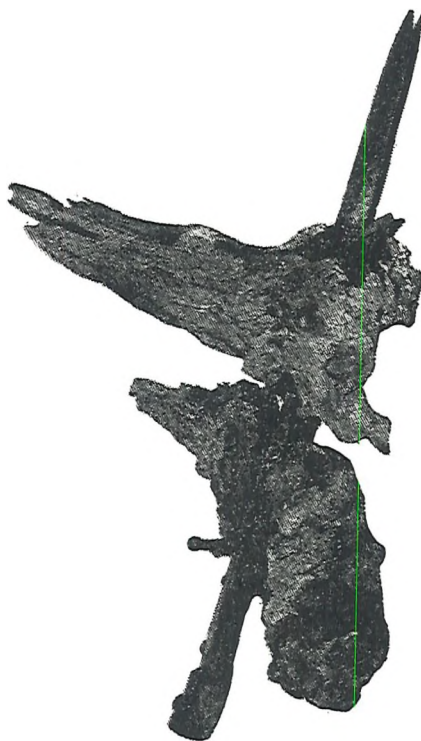
Tako predstavljajo sedaj večji del zbirke predmeti, ki so bili z vojakom na bojišču. Nekatere je celo sam izdeloval, zato so mi najbolj pri srcu, saj tudi največ povedo.

Spominki s fronte. Koščki kovine, ki jih je nebo tako radodarno pošiljalo ob razstrelkih granat ali pa so ležali gosto posejani po bojnem polju, so se v rokah spretnih vojakov kaj kmalu spremenili v uporabne predmete. Pošiljali so jih domov kot majhen znak pozornosti, znak, da je misel na ljubljeno osebo, ki je tako daleč, še vedno živa. Mnogim je postal to vir skromnega zaslužka za liter vina, za nekaj cigaret. Prav zato jih cenim, saj izpovedujejo na svoj način, kako je vojak prebil del svojega prostega časa.

Med najbolj značilnimi tovrstnimi izdelki so vaze iz medeninastih tulcev topovskih granat. Zanimivo je, da se enake oblike kot na soški fronti pojavljajo tudi na drugih bojiščih (Srbija, francosko-nemška fronta) ter se ponovijo zopet v drugi svetovni vojni.

Drugo skupino sestavljajo črnilniki, pepelniki, noži za odpiranje pisem, obtežilniki, okviri za slike in podobno. Domiselnosti pri izdelavi teh predmetov ni manjkalo.

Posebna celota so frontni prstani. Večina so izdelani iz aluminija (iz tempirnih glav šrapnelnih granat) ali pa iz bakrenih obročev, ki so jih imele vse topovske granate. V košček aluminija je bilo najprej treba

Italijanski bajonet vkleščen med korenine

izvrtati luknjo, nato pa piliti in gladiti nastali obroček do dokončne oblike. Površino so večinoma krasili z vtolčenimi ali vrezanimi letnicami, vgraviranimi okraski in monogrami. Zahtevnejše pa je že bilo vstavljanje bakrenih koščkov v aluminij. Pomanjšani liki topovskih granat ali srčki so bili najbolj priljubljeni motivi na teh kovinskih intarzijah.

Med spominke lahko štejemo tudi ročno slikane razglednice. S tem poslom se niso ubadali le talentirani amaterji, temveč tudi priznani slikarji. Za gotovo je med njimi prednjačil naš Hinko Smrekar, ki je v svoji avtobiografiji »Hinko Smrekar — črnovojnik« to tudi opisal. Enega teh njegovih originalov imam v zbirki in ga uvrščam med svoje najljubše predmete.

Razglednice sem že prej omenil med viri. Zbiram jih tudi kot slikovno gradivo. Res je, da so nemško - avstrijske izredno propagandno obarvane, vendar so marsikdaj dokumentarno zanimive. Posebej so mi pri srcu domače, ki so jih slikali naši najboljši umetniki tistega časa (Gaspari, Smrekar, Koželj). Kaj več je mogoče o njih prebrati v članku mojega prijatelja Janeza J. Švajncerja.¹ Dokumentarno vrednost imajo predvsem razglednice — fotografije posameznih delov fronte in prizorov z bojnega polja. Za njihovo izdajo so večkrat poskrbele enote same, saj so bile iskan spominček, obenem pa tudi propagandni material.

Osebnе fotografije so tesno povezane z razglednicami. Vojaki so jih v veliki meri tudi za to uporabljali. Zanimivo je opazovati, kako se je iz leta v leto spreminjal stil fotografiranja. Sprva toge podobe posameznikov in skupin so kaj kmalu zamenjale slike sproščenih in razgibanih prizorov »starih« borcev. Prav te iz let 1917 in 1918 najpristneje pokažejo duh časa.

Med prvo vojno se je močno razvila amaterska fotografija. Predvsem so se s tem ukvarjali premožnejši oficirji in nam tako zapustili mnogo izjemnih dokumentov.

Zelo rad vzamem take fotografije s seboj na teren in poizkušam poiskati točko, s katere je bila posneta, nato pa, sedaj po sedemdesetih letih, ponovim posnetek.

Profesionalna fotografija je med prvo svetovno vojno postala nepogrešljiva. Uvajanje aviacije v oborožitev je omogočilo tudi zračne posnetke. Le tako je bilo mogoče izdelati natančne bojne zemljevide.

V zbirki imam dva albuma fotografij letalske enote s Krasa (K. u. k. Fluggeschwader I). Prvi prikazuje letala, letalske dele, oborožitev, vse mogoče izboljšave na letalih, drugi

pa je poln posnetkov fronte iz zraka, predvsem soške. Izredna kvaliteta fotografij ter dokumentiranost posameznih posnetkov (dan, ura in višina snemanja) omogočajo verodostojno rekonstrukcijo frontne linije na današnjem terenu.

Sama zgodba, kako sta oba albuma prišla v mojo zbirko, je zanimiva. Anonimni prodajalec je imel že kupca iz inozemstva, a je raje albuma prodal doma, verjetno celo po nižji ceni. Vesel sem, da sedaj, predvsem po njegovi zaslugi, krasita mojo zbirko.

Odlikovanja so priljubljeno področje zbiranja, vendar jih ne bom opisoval, ker so v literaturi že strokovno do potankosti obdelana. Rad pa jih imam v svoji zbirki, posebno tista za hrabrost, ker nosi vsako v sebi skrito zgodbo o junaštvu, trpljenju in samopremagovanju. Zato tudi nobenega, kljub zunanji enakosti ne gledam kot dvojnika in vsa uvrščam v svojo zbirko. Prav tako sem vesel vsake italijanske polkovne, brigadne ali divizijske medaljice, saj večina njih nosi vpisana imena slovenskih krajev — tedaj krvavečih bojišč. Najbolj pa sem vesel odlikovanj, za katera vem, kdo jih je nosil, zakaj jih je dobil, sploh pa, če dobim zraven še fotografijo lastnika s temi odlikovani na prsih. Žal pride v mojo zbirko večina odlikovanj z menjavami in je njihova zgodba za vse večne čase izgubljena.

Znaki so bili med avstro-ogrskimi vojaki prav tako priljubljeni kot pred nekaj leti pri nas značke. Če pustim ob strani tiste lepe, emajlirane, propagandne znake, ki jih je bilo mogoče kupiti v zaledju, moram vsekakor omeniti veliko skromnejše, po večini pločevinaste frontne znake, ki so krasili vojaške čepice. Predstavljali so slike vladarjev in vojskovodij, rodove vojske, posamezne vojaške enote, bojišča, na katerih so se te enote borile in podobno. Bilo jih je mnogo, koliko tega ne vem, ker ni še nobenega kataloga, ki bi jih v celoti naštel in opisal. O tistih, ki so za nas, Slovence, pomembni, je že nekaj malega napisano.⁶ Priznati pa moram, da me je stalo mnogo truda, da mi je uspelo v petnajstih letih zbrati okoli štiristo različnih znakov.

Vojaška oprema je najbolj pestro in široko področje mojega zbiranja.

Uniforme so za sedaj le sanje, ki mi jih ni uspelo uresničiti. Malo jih je ostalo, zahtevajo pa tudi veliko prostora in skrbno nego. Imam le klobuk italijanskega alpinca, najden je bil pod Batognico.

Lažje je dobiti kovinaste predmete, ki so krasili uniforme. Gumbi, oznake s kap, oznake činov in rodov z ovratnikov, oznake

Karikatura — avtoportret Hinka Smrekarja

specialistov posameznih vojaških veščin, vse to je mogoče privlačno urediti, da skupaj z odlikovanji in znaki oblikuje pestro celoto.

Vojaške opreme si ni mogoče zamisliti brez čelade. Avstrijska, nemška in italijanska mi že visijo na zidu, italijanska jeklena čelada arditov (Farina) pa je še vedno moja neizpolnjena želja.

Do strelnega orožja čutim od nekdanj odpor. Zato imam le nekaj zarjavelih puškinih cevi, najdb z bojnega polja. Te uničene mi pomenijo več, kot če bi imel lepe nove puške.

Značilnost bojev ob Soči so bili spopadi na nož. Ta način bojevanja predstavlja zbirka bajonetov in jurišnih nožev, a tudi tu imam raje tiste rjaste, zlomljene, najdene na bojišču. Zanimivo je vedeti, kako so se lepo in bogato oblikovani bajoneti v dveh vojnih letih spremenili v navaden, zavrt in ostro nabrušen kos železa, njegovo morilsko poslanstvo pa je ostalo isto. Temu hladnemu orožju moram dodati še buzdovan, najden pod Krnom, saj ta najbolj jasno priča o grozovitosti bojev.

Tudi čutarice so pomemben, čeprav miroljuben del vojakove opreme. Italijanske, starejše lesene in novejšje ploščate, pločevinaste ter avstrijske emajlirane in aluminijaste spodbujajo domišljijo. Kolikokrat so bile v vročini prazne, kolikokrat pred napadom napolnjene z rumom? Njim je posvečen verz Bošnjakov: »Nema ruma, nema šturma!«. Med čutaricami imam tudi najdbo, majhno kepo zvite aluminijaste pločevine. Našel sem jo na Batognici. Le skrbno oko lahko ugotovi, da je bila to nekoč avstrijska čutarica, potem dokaz silovitosti obstreljevanja te gore.

Pipa je bila nekoč nepogrešljiv del vojakove opreme. Najlepše so parcelanaste, z barvito sličico, z napisom polka, v katerem je vojak služil, z njegovim imenom in po navadi s hudomušnim verzom. Težko jih je najti, zbrati pet ali šest pa je že prava umetnost.

Najdbe s terena so sicer neugledne, vendar meni zelo drage, odkar sem dojel njihovo govorico. Skrivenčeno železje, izgubljeni ali odvrženi majhni predmeti, skriti globoko v kavernah, povedo veliko o življenju na bojni črti. S potrpežljivim restavriranjem jim je mogoče vrniti nekdanjo privlačnost. Ob njih se mi sprosti domišljija, z njimi znova doživljam trenutke, ki so minili pred sedemdesetimi leti. Žal je marsikatera najdba že tako slabo ohranjena, da se je ne bi več dalo prenesti v zbirko, ker bi dokončno razpadla, niti je ni več mogoče restavrirati.

Tako raje fotografiram tak predmet, ga premerim in opišem ter ga pustim, kjer sem ga našel.

Seveda pa je potrebno pri zbiranju teh predmetov biti previden. Neaktivirane topovske granate so res privlačne, a jih je bolje pustiti pri miru. Z leti so lahko zaščitni mehanizmi prerjavili ali pa so pod vplivom vlage in staranja nezaželene kemične reakcije tako granato naredile nevarno. Potrebno je vedeti, da leže med granatami tudi plinske in da je v njih bojni strup kljub minulim desetletjem še vedno nevaren.

Na vsak način pa se je treba izogniti tudi razstavljanju topovskih in ročnih granat. V opozorilo kroži ob Soči še mnogo zgodb o »železarjih«, ki jih je kljub natančnemu poznavanju vseh vrst granat razneslo ali pohabilo. Sicer pa se mi kljub temu, da sem se vedno odrekel nevarnim najdbam, ni nikoli pripetilo, da ne bi bil na koncu poti po hribih nahrbtnik poln in neusmiljeno težak.

Za zdaj mi je najljubša najdba s terena italijanski bajonet, ki je obležal na bojišču. Preko njega je zrastle drevo, kasneje odmrlo in padlo. Tako je bajonet zopet prišel na površje, vraščen med korenine. Skupaj z njimi ga imam v svoji zbirki.

S tem bi bilo o zbirki v glavnem vse povedano. Je sicer še vrsta drobnarij, ki jo dopolnjujejo: filatelija na zasedenih ozemljih, propagandne nalepke, izdelki vojnih ujetnikov, vse vrste vojaških dokumentov, podobice, natisnjene v spomin na padle, dokumenti ter fotografije o vplivu fronte na zaledje (o izgnancih, o zaplembi cerkvenih zvonov) in še in še.

Preveč je vsega, da bi to lahko opisal v enem mahu. Zato sem predstavil le jedro svoje zbirke, področja, ki so mi najbližja.

Čudna in nenavadna je ta moja zbirka. Ni lepa, ni dragocena, a vendar me osrečuje. Navezal sem se nanjo kot na dobrega prijatelja. Uči me, veliko mi pove, toliko, da bom nekoč mogoče spoznal življenje in misli navadnega vojaka, ki je pustil ob Soči dve leti in pol življenja ali pa se odtod sploh ni več vrnil.

OPOMBE

1. Janez J. Svajncer: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni, Kronika 1985/1, str. 41–49. — 2. Janez J. Svajncer: Slovenski polki in njihovi znaki v prvi svetovni vojni, ČZN 1981/1, str. 117–134; Jaka Ciglar: Najstarejše značke z motivi slovenskih gora, Planinski vestnik 1986/1, str. 17–19.

POSVETI IN ZBOROVANJA

ZGODOVINA V KRAJEVNIH ZBORNIKIH

III. POSVET, 4. JUNIJA 1987 NA GRADU SNEŽNIK

Občina in Kulturna skupnost Cerknica, uredništvo Notranjskih listov, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, in sekcija za krajevno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so 4. junija 1987 na gradu Snežnik organizirali III. posvetovanje z naslovom Zgodovina v krajevnih zbornikih (I. posvet je bil leta 1979 v Novi Gorici, II. pa leta 1981 v Grosupljem). Posveta se je udeležilo 25 predstavnikov uredniških odborov krajevnih zbornikov in nekateri avtorji člankov za zbornike. Uvodna razmišljanja sta pripravila dr. Vasilij Melik in Marjan Drnovšek.

Dr. Vasilij Melik je podal zgodovinski preizkus slovenskega krajevnega zgodovinopisja. Ugotovil je, da ima slovensko krajevno zgodovinopisje že skoraj 300-letno tradicijo, saj je glavna odlika Valvasorjevega dela obilica podatkov o slovenskih krajih. Bolj načrtno se je slovensko krajevno zgodovinopisje začelo razvijati od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Na eni strani so nastajale zgodovine posameznih župnij, ki so jih pisali duhovniki, na drugi strani pa so se zlasti učitelji ukvarjali z zgodovino krajev, v katerih so službovali. Med precejšnjim številom krajevnogodovinskih del je po mnenju dr. Melika najkvalitetnejša Zgodovina mesta Kranja, ki jo je napisal dr. Josip Žontar in je izšla v Kranju leta 1939. Kasneje so se zgodovinskimi opisi krajev pridružili še opisi krajevnih društev in podjetij. Za obdobje nekaj zadnjih desetletij so značilni številni krajevni zborniki, v zadnjem času pa tudi izdajanje razglednic slovenskih krajev.

Pregled slovenskih krajevnih zbornikov pokaže zelo široko vsebinsko zasnovano, saj članki v njih posegajo vse od geologije, naravoslovja, etnologije, umetnostne zgodovine in zgodovine do opisov najnovejših dogajanj na območju, kjer zborniki izhajajo. Prav pestrost vsebin po mnenju dr. Melika zagotavlja širok odmev zbornikov med prebivalstvom.

Po kratki analizi zgodovinskih prispevkov v zbornikih je dr. Melik nakazal nekaj tematskih sklopov, ki bi jih bilo vredno obdelati v krajevnih zbornikih kot npr.:

- zgodovinski orisi posameznih rodbin (plemiških, meščanskih in kmečkih),
- objava spominov, dnevnikov, šolskih in župnijskih kronik s kritičnim dopolnilom,

— krajevni nacionalni odnosi npr. v 19. in 20. stoletju.

Marjan Drnovšek je pripravil teze o pomenu arhivskega gradiva za pripravljanje krajevnogodovinskih prispevkov za krajevne zbornike. Opozoril je na dejstvo, da kljub včasih neupravičenemu posploševanju velja, da arhivsko gradivo uporabljajo predvsem avtorji, ki so po strokovni izobrazbi zgodovinarji. Mnogo manjša pa je uporaba arhivskega gradiva pri avtorjih, ki se le ljubiteljsko ukvarjajo s krajevnogodovinskimi raziskavami. Velja tudi ugotovitev, da se za starejše obdobje arhivsko gradivo proučuje mnogo temeljiteje kot pri temah za novejše obdobje. To je pretežno pogojeno z dejstvom, da je za starejše obdobje ohranjenih neprimerno manj podatkov kot za novejše in najnovejše čase, ko imamo ob obilici arhivskega gradiva še mnogo časopisnih, memoarskih in ustnih virov. Vse to in tudi spoznanje, da za sodobnejše obdobje arhivsko gradivo v precejšnji meri še ni urejeno, kar nekatere avtorje pri njihovem raziskovalnem delu odvrača od uporabe arhivskega gradiva. Drnovšek je opozoril tudi na citiranje in menil, da opustitev raziskovalnega aparata in slabo citiranje največkrat dokazujeta slabo poznavanje literature in zgodovinskih virov. Hkrati pa njuna opustitev močno zmanjšuje resničnost in verodostojnost zgodovinskih raziskav. Dotaknil se je tudi odnosa med krajevnimi zborniki in zgodovinskimi arhivi kot strokovnimi institucijami. Ugotovil je, da zborniki, ki v sorazmerno velikem številu pridejo med ljudi, krepijo pozitiven odnos do ostalin preteklosti, s tem pa tudi do arhivskega gradiva. Številni ljudje, zlasti iz kmečkega pa tudi iz drugega družbenega okolja, hranijo doma dokumente, ki pričajo o zgodovini njihovih domačij in krajev. Pri pripravljanju prispevkov za krajevne zbornike avtorji pogosto zbirajo gradivo na terenu. To je po eni strani dobro, po drugi pa tudi slabo. Dobro je, če potem zbirke dokumentov pridejo v zgodovinski arhiv in jih lahko celo še kompletirajo, slabo pa je, če se pri zbiranju gradiva razbijejo celote tega gradiva in niso redki primeri, da se take zbirke založijo pa tudi izgubijo.

Podobno kot dr. Melik se je tudi Marjan Drnovšek zavzemal, da bi krajevni zborniki objavili posamezne vsebinsko in oblikovno

pomembne dokumente, ob tem pa na noben način ne bi smel manjkati kritični aparat, saj le dokument, ki je postavljen v prostor in čas, lahko tudi zaživi v svoji dokumentarnosti. Avtor je tudi menil, naj bi v članstvo uredniških odborov krajevnih zbornikov vključili arhiviste z njihovega območja, saj glede na ohranjenost gradiva lahko svetujejo pri izbiri zgodovinskih tem.

Na koncu razmišljanja se je Marjan Drnovšek dotaknil še razmerja med krajevnimi zborniki in Kroniko, časopisom za slovensko krajevno zgodovino. Menil je, da bi bilo zelo koristno, če bi uredniški odbori zbornikov zbornike pošiljali na uredništvo časopisa Kronika, da bi sodelavci revije lahko pripravili poročila in recenzije zbornikov in jih objavili v reviji. Isto načelo bi morale veljati tudi za edicije, ki izhajajo ob obletnicah krajev in dogodkov. Na koncu je povdaril nujno potrebo po izmenjavi izkušenj med uredniškimi odbori krajevnih zbornikov in uredniškim odborom Kronike ter člani sekcije za krajevno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije.

Tudi razprava je pokazala na nekatere probleme, s katerimi se srečujejo uredniški odbori krajevnih zbornikov.

— France Adamič (Zbornik občine Grosuplje in Zbornik za naravoslovje in tehniko pri Slovenski matici) je podal historiat Zbornika občine Grosuplje. Opozoril je na pomen, ki ga imata v zbornikih objavljena kronika dogodkov in bibliografija del o Grosupljem, ki so nastala med izidom dveh zaporednih zbornikov. Glavna težava Zbornika občine Grosuplje pa so pisci člankov, saj se je večina intelektualnega potenciala občine preselila v Ljubljano, tako da morajo k pisanju pritegniti ljudi iz drugih krajev, ki pa se sicer občasno ukvarjajo z grosupeljskim območjem.

— Gustav Grobelnik (Celjski zbornik) je predlagal, da bi prihajalo do stalnih izmenjav med krajevnimi zborniki, s čimer bi se uredništva seznanjala z vsebinskimi zasnovami posameznih krajevnih zbornikov.

— Branko Marušič (Goriški letnik) je povdaril velik pomen, ki bi ga imelo centralno zbiranje vseh slovenskih zbornikov pa tudi siceršnjih krajevnogodovinskih tekstov. Zbirali naj bi tudi publikacije v italijanskem in nemškem jeziku za kraje, v katerih živijo Slovenci.

— Mirko Stiplovšek (Domžalski zbornik) je poudaril, da imajo pri Domžalskem zborniku zelo koristno prakso poprejšnjih posvetov z avtorji, na katerih predstavljajo osnovne poteze svojih bodočih prispevkov za zbornik. Menil je, da morajo zborniki, če hočejo doseči odmev med ljudmi, obsegati raz-

lična tematska in časovna področja. Poudaril je, da za krajevno zgodovino vlada že nekaj časa veliko zanimanje, saj so že marsikje pripravljene kronike za širše območje ali le za posamezne kraje, zainteresirane pa so tudi delovne organizacije, saj se s krajevnogodovinskimi deli pokaže njihova tradicija. Opozoril je tudi na načine financiranja krajevnih zbornikov in poudaril, da je potrebno mnogo bolj pritegniti tudi občinske raziskovalne skupnosti, ki pretežno financirajo le raziskave s področja naravoslovnih znanosti.

— Viktor Vrtnjak (Ruški zbornik, Svet med Dravo in Muro) je menil, da bi bila objava nekaterih farnih in šolskih kronik v krajevnih zbornikih zelo pomembna kot vir za preučevanje posameznih območij. Opozorjal pa je na morebitne težave, če bi objavljene kronike vsebovale tudi nekoliko delikatnejša vsebinska področja. Poudaril je, da zlasti za preučevanje starejših obdobij velja, da tudi vsi poklicni zgodovinarji niso večji branja in razumevanja starejših tekstov. Ljubiteljske raziskovalce pa bi po njegovem mnenju morali poklicni zgodovinarji opozoriti na metodologijo zgodovinarjevega dela. Prav zaradi tega je v začetku 20. stoletja Mariborsko zgodovinsko društvo izdalo navodilo za pisanje krajevnih kronik. Ugotovil je, da bi sekcija za krajevno zgodovino morala opraviti podobno pedagoško delo med ljubiteljskimi pisci krajevne zgodovine tudi danes. Menil je, da so zborniki, ki imajo že daljšo tradicijo, včasih lahko tudi pretežno tematsko zasnovani.

— Kristina Šamperl-Purg (Ptujski zbornik) je poudarila pomembnost sodelovanja med uredništvu posameznih zbornikov. Za koncepcijo in izid zbornika pa je po njenem mnenju izredno pomemben izdajateljski svet zbornika in financer, ki včasih postavlja tudi pogoje pri izboru tem in avtorjev.

— Vinko Demšar (Loški razgledi) je opozoril na številne šematizme kot zelo pomembne vire za krajevnogodovinske raziskave, a so ti še vedno veliko premalo uporabljeni. Opozoril je tudi na nejasne geografske opredelitve območij, ki jih pokrivajo posamezni krajevni zborniki in je kot primer navedel Notranjske liste. Kot pomemben prispevek za študij krajevne zgodovine je tudi on omenil župnijske kronike, ki nikakor ne pišejo samo o cerkvenih dogodkih v svoji župniji.

— Dr. Vasilij Melik je poudaril, da so se deželne in pokrajinske meje skozi obdobja spreminjale in so predmet preučevanja posebne znanstvene panoge.

— Janez Šumrada (Notranjski listi) je razložil geografski pojem Notranjska, ki sta ga

do leta 1918 sestavljala okraja Logatec in Postojna. Pripadnost k Notranjski se je začela delno spreminjati zaradi razmejitve med Italijo in Jugoslavijo po koncu prve svetovne vojne, trenutno pa h geografskemu pojmu Notranjska spada območje občine Cerknica, včasih pa še Logatec in Vrhnika. V nadaljevanju je tudi on govoril o odhodu intelektualnega potenciala z Notranjskega v Ljubljano in druga večja mesta in je tudi za

Notranjske liste značilno, da najdejo veliko sodelavcev prav v Ljubljani.

— Lojze Bolta (Celjski zbornik) je opozoril na nevarnost tatvin zgodovinskih in kulturnih spomenikov, ki so obdelani v krajevnih zbornikih.

Po končanem posvetovanju so si udeleženci posveta pod strokovnim vodstvom ogledali grad Snežnik.

JANEZ KOPAC

POSVET O ZGODOVINI DOMŽALSKE OBČINE IN PEREČIH PROBLEMIH KRAJEVNEGA ZGODOVINOPISJA

DOMŽALE, 10. JUNIJA 1987

Skupščina občine, Kulturna skupnost in Občinska raziskovalna skupnost Domžale ter sekcija za krajevno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so 10. junija 1987 organizirale posvet o zgodovini domžalske občine in o perečih problemih krajevnega zgodovinopisja. Organizacijsko delo obeh delov posveta je opravil dr. Mirko Stiplovšek.

V dopoldanskem zelo intenzivnem delu je po uvodnih nagovorih predsednika občinske skupščine Domžale Petra Primožiča in organizatorja dr. Mirka Stiplovška trinajst avtorjev predstavilo glavne vsebinske črte svojih prispevkov za bodoči Domžalski zbornik.

— Dr. Božo Otorepec je govoril o Domžalah v srednjeveških virih. Domžale se v različnih oblikah nekajkrat omenjajo v nekaterih listinah in urbarjih. Interesantna pa je bila Otorepčeva razlaga imena Domžale, kar po njegovem mnenju pomeni »Nesrečno vas«.

— Dr. Ferdo Gestrin je statistično obdelal srednjeveška vaška naselja v današnji domžalski občini. Ugotovil je, da je v srednjem veku nastala približno ena tretjina sedanjih občinskih vaških naselij.

— Mirina Zupančič je govorila o gradovih na domžalskem in moravškem območju. Poudarila je, da je bila pred nekaj leti napravljena temeljita študija vseh gradov na tem območju, ki pa zaradi zelo slabe družbene skrbi zanje propadajo.

— Dr. Ignacij Voje je predstavil dva dokumenta o domžalski soseski iz konca 16. stoletja in domžalski del kartografskega posnetka iz 18. stoletja. Ti posnetki so bili narejeni za vojaške potrebe, zato imajo na-

tančne oznake cest, potov, razdalj in reliefnih značilnosti ozemlja. Označeni so tudi strateško pomembni objekti (npr. mostovi itd.).

— Ema Umek je pripravila razpravo z naslovom Domžalsko območje v luči katastrskih zapisov, ki predstavljajo osnovo za topografske študije posameznih zemljiških go-spotev.

— Dr. Jože Žontar je podrobneje obdelal zemljiško gospodarstvo Krumperk. Predstavil je razvoj krumperške posesti in njeno strukturo.

— Majda Žontar je pripravila razpravo z naslovom Kulturna in telovadna društva v Domžalah in okolici do prve svetovne vojne. Društveno življenje je bilo tudi na domžalskem območju zelo živahno in je pomembno vplivalo na nacionalno zavest prebivalstva.

— Dr. Vasilij Melik je predstavil volitve in volilne rezultate v Domžalah v preteklosti in nazorno prikazal nekdanjo volilno geometrijo in različne načine volitev.

— Dr. Miroslav Stiplovšek je preučeval razvoj novih industrijskih panog na domžalskem in mengeškem območju v obdobju od leta 1918 do 1941. V tem času je zamirala slamnikarska industrija, nastajala pa so nova industrijska podjetja, npr. papirna, tekstilna, sanitetna, usnjarska, živilska, lesna itd.

— France Filipič je govoril o strogo konspirativnih zvezah, ki jih je leta 1930 na Domžalskem imela KPJ. Gre za povezave domačih domžalskih komunistov med seboj, kakor tudi za povezave s komunisti v drugih krajih.

— Dr. Tone Ferenc je predstavil značilnosti razvoja ljudske oblasti med NOB na domžalskem območju, ki se je najbolj pokazala z volitvami v narodnoosvobodilne odbore.

— Zora Torkar je podrobno prikazala partizanske bolnišnice na domžalskem in moravškem območju skozi vse obdobje druge svetovne vojne.

— Peter Primožič, predsednik občinske skupščine Domžale, pa je za zaključek podal strnjen pregled razvoja domžalske občine v obdobju od leta 1975 do 1985.

Popoldanski del posveta v Domžalah v okviru sekcije za krajevno zgodovino pri Zvezi zgodovinskih društev Slovenije je bil namenjen osvetlitvi perečih problemov krajevnega zgodovinopisja. Težišče pogovora je bilo na problematiki krajevnega zgodovinopisja pri preučevanju obdobja po osvoboditvi.

Dr. Dušan Nečak je v svojem referatu podrobneje analiziral krajevno in tematsko pokritost krajevnogzgodovinskih raziskav za to obdobje. Ob tem je zgoščeno podal tudi osnovne bibliografske podatke in nakazal nujnost po temeljitejšem bibliografskem pristopu.

Glede na dejstvo, da je veliko prispevkov s področja krajevnega zgodovinopisja objavljenih v številnih slovenskih krajevnih zbornikih, je France Benedik pripravil natančen pregled zbornikov in je pokazal na pestrost člankov in razprav v njih.

Letošnje leto je tudi 35-letnica povojnega izhajanja Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, zato je glavni urednik revije Marjan Drnovšek osvetlil nekaj njenih temeljnih problemov in težav. Mednje vse-

kakor sodi tudi skromno finančno stanje revije.

Vsi trije prispevki s posveta o krajevnem zgodovinopisju bodo objavljeni v prihodnji številki Kronike.

V razpravi je Janez Stergar opozoril na pomembna dela s področja krajevnega zgodovinopisja za obdobje po drugi svetovni vojni, ki so izšla pri zamejskih Slovencih. Opozoril je tudi na moderne tehnološke pripomočke, ki jih zgodovinarji pri svojem raziskovalnem delu še zelo malo uporabljajo.

Dr. Dušan Nečak je menil, da bi moral oddelk za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani študentom posredovati nekaj osnovnih znanj s področja računalniške in video tehnologije, saj se že dogaja, da zaradi modernih zapisov nekaterih vrst sodobnih virov raziskovalci ne znajo uporabljati.

Marija Oblak-Čarni je opozorila, da je treba stremeti za tem, da raziskovalci začnejo raziskovati nekatera geografsko krajevno-zgodovinsko manj raziskana območja, kar bi moralo potekati s sodelovanjem regionalnih zgodovinskih društev in sekcije za krajevno zgodovino.

Dr. Ignacij Voje je opozoril, da je precejšnje število seminarских in diplomskih nalog s področja krajevnega zgodovinopisja, ki pa v precejšnjem številu niso objavljene. V zvezi s permanentnim izobraževanjem učiteljev zgodovine pa je menil, da je najhitrejša in najcenejša izobraževanje študij člankov in razprav v strokovnih revijah in časopisih, ki pa jih precejšnje število šol nima naročenih.

Po končani razpravi so si udeleženci posveta v prostorih domžalske knjižnice ogledali razstavo zgodovinskih publikacij, ki obravnavajo dogajanja na območju domžalske občine.

JANEZ KOPAC

POSVETOVANJE: NOVO MESTO V NARODNOOSVOBODILNI BORBI LETA 1941

Na pobudo novomeškega okrožnega odbora aktivistov OF je Dolenjski muzej Novo mesto — oddelek NOB 1. junija 1987 organiziral posvetovanje na temo: »Novo mesto v narodnoosvobodilni borbi leta 1941«. Udeležilo se ga je preko trideset aktivistov okrožnega odbora OF Novo mesto, od katerih je velika večina sodelovala tudi v sami razpravi in s tem dala svoj prispevek k uspešno izvedenemu posvetovanju.

Samo posvetovanje je bilo zamišljeno kot prispevek k obravnavi politične zgodovine novomeškega okrožja, ki jo želi pripraviti in v posebni publikaciji predstaviti Dolenjski muzej. Zajelo je obdobje priprav na NOB, leto 1941 in dogajanje do konca maja 1942, ko je nastalo veliko osvobojeno ozemlje in so bili ustanovljeni podokrožni odbori OF. Podlago za obravnavo te teme je predstavljala tekst, ki ga je napisal dr. France Hočevar ob upoštevanju dostopnega zgodovinskega in spominskega gradiva. Cilj posvetovanja je bil dopolniti to gradivo s prispevki nekdanjih borcev in aktivistov, tako da bi prišli do čimbolj dopolnjene in preverjene obdelave tega razdobja.

Na Dolenjskem je bila iniciator in organizator narodnoosvobodilnega boja Komunistična stranka Slovenije, ki je leta 1941 skupaj z drugimi naprednimi političnimi in nazorskimi skupinami ter posamezniki ustanovila Osvobodilno fronto slovenskega naroda in organizirala prve partizanske skupine, ki so vodile oborožen boj proti okupatorjem. V poletnih mesecih 1941 se je prebivalstvo Dolenjske množično vključilo v OF, ki je tako postala edina vsenarodna organizacija. Na ruševinah bivše kraljevine Jugoslavije je zrastle nova revolucionarna politična organizacija, nova ljudska oblast in nova narodnoosvobodilna vojska, ki je skupaj z ljudstvom vodila neizprosni boj proti okupatorjem in njihovim domačim zaveznikom do popolne zmage in osvoboditve.

Postavljalo pa se je vprašanje, kako obrazložiti to zgodovinsko in revolucionarno prelomnico v življenju Dolenjske. Zakaj so se v letu 1941 s tako silo prebudili veliki revolucionarni potenciali v dolenjskih ljudeh? »To si ne moremo pojasniti z nenadnim spontanim izbruhom, katerega naj bi porodila stiska ljudi po prihodu okupatorja v deželo. V resnici je to rezultat celotnega medvojne razvoja družbe in tudi še dlje segajočega zgodovinskega spomina ljudi, rezultat socialno ekonomskih razmer in subjektiv-

nih sil, ki so delovale na Dolenjskem«, je v svojem referatu zapisal dr. France Hočevar.

Prav o tem pa se je tudi največ govorilo na omenjenem posvetovanju. Mnogi razpravljalci so ugotavljali, da so bili dolenjski ljudje vedno dojemljivi za nove ideje in so sprejemali vse, kar je bilo naprednega. Veliko Dolenjcev je odhajalo v Ameriko, od koder so se vračali z naprednimi republikanskimi idejami. Iz ruskega ujetništva so se vračali vojaki iz 1. svetovne vojne, ki so tam doživeli socialistično revolucijo ter se navzeli socialističnih idej, ki so jih razširjali po Dolenjskem. Veliko vlogo je odigralo tudi učiteljstvo, ki je pri mladini spodbujalo domovinsko zavest in učilo ljubiti svojo domovino. Mnogi napredni levičarji so bili poslani na Dolenjsko po kazni, ker da je Dolenjska revna dežela in tam niso tako nevarni. Ustanavljala so se tudi razna napredna društva, organizacije in skupine, kot so Sokol, Društvo kmetskih fantov in deklet, Prosveta, krščanski socialisti (o katerih je bilo tudi veliko povedanega) in druga.

Take razmere, to zavest, naprednost in enotnost dolenjskih ljudi pa je znala izkoristiti Komunistična partija tako, da je vse napredne organizacije, skupine in posameznike združila, se jim postavila na čelo in jih s svojo dejavnostjo pritegnila v OF in preko nje v narodnoosvobodilni boj in socialistično revolucijo.

V vsem tem in pa v izredno slabih življenjskih razmerah, v katerih je živel dolenjski kmet, ter tradicionalnem sovraštvu do Italijanov pa je treba iskati vzroke, zakaj je OF na Dolenjskem našla tako plodna tla, da skoraj ni bilo vasi, v kateri ne bi deloval odbor OF ali pa vsaj njeni zaupniki, in zakaj je bil v zimi 1941/42, ko je bil povsod po Sloveniji upad partizanstva, tu na Dolenjskem njegov hitri vzpon, kar je bil, kot so poudarili mnogi govorniki, pravi fenomen.

Na koncu posvetovanja so si bili vsi udeleženci enotni, da je tako plodna in delovno uspešna posvetovanja potrebno organizirati tudi v bodoče za še naslednja obdobja NOB novomeškega okrožja do osvoboditve. Samo tako se bodo dogodki, ki so že precej odmaknjeni, lahko pojasnili in osvetlili tudi še tisti, ki so sedaj še zamegljeni in ne popolnoma jasni. S tem pa se bo tudi pripomoglo k hitrejši obdelavi zgodovine novomeškega okrožja.

ZDENKO PICELJ

POSVETOVANJE: ŽUMBERAK IN GORJANCI MED NOB

BRATSTVO IN ENOTNOST ROJENA V NEUSMILJENEM BOJU SKOZI STOLETJA ZGODOVINE

Prebivalce Dolenjske, žumberškega gričevja in Bele krajine, Slovence in Hrvate, že od nekdaj niso motile ne meja, ne Kolpa, še manj preštevilni griči, na gosto posejani vse tja do hrvatskih ravníc. Združevali sta jih revščina in skupna misel o nenehnem boju za preživetje. Skupaj so stopili, ko jih je poklical Matija Gubec, strnili so se, ko jih je tlačila predvojna Jugoslavija, revolucionarni duh teh ljudi pa je še posebej vzplamtel med narodnoosvobodilnim bojem in socialistično revolucijo. Nikakršne meje niso poznali, nikakršnih razlik. Meja, bistra Kolpa, je le združevala. Bratstvo in enotnost na tem območju sta bila rojena in prekaljena v neusmiljenem boju skozi stoletja zgodovine.

Nenehen boj za obstanek, socialne in narodne pravice na obeh straneh je pustil globoke brazde neljube zapuščine. Ljudstvo, od nekdaj navajeno na skromnost, je po vojni obstalo sredi opustošenja. Začeli so se izseljevati, ker ni bilo dela, saj tudi tovarn ni bilo. Ljudje so se preživljali predvsem s kmetijstvom, razvijali so se zlasti večji centri. Cele vasi so ostale prazne, zapuščene.

Decembra meseca 1978 so na srečanju borcev in mladine ustanovili skupnost spominskega območja Žumberak—Gorjanci. Ustanovljena je bila z namenom, da po vzoru sodelovanja obmejnega prebivalstva v preteklosti, posebno v obdobju NOB, nadaljuje z negovanjem in razvijanjem pridobitev NOB, istočasno pa s skupnimi napori združenih občin in širše družbene skupnosti oživi in pospeši družbenoekonomski razvoj tega manj razvitega območja.

Po večletnih pripravah je uspelo skupščini spominskega območja Žumberak—Gorjanci pripraviti v sodelovanju z Dolenjskim muzejem iz Novega mesta in pod pokroviteljstvom Slovenske in Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Novem mestu posvetovanje na temo Žumberak—Gorjanci med NOB, ki so se ga udeležili znani jugoslovanski revolucionarji, borci, aktivisti, generali, narodni heroji in zgodovinarji. Posvetovanje sta z dvema uvodnima referatoma odprla Rade Bulat, ki je predstavil sodelovanje in razvijanje bratstva in enotnosti med narodi in enotami NOV in POJ v času NOB na območju Žumberka in Gorjancev, in Zdravko Klanjšček, ki je govoril o pomenu vojaškega sodelovanja slovenskih in hrvaških partizanskih enot v NOB na tem območju. Zatem pa je delo potekalo v dveh

sekcijah. V prvi, kjer je bilo prijavljenih 24 referatov, so govorili o narodnoosvobodilni borbi in sodelovanju partizanskih enot na območju Žumberka in Gorjancev, v drugi, kjer je organizator prejel prav tako 24 pisnih prispevkov, pa o organiziranju vstaje, organizaciji KPJ, oblasti in drugih družbenopolitičnih struktur.

Rade Bulat je v svojem 24 strani obsega-jočem referatu zapisal najprej nekaj o prvih začetkih boja v teh krajih leta 1941, nato pa govoril o boju v Žumberku in Gorjancih od pomladi 1942. leta naprej s poudarkom na skupnem boju hrvaških in slovenskih partizanov, na delovanju žumberško-pokolpskega partizanskega odreda in njegovega sodelovanja z Belokranjskim in Krškim partizanskim odredom, s posebnim odstavkom o bojih za Žumberak in Gorjance ter krepitvi sodelovanja v tem boju in ne nazadnje o sodelovanju kot nujnosti uspešnega boja v teh krajih. Med drugim je dejal: »Že od prvega dne razvoja NOB in socialistične revolucije naših narodov sta imela Žumberak in Gorjanci velik pomen za ustvarjanje, širjenje in utrjevanje vojaškega in političnega sodelovanja ter tudi za delovanje narodne oblasti, oskrbo in zdravljenje ranjenih borcev, za prehrano prebivalstva in narodne vojske. Na tem območju je bilo razvijanje in krepitev bratstva in enotnosti med hrvaškim, slovenskim in srbskim narodom največji prispevek za uspeh v osvobodilnem boju proti nemškemu in italijanskemu okupatorju ter njihovim sodelavcem, ustašem in beli gardi. Takrat smo utrdili temelje resničnega bratstva in utrli poti, ki danes v socialistični Jugoslaviji služijo nadaljnjemu negovanju in razvijanju skupnega življenja in socialističnega družbenega razvoja.«

Kot je bilo za narodnoosvobodilni boj Slovencev zelo pomembno spoznanje, da niso osamljeni v tem boju, da so se dvignili proti okupatorju vsi narodi Jugoslavije, pri čemer je imelo zlasti močan vpliv dejstvo, da se tak boj bje v sosednji Hrvaški, tako je bilo za hrvaške napredne sile, ki so vodile boj proti okupatorju in proti lastni ustaški šovinistični kliku, izrednega pomena, da se narodnoosvobodilni boj uspešno razvija v Sloveniji. Zdravko Klanjšček je v svojem referatu poudaril: »To območje je postajalo čedalje bolj pomembno prav zaradi bližine Zagreba. Tega se je zavedalo tudi vod-

stvo KPJ oziroma njegov organizacijski sekretariat, v katerem sta bila tudi Edvard Kardelj in Ivo Lola Ribar. Smatrala sta, da to območje omogoča dobro povezavo med hrvaškim in slovenskim prostorom ter spričo bližine Zagreba daje možnost zaščite kadrov, ki se morajo umakniti iz mesta.« Nadalje je poudaril, »da sta glede na strateški položaj območja Žumberak—Gorjanci obe nacionalni vodstvi spodbujali in krepili širjenje NOG na tem območju in sodelovanje slovenskih in hrvaških partizanskih enot; da je operativno sodelovanje slovenskih in hrvaških partizanskih enot že v najzgodnejši dobi in ves čas vojne imelo izreden vojaški in tudi političen vpliv in zelo ugodne posledice, ki so krepile razvoj na obeh straneh; da so v organizaciji sodelovanja pogosto oblikovali skupne operativne štabe hrvaških in slovenskih enot. To je z vojaške plati omogočalo učinkovitejše vodenje akcij, s politične plati pa je poudarjalo enakopravnost v odločanju in poveljevanju. Tak način vodenja je bil v skladu z usmeritvijo, naj bo bodoča Jugoslavija skupnost enakopravnih in bratskih narodov, odnosi med njimi pa nekaj čisto drugega kot tisto, kar je kazala ustaška in četniška praksa«. Tradicionalna supnost iz preteklosti kot tudi vpliv KPS, sta botrovala, da so že v samem začetku vstaje na območju Bele krajine in zahodnega dela Žumberka nastajale prve borbene enote NOV mešanega sestava prebivalstva Žumberka, Bele krajine in Gorjancev. Tako je na primer leta 1942 formiran Belokranjski odred, sestavljen iz slovenskih in žumberških partizanov. Samo v eni četi tega odreda je bilo preko trideset Žumberčanov in prav toliko Slovencev, tako da je bil prvi komandir te čete Žumberčan Janko Šajatović-Miki, politični komisar pa Slovenec Janez Rodoš.

Udeleženci posveta so ugotovili, da se je vse od polovice maja 1942, ko je preko KPS in KPH prišlo do prvih organiziranih srečanj med slovenskimi in hrvaškimi partizani in enotami NOV na Gorjancih, v rajonu Pogane jame pa vse do osvoboditve naše dežele odporu vodilo skupno ali pa v tesnem sodelovanju. Tako so bila na primer organizirana skupna taborišča, začasni skupni ope-

rativni štabi in komande, vodene skupne bitke. V partizanskih bolnišnicah na tem območju so se zdravili hrvaški in slovenski partizani in prebivalstvo tega območja skupaj. Zaradi visoke zavesti in hrabrosti prebivalstva in borcev je lahko to območje že v začetku leta 1943 postalo enoten svobodni teritorij, kjer so bile vezi med prebivalstvom, njegovimi voditelji in štabi vsakodneven in normalen pojav. Nobene ovire, ograde in različnosti jezika niso povzročale težav. Prebivalstvo in borci so govorili z istim jezikom v boju proti okupatorju in domačim izdajalcem.

Na plenarni seji posvetovanja so bile izrečene mnoge misli. V njih je zaznati iskrena prizadevanja, da bi se dobro začeto strokovno preučevanje območja Žumberak—Gorjanci nadaljevalo, širilo, poglobljalo ter tako zares prispevalo k celotni strokovni predstavitvi njegove zgodovine. Razne znanosti bodo morale razmisliti o svojih prispevkih. Na potezi so torej strokovna društva in strokovne ustanove na omenjenem območju. Še naprej pa bo zelo pomembno tudi nadaljnje sodelovanje in pomoč obeh nacionalnih akademij znanosti in umetnosti. Morda bi bilo dobro premisliti o imenovanju posebne komisije za strokovno preučevanje območja Žumberak—Gorjanci pri skupščini spominkega območja, ki bi spodbujala, usklajevala in denarno podpirala tovrstno delo. Tako bi v prihodnjih letih zares lahko nadaljevali z zgodovinopisnimi, etnološkimi, arheološkimi, kulturološkimi, umetnostnimi, ekonomskimi in podobnimi posveti, z izdajo zbornikov o teh posvetih oziroma ustreznih monografskih del. Tako bi raznovrstne stroke veliko prispevale k poglobljanju samozavedanja ljudi iz obeh strani Kolpe o svoji lastni in skupni zgodovini oziroma kulturi. Od tega pa je nemalokrat precej odvisno to, kako si bodo znali, če že ne danes, pa vsaj v bližnji prihodnosti, urediti bogatejše in srečnejše življenje. Rezultate strokovnega dela bi torej morali kar se da uspešno prelivati v praktične ekonomske, socializacijske procese, za kar bi moralo predvsem poskrbeti gospodarstvo in šolstvo.

ZDENKO PICELJ

NOVE PUBLIKACIJE

Jože Ciperle — Andrej Vovko: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, založil Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1987, 197 str.*

Kadar knjigo izda in založi kulturni zavod se prerado zgodi, da kljub njeni kvaliteti in poljudnosti nima takega odmeva v javnosti, kot če bi jo izdala velika založba, ki razpolaga z reklamnim strojem, mrežo trgovin, s ponudbo na domu itd. Bojim se, da bo tudi to delo prišlo le v roke poznavalcev in učiteljev, čeprav je prvenstveno namenjena širši javnosti, saj želi s poljudnim pregledom razvoja šolstva na Slovenskem približati ta del naše bogate preteklosti najširšemu krogu be-ročega občinstva.

Takoj, ko vzamemo knjigo v roke, nas ugodno preseneti njena bogata oprema z reprodukcijami dokumentov, slik in fotografij (kar 101 po številu), ki ponazarjajo in dopolnjujejo tekstovni del. Namen, ki jo ima knjiga, zahteva čim večjo pašo tudi za oči. Vsebinsko sta avtorja razdelila razvoj šolstva na 11 poglavij (Srednjeveško šolstvo, Šolstvo v času protestantizma, Pedagoško delo jezuitov, Šolstvo v času Marije Terezije in Jožefa II., V dobi Ilirskih provinc, Predmračno šolstvo, Od revolucije 1848 do propada Avstro-Ogrske, Obdobje stare Jugoslavije, Okupatorjevo šolstvo, Partizansko šolstvo na Slovenskem, Šolstvo po letu 1945), dodala pa sta še poglavje Oznaka virov in osnovna literatura. Kar tretjino knjige obsegajo obširni povzetki v angleškem, italijanskem, madžarskem in nemškem jeziku, kar omogoča dostopnost predvsem sosednjim narodom Slovencev. Na koncu sta dodala še seznam slik ter krajevno in osebno kazalo.

Če imamo pred očmi povprečnega bralca, mu delo na strnjen, vendar tekoče bralen način, brez preobremenitve s faktografskimi podatki, da vpogled v razvoj šolstva kot dela kulturne zgodovine slovenskega naroda. Tovrstnih del, s katerimi naredimo korak k bralcu v spoznavanju in razumevanju zgodovine, je v našem zgodovinopisju premalo in to misel zapolnjujejo razni publicistični podlistki dvomljive vsebinske kvalitete. Pomen dela je v tem, da avtorja ne povzemata samo že znanih dejstev, ampak sta na podlagi lastnih raziskav postavila nekaj trditev, ki podirajo ustaljeno gledanje na vlogo šolstva v posameznih zgodovinskih obdobjih (npr. na strani 17, 26 itd.).

Pri objavljenih reprodukcijah arhivskih dokumentov se mi postavlja načelno vprašanje:

ali služijo le vizualnemu učinku ali naj dajejo zahtevnejšemu bralcu tudi možnost vpogleda v vsebino? Sam sem zagovornik druge odločitve posebno še, če so to redki dokumenti (npr. iz tujine), tujejezični in vsebujejo slovenska imena, slovenska imena ljudi in krajev in podobno. V takih primerih naj bi bila reprodukcija večja ali pa objavljen le povečan fragment, dokumenti v celoti pa v velikosti, kot so objavljeni v knjigi (npr. na strani 11, 13, 17 itd.).

Avtorja dela sta priznana strokovnjaka za zgodovino šolstva na Slovenskem in hkrati kustosa Slovenskega šolskega muzeja, katerega delo je premalo poznano širši javnosti. Knjiga *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* je zamišljena kot ena od serije del, ki bodo spremljala stalno razstavo o razvoju šolstva, ki jo pripravlja muzej v novopridobljenih prostorih na Plečnikovem trgu 1 (nad že bolj poznanim razstavnim prostorom Arkade v Ljubljani).

Želim, da bi imela knjiga čim večji odmev, muzeju pa skorajšnje odprtje stalne razstave, ki bo nedvomno pripomogla k boljšemu poznavanju in razumevanju tega pomembnega dela naše zgodovine.

MARJAN DRNOVŠEK

Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu 1977, 240 str., Notranjski listi II, Cerknica 1981, 360 str., Notranjski listi III, Cerknica 1986, 500 str.

Kot Notranjec sem se zelo razveselil že prve številke Notranjskih listov, ki so izšli ob 500-letnici mesta Loža leta 1977. Druga številka je izšla leta 1981 in tretja leta 1986. Tako smo končno tudi Notranjci dobili revijo, ki je posvečena zgodovini notranjskega človeka in njegove dežele.

Z Notranjsko deželo seveda mislim na Notranjsko v zgodovinskem pomenu besede in ne na tisto kar ponavadi ta pojem predstavlja danes, ko se npr. celo mnogi Postojnčani ne štejejo k Notranjcem. Vemo pa, da je bila Postojna celo središče Notranjske. Kot kaže imajo Notranjski listi težnjo čimbolj »pokrivati« Notranjsko v zgodovinskem pomenu besede. To je poudarjeno že z likovno opremo prvih treh števil, saj je na platnicah prve upodobljen Lož, druge Cerknica in tretje Postojna, pa tudi s samim naslovom revije.

Večina prispevkov prve številke ob petstoletnici mesta Loža se nanaša na Loško dolino. Avtorji obravnavajo različna obdobja: M.

Urleb se je podala v davno preteklost, ki nam jo v glavnem pomaga osvetljevati arheologija. J. Šumrada, J. Kranjc, B. Otorepec in P. Fister so se posvetili srednjemu veku, z 19. stoletjem pa se ukvarjata predvsem M. Klemenčič in B. Troha. Več prispevkov pa je posvečenih sodobni zgodovini Loške doline. Nekaj avtorjev se ukvarja tudi s širšim območjem cerkniške občine. Na koncu omenimo še zapise o pisatelju Matevžu Hacetu, pesniku Jožetu Udoviču (N. Barbarič) in slikarjih Maksimu Gaspariju (T. Gaspari) in Lojzetu Perku (S. Mikuš). Podrobneje je poročal o tej številki Franci Matičič v Kroniki, letnik 26, 2. zvezek, 1978.

Druga številka Notranjskih listov je posvečena štirideseti obletnici vstaje slovenskega naroda. Večina prispevkov, ki so jih napisali v glavnem notranjski borci in politični aktivisti, se nanaša na zgodovino delavskega gibanja in NOB v cerkniški občini. Je pa tudi v tej številki nekaj prispevkov o starejših obdobjih, naravnih znamenitostih in kulturni zgodovini Notranjske. Omenimo tudi, da so bili po drugi številki Notranjski listi nagrajeni z nagrado vstaje slovenskega naroda za uspehe pri obravnavanju NOB.

Tretja številka Notranjskih listov je hkrati prva, ki ni prvenstveno posvečena nobenemu dogodku ali temi. Prispevka M. Puca in B. Sketa obravnavata Križno jamo pri Ložu. S srednjeveško zgodovino se tokrat ukvarjata predvsem B. Otorepec (Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku) in J. Šumrada (Šteberški in njihova posest). J. Kos, S. Granda in E. Holz so svoje prispevke posvetili času preteklega stoletja. B. Šuštar je prikazal poglavje iz naše še ne tako davne preteklosti (Pregled združništva na Cerkniskem do leta 1945), B. Rozman se ukvarja s sokolskim društvom v Dolenjem Logatcu, M. Kebe s furmanstvom na Notranjskem med obema vojnami, J. Fikfak pa z demografskim, gospodarskim in socialnim orisom postojnske občine. Po svoje specifična in zanimiva sta prispevka E. Cevca (Kopija Madone iz Trapanija v Begunjah pri Cerknici) in M. Slabeta (O starejših upodobitvah Cerknice). D. Cvetko in T. Kebe sta pisala o življenju in delu glasbenika Frana Gerbiča. H kulturni zgodovini Notranjske pa je prispevala tudi A. Lipovec, ki pripoveduje o češkem pisatelju Janu Nerudi in njegovih potopisnih slikah Postojne, Predjame in Cerkniškega jezera z druge polovice prejšnjega stoletja. Druga polovica Notranjskih listov pa se ponovno ukvarja z NOB, na koncu so še krajši zapisi.

Kratko poročilo le površno podaja pregled vsebine dosedanjih števil Notranjskih li-

stov. Naj za konec kot Notranjec zapišem še nekaj osebnih želja:

1. Predvsem želim, da bi Notranjski listi še naprej izhajali.

2. Da bi vsaka naslednja številka prinesla kakšen prispevek, ki bi se nanašal na celotno Notranjsko in bi revija s tem tudi potrjevala svoj naslov.

3. Da bi se nekoliko več prostora namenilo starejšim zgodovinskim obdobjem.

4. Da bi se izboljšala kvaliteta papirja, kar bi omogočilo tudi boljši prikaz slikovnega materiala.

M. S.

Idrijski razgledi, zbornik XXIX—XXXI, Mestni muzej, Idrija 1986, 156 str.

Številka revije, ki jo predstavljamo in jo izdaja idrijski Mestni muzej, je skoraj v celoti posvečena objavi »Muzejskih večerov« v obdobju 1984—1986 — predavanj in okroglih miz okrajevni zgodovini, arheologiji, etnologiji, varstvu naravne in kulturne dediščine, naravoslovju in podobnem. Ti »Muzejski večeri«, ki so se začeli septembra 1984, so mišljeni kot »ogrevanje« in »priprava terena« pred načrtovanim proslavljanjem 500-letnice idrijskega rudnika; njihov namen pa naj bi bil, kot preberemo v uvodu, »dvigniti in prebuditi zgodovinsko zavest, zamisliti se nad narodovo bogato preteklostjo ... ter ... opozoriti na probleme spomeniškega varstva in muzejstva« v idrijski občini, kjer gotovo ni malo tovrstnih perečih problemov, da omenimo le znane idrijske klavže in težave z njihovo neokrnjeno ohranitvijo.

V reviji so po kronološkem zaporedju predstavljena predavanja (19) in okrogle mize (3) od septembra 1984 do marca 1986. Del izmed njih je objavljen v obliki razprav, ti isti prispevki, ki niso bili pripravljeni v pisni obliki, ali pa so bili natisnjeni že kje drugje, v obliki kratkih povzetkov ter z navedbo osnovne ustrezne literature.

V obliki razprav so v Idrijskih razgledih objavljeni prispevki arheologa Ivana Turka z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU iz Ljubljane o arheoloških izkopavanjih v jami Divje babe pri Šerbeljah, idrijskega zdravnika-nevropsihiatra dr. Jožeta Pfeiferja o zdravstvenem varstvu idrijskih rudarjev v 18. stoletju, geologa dr. Jožeta Čara iz Rudnika živega srebra o razvoju spoznanj o nastanku in zgradbi idrijskega rudišča, kustosa Mestnega muzeja v Idriji, zgodovinarja Sama Bevka o zgodovini partizanske bolnišnice Franje ter mag. Janeza Vrečka z Oddelka za primerjalno književnost ljubljanske Filozofske fakultete o konstruktivizmu in konstruktivnosti pri

Kosovelu, prav tako pa tudi štirje prispevki o Divjem jezeru — muzeju v naravi. Žal niso objavljena nekatera zanimiva predavanja, med njimi tudi ono ravnatelja Mestnega muzeja Jurija Bavdaža o že omenjenih klavžah.

Nadškofijski arhivar ter profesor na ljubljanski teološki fakulteti dr. France Dolinar je prispeval pregled življenja in dela v Idriji nemškemu uradniku rojenega ljubljanskega škofa Antona Alojzija Wolfa, cerkvenega dostojanstvenika in tudi za slovenske kulturne in znanstvene potrebe zelo vnetega mecena. Objavljen je še slavnostni govor Marjana Tavčarja ob odkritju Wolfowe spominske plošče v Idriji. Etnologija in kustosinja Mestnega muzeja Ivana Leskovec objavlja svoje predavanje o Cerknem in Cerkljanih v obdobju od 1900 do 1945, zgodovinarica iz Cerknega Ana Štucin pa razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Idrijskem od 1941 do 1945. Mag. Boris Mlakar iz ljubljanskega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja objavlja zelo tehtno in okvire predavanja Domobranstvo na Primorskem presegajočo razčlenitev slovenske kolaboracije oziroma kontrarevolucije, nato pa še značilnosti primorskega domobranstva ter domobranstva na Idrijskem. Objavljeni so tudi prispevki z okrogle mize o varstvu okolja v idrijski občini. Tudi v tem delu nam je na žalost nekaj zanimivih predavanj predstavljenih samo s kratkim povzetkom.

Zunaj sklopa »Muzejskih večerov« so objavljeni prispevki Jožeta Čara o raziskovanju vodnih virov na Idrijskem in Cerkljanskem, Marka Cigaleta o delovanju občinske raziskovalne skupnosti Idrija, Ivane Leskovic o novo ustanovljenem Muzejskem društvu v Idriji s seznamom članov in pravili ter načrt za delovanje idrijskega Mestnega muzeja v obdobju 1986—1990.

ANDREJ VOVKO

Sergij Vilfan, Božo Otorepec, Vlado Valenčič; Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, SAZU, Ljubljana 1986, 234 str. + 1 zemljevid.

O knjigi, ki ji namenjam te vrstice, je moč govoriti le v superlativih. Je primer znanstvene edicije vira, ki ni samo gol prepis z obveznimi opombami, marveč v korist uporabnosti organsko spremeni sestavo vira, ga v osnovi analizira, obenem pa ponudi vrsto metodoloških sugestij in že kar rešitev potencialnemu uporabniku.

Objava dveh ljubljanskih trgovskih knjig iz 16. stoletja je sad četrstoletnega, občasno prekinjenega kolektivnega dela treh bivših

sodelavcev nekdanjega Mestnega arhiva Ljubljana (danes Zgodovinski arhiv Ljubljana), Sergija Vilfana, Boža Otorepca in Vlada Valenčiča.

V osnovi gre za objavo računske zapuščinske knjige ljubljanskega trgovca Žige Mospacherja (+ 1517) ter fragment memoriala trgovinske družbe Kisl-Weilhamer iz leta 1535. Predvsem Mospacherjeva knjiga je zaradi obilice podatkov pravzaprav prvi ohranjeni obsežnejši vir, ki je nastal pri tekočem poslovanju neke privatne ali javne institucije v Ljubljani. Značilno za vire te vrste je, da se jih je tudi v evropskem merilu ohranilo zelo malo, saj po zaključku poslov niso bili več zanimivi za avtorja. To je razvidno tudi iz obeh objavljenih knjig, ki sta se ohranili le zaradi svoje sekundarne (fizične) uporabnosti: Mospacherjeva knjiga je bila koristna zaradi praznih listov, Kisl-Weilhamerjev fragment pa je služil za platnice neke druge knjige kot makulatura. Knjiga, zlasti Mospacherjeva, zasluži pozornost zaradi pomena, ki presega lokalne okvire slovenske zgodovine. Oba vira sta nastajala v času, ki ga danes označujemo za prelomnega v slovenski zgodovini (izvzemši seveda daleč pomembnejše prelomno leto 1941), na žalost pa dostikrat brez oprijemljivih dejstev: začetki reformacije in zgodnjega kapitalizma, čas okoli kmečkega upora 1515, Maksimilijanovih beneških vojn (1508—1516), oziroma nekaj let po mohaški bitki ter v času najštevilnejših turških vpadov v naše dežele.

Objava obeh virov je nekoliko drugačna, kot smo vajeni. Pri Mospacherjevi knjigi gre za problem objave sistema dvojnega knjigovodstva, ki na eni strani kontov vodi trgovčeva posojila (debet), na drugi pa njegove zadolžitve pri stranki (kredit). Ker pisarju dostikrat ni zadoščala ena stran v knjigi za konto ene stranke, ga je nadaljeval tam, kjer je bil prvi prazen prostor v knjigi. To pomeni, da bi bila objava v diplomatični tehniki skrajno nepregledna in na meji uporabnosti. Zato so avtorji v ediciji združili posamezne konte ne glede na to, kam so bili originalno vpisani. Naredili pa so konkordančno tabelo, ki omogoča rekonstrukcijo izvirnega stanja kontov po folijih. Poleg tega so poenostavili pisanje denarnih enot, ki bi pri striktni uporabi zasedle preveč prostora in zmanjšale preglednost. Pri vsakem novem kontu so sestavili regist z opisom poslov med Mospacherjem oziroma likvidatorji njegove zapuščine na eni ter stranko na drugi strani. Pod prepisom so dodali pojasnilo o posameznih »businessmanih« s katerimi je posloval Mospacher. Ta metoda objave se mi zdi nujna

pri specifičnih virih, saj ohranja dokumentarnost avtentičnega teksta in omogoča večjo preglednost podatkov pri dvojnem knjigovodstvu, kar se tiče debetnega in kreditnega stolpca.

V prvem delu je poleg edicijskih načel prikazana tudi življenjska in poslovna pot Žige Mospacherja ter Vida Kisla in Hansa Weilhamerja. Za boljšo predstavo o knjigi nekaj besede o njih. Trgovec Mospacher je prišel v Ljubljano okoli leta 1500 verjetno z Bavarskega. Poročen je bil s hčerko znanega ljubljanskega trgovca Janeza Stettnerja. Kmalu po prihodu je začel trgovati. Bil je sorazmerno precej premožen. V Ljubljani je imel tri hiše in dve prodajalni (kramarija in prodajalna tekstila), kjer se je odvijal večji del njegovega poslovnega življenja. V glavnem je trgoval s kožuhovino, krznom in usnjem na debelo ter tekstilom, začimbami, kovinsko galanterijo, živili itd. na drobno. Dobavitelje je imel vsaj v Nürnbergu in Salzburgu pa tudi v Kamniku. Odjemalci so bili večinoma iz Ljubljane, Kranjske pa tudi Primorske in Koroške, Gornje in Dolnje Avstrije, Tirolske in Bavarske. Večidel so bili kramarji, krznarji, krojači, mošnjarji, celo duhovniki itd. Mospacher je deloval samostojno skupaj z nekaj pomočniki, ki so zanj opravljali potovanja (faktorji). Umrli je 1. aprila leta 1517. Varuhi njegove zapuščine so napravili inventuro premoženja in poslovanja, tako je pač nastala zapuščinska knjiga. Iz danes izgubljene »glavne knjige« so prenesli vse odprte postavke v zapuščinsko knjigo. Sodeč po stanu je bil zadnji, ki je še uspel kaj izterjati od dolžnikov, sin Franc leta 1548. Kljub temu, da gre za likvidacijsko knjigo, k niti ni zajela celotnega pokojnikovega premoženja, dobimo dovolj dober vpogled v trgovske zveze, obseg trgovine, način trgovanja in premoženjske razmere. Konti v knjigi so dvojnega značaja: najprej so zapisani tisti, ki so v zvezi z likvidacijskimi posli (77 — le nekaj z večjimi postavkami), na skoraj 300 kontih pa je le prenos dolžnega salda iz prejšnjih Mospacherjevih knjig, ki jih dolžniki večinoma niso poravnali. Kako prav imajo tisti, ki iščejo korenine naše sedanosti v preteklosti! Tudi rodbina Kisl je prišla na Kranjsko v začetku 16. stoletja z Bavarskega. Vid Kisl, ki je bil poročen s Katarino Stettner, se omenja med leti 1519 in 1547, ko je umrl. Bil je zelo ugleden Ljubljčan, večkratni sodnik in župan. Rodbina Hansa Weilhamerja izvira iz Salzburga. Tudi Hans je bil nosilec uglednih mestnih funkcij. Umrli je pred junijem 1545. Družba Kisl-Weilhamer je bila precej bolj dejavna. Poleg stalnih kramarskih poslov so

dajali velik pomen tudi sami proizvodnji. Družba je bila namreč lastnica dveh steklarn, železarne in fužine bakra in imela precej širši delokrog kot Mospacher: južna Italija, kraljestvo Neapelj, Sicilija, Apulija, Hrvaška, avstrijske dežele. Posebej aktivna je bila pri prošnjah kralju Ferdinandu I. po vzpostavitvi svobodne plovbe na Jadranu, ki so jo sicer preprečevale Benetke.

Temu uvodnemu delu sledita prepisa obeh knjig. Zatem je prikazan razvoj knjigovodskih tehnik od srednjega veka dalje s posebnim ozirom na dvojno knjigovodstvo. To je za razumevanje trgovskega poslovanja še posebej potrebno. Značilno je, da je Mospacher uporabljal naprednejšo tehniko, medtem ko ta v severnih deželah še ni bila razširjena. Kisl-Weilhamerjeva knjiga pa je memorial, iz katerega so prenašali kronološko razvrščene podatke na konte v glavni knjigi.

Najpomembnejše poglavje v knjigi je posvečeno analizi valutnih razmerij v prvi polovici 16. stoletja. Temelji v glavnem na bogatih podatkih v Mospacherjevi knjigi. Gre za vprašanje uskladitve različnih računskih sistemov, ki so se uporabljali v slovenskih deželah v prvi polovici 16. stoletja. Uskladitev je končno privedla konec 16. stoletja do t. i. kranjske veljave. Iz virov je razvidna velika zmešnjava v denarstvu, ki ji dostikrat niso bili kos niti profesionalci. Temeljni problem je bila torej uskladitev beneškega in novega Maksimilijanovega denarnega sistema, ki sta se srečevala ravno na našem ozemlju. Ker je Mospacher za časa svojega življenja vodil posle v starem sistemu funtov denaričev (črnih), likvidatorji pa v novem sistemu goldinarjev in krajcarjev (belih denaričih), so editorji izračunali slovenske posebnosti oziroma veljavo v razmerju obeh sistemov. Posebej opozarjajo pred prepogostokrat uporabljenim rabo terminov β za šiling in ϑ za pfenig (beli denarič) v naši historiografiji, kar je včasih privedlo preračunavanja v prave absurde. Dejstvo je, da imajo ti znaki na slovenskih tleh (zlasti na Kranjskem) povsem drug pomen, ker temeljijo na beneškem sistemu soldov in črnih denaričev. S številnimi primeri pri preračunavanju sistemov s pomočjo razmerja med belimi in črnimi denariči kot osnovama, je utemeljeno razlikovanje med avstrijsko (nemško) in kranjsko veljavo. Razlike so mestoma tako velike, da se je treba pri kvantifikacijah starejšega zgodovinopisja v nekaterih delih temeljito zamisliti, vsekakor pa te rezultate nujno upoštevati pri bodočem delu. Treba jih bo upoštevati tudi pri iskanju vzrokov za nekaj temeljnih družbenih in gospodarskih premi-

kov v 16. stoletju (kmečki upori itd.). Zelo zanimivo je načeto vprašanje računanja cen, ki jih zasledimo v virih. Avtorji so postavili nekaj metodoloških principov in rešitev, ki se mi zde nujni za nadaljnje večje analize cen (npr. potrebnost pretvorbe denarnih enot v srebro), zlasti pri problemu gibanja cen, manj morda pri strukturah cen v medsebojnih relacijah. Sestavljene so tudi tabele cen vseh proizvodov, ki se pojavljajo v knjigah.

Za konec lahko rečem le to, da je pričujoča edicija potrebna ne le zaradi vira samega, temveč tudi zaradi številnih sugestij, ki se porajajo pri gospodarski zgodovini starejše dobe. Kot je pri edicijah virov v navadi, se kvaliteta po navadi dokaže s čim pogostejšo uporabo objavljenih virov. Zato sem prepričan, da bomo knjigo še dostikrat srečali v opombah bodočih razprav o slovenski zgodovini, kar je ne nazadnje cilj vsakega znanstvenega dela.

DUŠAN KOS

1885—1985 Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, 100 let, Tržič 1985, 536 str.

Ob 100-letnici tekstilne tovarne je ta izdala obsežno knjigo z gornjim naslovom. Po uvodnih slovesnih besedah direktorja in predsednice delavskega sveta delovne organizacije je kratek geografsko-zgodovinski opis Tržiča.

Knjiga je razdeljena na dva večja dela. Prvi del ima naslov »BPT od 1885—1960«, napisal pa ga je prof. Mihael Petek. V začetnem poglavju tega dela z naslovom Tržiška predilnica v avstro-ogrski monarhiji sledimo zapisu o tekstilni tradiciji v mestu in okolici vse do leta 1884, ko je Švicar Edmund Glanzmann, ki je bival v Trstu, od Kranjske industrijske družbe kupil njene posesti in vodne pravice v Tržiču in njegovi okolici. Marca 1885 pa so že ustanovili industrijsko delniško družbo z imenom Bombažna predilnica in tkalnica Glanzmann & Wechter Tržič. Sredi leta 1891 se je preimenovala v Bombažno predilnico in tkalnico Edmund Glanzmann & Andry Gassner Tržič. Podjetje je bilo povezano s tekstilno industrijo v Trstu in Liverpoolu. Nova tovarna je poleg domačih zaposlovala še številne delavce iz drugih delov današnje Slovenije. Poskrbela je tudi za njihova stanovanja in prehrano. Tovarniški uradniki in mojstri pa so prišli iz nemških krajev, Sudetov, Dunaja in Trsta. Njihov poslovni jezik je bila nemščina.

V devetdesetih letih se je tovarna že začela ubadati s številnimi težavami. Maja 1891 sta pogorela predilnica in polno skladišče

bombaža, precej škode je leta 1886 naredila poplava, leta 1892 pa je bila v tržiški tovarni prva stavka v tekstilni industriji na ozemlju današnje Slovenije.

Na prelomu 19. v 20. stoletje je tovarna potrebovala vse več energije. Pričela je graditi lastne hidrocentrale. Na Čegeljšah nad Tržičem so zgradili eno prvih vodnih elektrarn na svetu, ki je imela več kot 100 m vodnega padca. Nova tovarna je že zelo zgodaj občutila izredno slabe transportne povezave Tržiča. Surovine in tovarniške končne izdelke so z vprego vozili na železniško postajo v Kranj in Podnart. Vodstvo tovarne je že zelo zgodaj začelo z akcijo za izgradnjo železniške proge v Tržič. Predvidevali so, da bi železnica skozi ljubeljski predor Celovec preko Tržiča, Kranja in Ljubljane povezala s Trstom. Prizadevanja so se uresničila le toliko, da je leta 1908 železnica povezala Tržič s Kranjem, kar pa je vseeno močno zmanjšalo transportne stroške tržiške tovarne.

V težkih časih pred prvo svetovno vojno in med njo so tržiški podjetniki zmanjševali proizvodnjo in število zaposlenih. Po končani vojni so proizvodnjo obnovili, zaradi nove meje z Italijo pa se je močno zmanjšal izvoz tovarne, povečala pa se je prodaja v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zaradi nemškega državljanstva delničarjev tržiške tovarne je le-ta leta 1919 prešla pod sekvester, ki pa so ga že jeseni istega leta ukinili, saj je delničarjem uspelo dokazati, da so švicarski in angleški državljani, kasneje pa so nekateri družabniki sprejeli tudi jugoslovansko državljanstvo. Po ureditvi lastniških odnosov se je tovarna investicijsko okrepila. Zgradili so še eno hidroelektrarno, v tridesetih letih pa še naslednjo, temeljito so modernizirali strojni park ter se lastninsko okrepili s parcelami v tržiški okolici. Z gradnjo tovarniških stanovanj so veliko pripomogli k ublažitvi stanovanjske stiske, preskrbo delavstva pa so izboljšali s tovarniškimi konzumi. V tovarni sta delovala obratno-bolniška blagajna in prostovoljno podporno društvo.

Obsežnejše poglavje je v prvem delu knjige namenjeno položaju delavstva v tovarni v času med obema svetovnima vojnoma. V tem poglavju se srečamo z volitvami delavskih zaupnikov ter s prizadevanji lastnikov tovarne, da med veliko gospodarsko krizo ne bi odpuščali delavcev (uvedli so skrajšani delovni čas), sredi tridesetih let pa sledimo prizadevanju tržiških tekstilnih delavcev, da bi vodstvo tovarne podpisalo kolektivno pogodbo za ureditev delavskih zahtev. Vodstvo se je poskušalo podpisu kolektivne pogodbe izogniti s podpisom sporazuma z delavskimi

zaupniki, vendar pa je avgusta in septembra 1936, ko je v Sloveniji prišlo do velike tekstilne stavke, stavka izbruhnila tudi v tržiški tovarni. Tržiški delavci so stavkali v glavnem zaradi solidarnosti z drugimi slovenskimi tekstilnimi delavci, saj do stavke delovni pogoji in zaslužek v tovarni niso bili slabi in so se s stavko in sklenitvijo kolektivne pogodbe plače poslabšale.

Med okupacijo so Nemci tovarno vključili v nemški proizvodni sistem. Proizvodnja se je zaradi pomanjkanja surovin začela zmanjševati, hkrati pa so določene letnike delavcev mobilizirali v nemško vojsko, nekaj pa so jih tudi odpustili. Med zaposlenimi se je začelo razvijati odporniško gibanje, zaživel je tudi tovarniški odbor Osvobodilne fronte. Partizani so potek proizvodnje motili z uničevanjem tovarniških vodnih električnih central.

Četrto poglavje prvega dela ima naslov Obdobje administrativnega upravljanja 1945 do 1950. Kljub pomanjkanju surovin se je povojno obratovanje tovarne obnovilo, zlasti ob izdatni pomoči UNRA, ki je redno pošiljala bombaž. Februarja 1946 je Okrajna zaplemna komisija Kranj izdala odločbo o zaplembi firme in njenega premoženja v Tržiču in okolici. Maja 1947 je bila tovarna na novo registrirana pod imenom Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, sprva je imela značaj državnega podjetja, sredi leta 1949 pa so jo uvrstili v skupino podjetij republiškega pomena. Kot druga podjetja so tudi tržiški predilci s planskim gospodarstvom in takrat značilnim tekmovalnim pristopom do dela kljub zelo slabi kakovosti surovin poskušali zvišati proizvodnjo in investicijsko vlagali v nova skladišča, upravno zgradbo, stroje, itd. Za zagotovitev osnovnega družbenega standarda zaposlenih pa so organizirali tovarniško trgovino, delavsko uslužbenko restavracijo, dve ekonomiji, upravo stanovanjskih hiš in vrtec.

Zadnje poglavje prvega dela knjige ima naslov Prvo desetletje samoupravljanja (1950 do 1960). Kolektiv BPT Tržič je 14. maja 1950 izvolil svoj prvi 65-članski delavski svet in 11-članski upravni odbor, 3. septembra 1950 pa je delavski svet v imenu delovnega kolektiva prevzel podjetje v upravljanje. V nadaljevanju sledimo volitvam organov upravljanja in samoupravljanja ter imenovanjem direktorjev tovarne, ustanavljanju različnih komisij in odborov ter sprejemanju prvih samoupravnih aktov. Srečamo se tudi z internim tovarniškim izobraževanjem, tovarniškimi gasilci, zdravstvenim varstvom delavcev in prizadevanji za aktivno organizi-

ranje dopustov v tovarniškem počitniškem domu v Poreču. Na koncu prvega dela knjige je še zapis o ukinitvi železniške proge med Tržičem in Kranjem. Tržiški vlak je zapeljal zadnjič 16. januarja 1966.

V poglavju Viri je še kratek življenjepis Ivana Mohoriča, katerega druga knjiga Zgodovina obrti in industrije v Tržiču s podnaslovom Bombažna predilnica in tkalnica Tržič (nastanek, razvoj in delo 1885—1960), ki je izšla ob 75-letnici tovarne, je predstavljala osnovno informacijo za zapis Mihaela Petka. Primerjava Mohoričevega dela in Petkovega zapisa pokaže, da se je Petek skoraj v celoti držal Mohoričevega koncepta in je pri precejšnjem številu poglavij le skrajšal Mohoričev tekst. Nekatera poglavja pa je dopolnil s spoznanji novejša literature in nekaterimi ustnimi informacijami, npr. poglavje o prizadevanju za povečanje delavskih pravic, poglavje o obdobju NOB, o dogajanjih v prvih desetih letih samoupravljanja itd.

Drugi del knjige z naslovom »Čas, ki še ni zgodovina 1960—1985«, obsega skoraj 300 strani in ga je napisal prof. Edvard Andrej Roblek. V poglavju Obdobje gospodarskih reform in tekstilne krize 1960—1969 obravnava odmev jugoslovanskih gospodarskih težav v tržiški tekstilni organizaciji. Veliko problemov je povzročalo državno poseganje v gospodarska dogajanja, kljub temu pa so v začetku šestdesetih let uspeli obsežno modernizirati strojni park tovarne, ob tem pa so se pogosto srečevali z nekvalitetnimi domačimi sestavnimi deli strojev in naprav. Nekaj težav je povzročalo tudi dejstvo, da so se delavci le s težavo privajali na nov način dela pri novih strojih. Vse hujše je bilo pomanjkanje električne energije, velika je bila fluktuacija delovne sile, skoraj kronično je bilo premajhno število delavcev, kar so reševali z »uvozom« in vsakodnevnim lastnim prevozom delavk z Jesenic v Tržič. Prihajali so tudi delavci iz drugih delov Jugoslavije.

Šestdeseta leta so bila tudi leta uvajanja 42-urnega delavnika, kar ni potekalo brez problemov. Izredno pereče vprašanje, ki je poleg težkih delovnih pogojev zelo negativno vplivalo na gibanje delovne sile, so bili zelo nizki osebni dohodki, ki so bili med najnižjim v tržiški občini, kar je razgibalo tudi tržiško sindikalno organizacijo. Srečujemo se tudi s prizadevanji za odpravo nočnega dela žensk in mladine. Kljub naštetim težavam pa je tovarna v sedemdesetih letih, zlasti konfekcijski oddelek, dosegla visoko mednarodno kakovost, zato je svoje sodelovanje ponudil tudi svetovno znani pariški modni oblikova-

lec Piere Cardin. Veliko povpraševanje, zlasti po posteljni konfekciji, je povzročilo, da so v sedemdesetih letih odprli konfekcijski obrat na Hribu v Loškem potoku, kjer je bilo dovolj ženske delovne sile. Kljub težkim časom pa je tovarna veliko storila na področju družbenega standarda svojih delavcev (npr. zdravstvena zaščita, nakupi stanovanj, letovanje na morju, itd.).

V knjigi sledimo prizadevanjem vodstva tovarne, ki se je ves čas moralo odzivati svetovnemu nihanju surovin in zahtevam domačega in tujega trga ter številnim jugoslovanskim poslovnim spremembam. Prihajalo je tudi do domače nelojalne konkurence. Skozi vse obdobje so modernizirali tovarno, pri tem pa imeli velike težave s predpsi, denarjem in dobavo novih strojev.

Obsežnejše poglavje je namenjeno zgodovini samoupravljanja v tovarni in delovanju tovarniških družbenopolitičnih organizacij. V petih organizacijskih enotah tovarne je delovalo kar pet delavskih svetov s številnimi odbori in komisijami, vse skupaj pa je povezoval centralni delavski svet BPT. Interesantni so rezultati ankete o učinkovitosti samoupravljanja v tovarni, ki so jo izvedli v šestdesetih letih.

Na osnovi ustavnih amandmajev, nove ustave in zakona o združenem delu se v sedemdesetih letih srečujemo s samoupravno reorganizacijo tovarne v temeljne organizacije združenega dela, kar pa ni potekalo brez zapletov in posredovanj od zgoraj. Ustanovili so štiri temeljne organizacije združenega dela in delovno skupnost skupnih služb, vse skupaj pa je bilo povezano v delovno organizacijo. Nova organiziranost je veljala od 13. januarja 1977 dalje, ko je bila delovna organizacija vpisana v register okrožnega gospodarskega sodišča v Ljubljani.

Tudi v naslednjih letih se težave, s katerimi se je srečevala tovarna, niso veliko razlikovale od dotedanjih, le da so se jim pridružili še organizacijski problemi in hitro povečevanje stopnje inflacije. O podrobnostih se lahko poučimo v poglavjih z naslovom Prva leta temeljnih organizacij 1977—1980 in Srednjeročje 1981—1985, ki se zaključuje z razmišljanji o perspektivi tovarne.

Peto poglavje drugega dela knjige predstavlja vodilne in vodstvene delavce v tovarni od osvoboditve dalje, nekoliko podrobneje pa so opisani štirje direktorji, ki so vodili tovarno od leta 1953 pa do danes.

Zadnje poglavje na kratko navaja vire in literaturo ter njihovo problematiko, hkrati pa avtor razlaga naslov »Čas, ki še ni zgodovina« z dejstvom, da »... čim bliže seda-

njemu trenutku sem prihajal, manj sem se smel opredeljevati do dogajanj...« (str. 480).

Za drugi del knjige lahko zapišemo, da ga je z veliko skrbnostjo pripravil slavist, kar se kaže na jeziku, saj se ta del knjige kljub številnim in zelo različnim podatkom in tabelam bere zelo tekoče.

Knjigi so dodani precej obsežni povzetki njene vsebine v slovenskem, angleškem, francoskem, italijanskem in nemškem jeziku.

Dokumentarno vrednost knjige pa še povečujejo številne fotografije o tovarni in njenih delavcih.

JANEZ KOPAC

Janez Mrak: 80 let škofjeloškega čebelarstva. Škofja Loka 1985, 137 str.

V uvodu h knjigi je rečeno, da je nastala zato, da bi ohranili spomin na delo in življenje loške čebelarske organizacije.

Kot se spodobi, je v knjigi najprej nekaj zgodovine: od prve omembe čebel in čebelarstva iz leta 973 pa preko J. V. Valvasorja, Antona Janše, Petra Pavla Glavarja do domačih čebelarjev. V 18. stol. je čebelarstvo na Kranjskem doživelo izreden razmah. Čebelarji so dobili svoj kotiček tudi v Bleiweisovih Novicah, v 19. stol. pa je v Ljubljani nastalo tudi dvojezično Kranjsko društvo za umno čebelarstvo, izdajati so začeli tudi glasilo Umno čebelarstvo. To društvo in njegov časopis sta doživela usodo podobnih časopisov pri nas. Ob koncu 19. stoletja je Kranjska kmetijska družba ustanovila čebelarsko društvo, ki je začelo izdajati svoje glasilo Slovenski čebelar.

Po uvodu sledi razprava o tem, kakšno vlogo je imelo čebelarstvo nekoč in kakšno ima danes. Čebelarji so prepričani, da se današnji svet vse premalo zaveda pomena čebelarstva za napredek kmetijstva. Spreminjajo se agrarne kulture, vse manj je rastlin, ki jih obletavajo čebele, tudi čebel je zaradi tega vse manj, kar se bo končno kruto maščevalo sadjarstvu. Razen tega, da so čebele pomagale kmetu pri kmetovanju, so pomenile tudi zaslužek. Pa ne med, ki je bil takrat tudi sladilo, pač pa prodaja matic na tuje, tudi v Ameriko. Tak razmah čebelarstva je sprožil tudi spremembo pri oblikovanju panjev. Kranjiči, ki so bili s poslikanimi stranicami sicer zelo lepi pa tudi precej nepripravi, so se morali polagoma umakniti novim panjem, ki jih je izdelal Anton Žnideršič: uveljavili so se t. i. AŽ panji, ki so v rabi še danes.

Nato sledi poglavje o ustanovitvi podružnice Slovenskega čebelarskega društva v

Škofji Loki. Našteti so vsi člani izvršilnih in nadzornih odborov organizacije od leta 1905 do 1982. Opisane so dejavnosti, uspehi pa tudi težki časi, ki so se zvrstili v teh 80. letih. Tudi škofjeloška podružnica je doživljala pretrse, ki so spremljali razvoj kmetijstva na Slovenskem. To je bil čas med prvo vojno pa obdobje med obema vojnoma ter spremembe po drugi vojni. Vendar je bila podružnica dovolj močna, da je preživela vse to in se razvijala naprej.

Za domačine pa tudi za druge, ki bodo iskali podatke o posameznih znamenitih čebelarjih loškega področja, bo na vsak način zanimivo poglavje Naši najzaslužnejši čebelarji, v katerem je avtor po časovnem zaporedju predstavil najpomembnejše čebelarje tega področja, opisal njihovo dejavnost in pomen, ki so ga imeli v času svojega delovanja. Članek se začne z Martinom Kuraltom, ki je živel in delal na prelomu 18. in 19. stoletja, zaključuje pa se z Virmašanom Janezom Žontarjem. Za čebelarje je prav gotovo zanimivo poglavje, ki govori o pašnih razmerah na poljanskem in selškem področju, našteje so rastline, ki dajejo med letom čebelam dovolj hrane, našteje so dobra pasišča, vendar pa je za dober pridelek treba čebele tudi prevažati na pašo v druge kraje. To preseljevanje so poznali že čebelarji 19. stoletja. Takrat so panje večinoma prenašali, nato so si pripravili posebne vozove, ki so jih vlekli voli, ker so bili ti mirnejši od konj. Z motorizacijo se je začelo prilagajanje tovornjakov in tudi avtobusov za prevoz čebel na oddaljena pasišča.

V zadnji tretjini knjige so zbrani članki, ki so jih pisali loški čebelarji v svoje glasilo Slovenski čebelar. To so spisi, pesmi, šale pa tudi strokovni članki, ki kljub starosti še vedno niso zastareli.

Kljub skromnemu številu strani smo te knjige lahko veselili. Zanimive podatke daje vsakomur, ki jo bo bral, ne le čebelarju; bogato je tudi opremljena s slikovnim gradivom. Poleg tega pa lahko rečemo tudi, da se nekateri le vedno bolj zavedajo tega, da je pomembno poznati živo okolico, v kateri živimo, da se vsega ne da reševati z nadomestki za kemijo. Zato so take knjige še kako pomembne v naši stehnzirani družbi.

EVA HOLZ

Milan Pahor: Delavska enotnost, Unità operaia, prispevek k zgodovini delavskega gibanja v Trstu. Izdala in založila Zveza sindikatov Slovenije — Svet za negovanje

tradiciij delavskega gibanja, Ljubljana 1986, 132 str.

Dvojezična slovensko-italijanska publikacija o organizaciji in delovanju Delavske enotnosti v Trstu, ki jo je napisal Milan Pahor, osvetljuje eno izmed poglavij tržaške zgodovine iz časa narodnoosvobodilnega boja. Poudarek je na predstavitvi te množične organizacije, ki je vključevala slovenske in italijanske delavce v Trstu.

V krajšem uvodu se je avtor lotil prikazovanja stanja že pred svetovnim spopadom, opozoril na fašistični teror, na prvi in drugi tržaški proces, dotaknil se je vloge komunistov in obdelal tudi začetek in razvoj narodnoosvobodilnega boja v Slovenskem primorju in Trstu z namenom, da bralec spozna razmere, ki so privedle do organizacije Delavske enotnosti v Trstu in okolici.

Iniciativa o ustanavljanju odborov Delavskega bratstva, ki so se pozneje preimenovali v odbore Delavske enotnosti, je stekla že v letu 1942. Poudarek je bil predvsem na sodelovanju in organiziranju delavcev obeh narodnosti. Prve organizacije Delavske enotnosti so zrastle že pred kapitulacijo Italije, prvi polet pa ugotovimo v letu 1944, ki je tesno povezan z delom Franceta Štoke.

Ko avtor analizira delovanje Delavske enotnosti v Trstu, loči predvsem dve razdobji. Od prvih začetkov do konca leta 1944 je bilo delo organizacije usmerjeno predvsem v zbiranje najrazličnejšega materiala, opreme za partizansko vojsko, pošiljanje delavcev v partizane, opravljanje obveščevalno-političnega dela po tovarnah med delavci in skrbi za neopazno sabotažno delo po obratih. V začetku leta 1945 pa se je njeno delo usmerilo predvsem v priprave na osvoboditev mesta samega. Pričeli so se formirati bataljoni Delavske enotnosti. Z navajanjem nekaterih tovarn in s sezname aktivistov Delavske enotnosti hoče avtor nazorneje predstaviti moč in razvejenost te organizacije.

Krajši je sestavek o dvojezičnem glasilu Delavska enotnost, ki je bilo tiskano v ilegalni tiskarni v Trstu, izšlo pa je deset števil. Pregled se zaključuje s popisom bojev in akcij za osvoboditev Trsta. Knjižica je opremljena tudi z različnimi fotografijami, z reprodukcijami glasila Delavska enotnost, reprodukcijami raznih dokumentov, letakov, obvestil in zapisnikov, ki govore o delu in organizaciji Delavske enotnosti.

Pojav in delo Delavske enotnosti v Trstu gotovo zavzema posebno mesto v boju slovenskega in italijanskega naroda v obravnavanem času. Ta krajši oris množične organi-

zacije Delavske enotnosti v Trstu je pomemben prispevek za osvetljevanje širše zgodovinske problematike Trsta in okolice. Spodbuda naj bo, kot pravi avtor za pripravo celovitega prikaza te organizacije, »kar zasluži zaradi velikega pomena, ki ga je imela ter zaradi mnogih idej, ki jih je prenesla na sedanje rodove.«

Avtor je zbral razdrobljene zapise in študije, izjave, dokumente, ki se hranijo pri odseku za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu in oblikoval zgodovinski pregled organizacije Delavske enotnosti predvsem za mesto Trst, omenja pa tudi Tržič in Milje. Do osvoboditve je organizacija delovala ilegalno, po vojni pa je iz temeljev Delavske enotnosti zrasla nova organizacija Delavskega razreda Enotni sindikati, ki so tudi odigrali pomembno vlogo v razgibanih povojnih letih v Slovenskem primorju in Trstu.

METKA GOMBAC

Ob petdesetletnici šolske stavbe za Bežigradom, Zbornik Srednje naravoslovne šole, Ljubljana 1986, 104 str.

Verjetno je bolj malo šol, ki bi bile tako upravičene proslavljati »zlato« obletnico svojih šolskih poslopij, kot je to bivša III. ljubljanska gimnazija, sedanja Srednja naravoslovna šola. Nova šola, ki so jo po takratni navadi slovesno blagoslovili in izročili svojemu namenu v nedeljo 18. oktobra 1936 »v beli Ljubljani sredi polja«, kot je v njeni himni napisal njen profesor, sicer pa slovenski pesnik in pisatelj dr. Joža Lovrenčič, je bila nedvomno arhitektonska mojstrovina in prvenec svetovnega formata — prva brezkoridorna šolska stavba na svetu, delo ing. arch. Emila Navinška.

Jubilej stavbe so na Srednji naravoslovni šoli počastili tudi z izdajo zbornika, v katerem so prikazali zgodovino svoje gimnazijske prednice ter lastni razvoj po preoblikovanju, ki ga je povzročila uvedba usmerjenega izobraževanja. Pregled šolske zgodovine je pripravila ob sodelovanju sedanjih in nekdanjih profesorja, dijakov šole, arhitekta Navinška in še nekaterih prof. Viljenka Škorjanec. Precej nehvaležno nalogo natančne predstavitve zelo burne zgodovine omenjene gimnazije je opravila temeljito in nad ravniyo običajne šolske kronike. Prikazala je vsa pogosto »odisejevska« tavanja gimnazije, ki je bila prvotno v letu 1907 ustanovljena kot nemška gimnazija, gostovala v bivšem gimnazijskem poslopiju v Beethovnovi ulici, v Kazini, na Vrtači ter v Vegovi ulici v poslopiju

realke, dokler ni prišla do res zasluženega že omenjenega šolskega poslopja. Njene trnove poti pa tudi potem še ni bilo konec, saj ji je starojugoslovanska šolska oblast potem, ko se je v začetku tega obdobja postopoma spremenila v slovensko realno gimnazijo, pogosto grozila z ukinjanjem posameznih razredov. Podrobno je predstavljeno tudi življenje na gimnaziji v času NOB, med drugim tudi ustrezni prispevek profesorjev in dijakov.

Od šolskega leta 1940/41 je v bežigrajskem šolskem poslopiju poleg III. delovala še IV. državna realna gimnazija, ki je bila leta 1948 sicer ukinjena, vendar pa je namesto nje vse do šolske reforme leta 1958 pri njej gostovala VIII. gimnazija. III. gimnazija Ljubljana - Bežigrad se je v šolskem letu 1959/60 združila s I. državno gimnazijo na Vegovi ulici v I. gimnazijo Ljubljana - Bežigrad in kot taka delovala do ukinitve gimnazij v šolskem letu 1981/1982.

V delu, namenjenem prikazu delovanja bežigrajske gimnazije v povojnem obdobju predstavlja avtorica tudi dva izmed najznamenitejših profesorjev te šole, matematika Ivana Štalca in anglista Srečka Levstika, medtem ko pogovorov z bivšo ravnateljico prof. Štefko Sever in slavistom, pisateljem, pesnikom, esejistom in prevajalcem prof. Francetom Vodnikom zaradi bolezni oziroma smrti ni mogla opraviti.

Kot že rečeno, pričujoči zgodovinski opis gimnazije oziroma Srednje naravoslovne šole ni samo suho kronološko nizanje dogodkov, pač pa je avtorica prikaz obogatila s predstavljanjem širšega družbenega okvira delovanja šole ter življenje njenih dijakov. Značilna in za sedanje stanje kaj malo pohvalna je avtoričina ugotovitev, da je morala zgodovino šole od leta 1958 dalje napisati v glavnem samo po ustnih virih. Tistim, ki se z zgodovino našega šolstva nekoliko podrobneje ukvarjamo, se pogosto »kolca« po nekdanjih letnih poročilih, ki so jih vestno izdajale vse srednje in tudi nekatere osnovne šole in ki so še kako dragoceni viri za preučevanje šolske preteklosti. Vsa čast tistim našim šolam, ki so to hvalevredno navado ohranile tudi danes!

Zelo koristen pripomoček za preučevanje zgodovine omenjene šole pomenita tudi seznam delavcev na šoli od leta 1936 do 1986 (abecedni) ter seznam maturantov po letih in razredih prav tako od 1936 do 1986. Pri seznamu delavcev šole pogrešamo tudi letnice njihovega nastopa in odhoda z zavoda, pri seznamu maturantov pa sta tiskarski škrat oziroma napačno prebiranje dokumentacije med drugim poskrbela, da je avtor teh vrstic

v svojem maturitetnem letu 1965 ter v svojem 4.d razredu razbral nekaj novih priimkov sošolcev, za katere lahko zgodovinsko utemeljeno zatrdi, da se jih iz svojih gimnazijskih dni ne spominja. Upa tudi, da je strani zbornika prav preštel, saj na žalost niso oštevilčene.

ANDREJ VOVKO

Miroslav Stiplovšek: Partizanske tiskarne in ciklostilne tehnike v kamniškem okrožju, Domžale 1987, 47 str.

Kulturna skupnost Domžale in občinski odbor Zveze združenj borcev NOV Domžale sta izdala brošuro dr. Mirka Stiplovška Partizanske tiskarne in ciklostilne tehnike v kamniškem okrožju. Brošura obsega 47 strani, je bogato ilustrirana in ima lep barvni ovitek. Ob tem bi kazalo povedati, da so reprodukcije s tehničnega vidika zelo slabe, čemur bi kazalo posvetiti nekaj več pozornosti.

Uvodoma je predstavljena muzejska zbirka na gradu Krumperk, ki prikazuje razvoj partizanskih tehnik in tiskarn na kamniško-domžalskem območju. V muzejski zbirki je kot zanimivost razstavljen tudi tiskarski stroj Heidelberg, enak, kot ga je uporabljala tudi partizanska tiskarna 30 A. Muzejska zbirka v gradu naj bi pospešila tudi hitrejšo obnavljanje Krumperka.

Dr. Mirko Stiplovšek je v prikazu delovanja partizanskih tehnik in tiskarn v uvodu najprej podal periodizacijo razvoja partizanske grafične dejavnosti v kamniškem okrožju, v nadaljevanju pa tudi sežeto periodizacijo NOG, kar je seveda povezano eno z drugim. V poglavju Partizanske tehnike od vstaje 1941 do srede 1943 je podan pregled nastanka in delovanja prvih ilegalnih partizanskih tehnik, okoliščine, v katerih so delovale, in vse težave, ki so se pojavljale ob nastajanju tehnik, od izbire krajev, kjer so bili bunkerji, do nabave tehničnega materiala pa do raznašanja izgotovljenih tiskov oziroma ciklostilnih izdelkov tehnik. Ob pregledu delovanja prvih ciklostilnih tehnik pa je podano tudi osnovno poročilo o razvoju političnih organizacij v kamniškem okrožju, saj je delovanje ilegalnih ciklostilnih tehnik slo-nelo prav na organizacijski zasnovi odborov Osvobodilne fronte.

V naslednjem poglavju je prikazano delovanje oziroma razmah narodnoosvobodilnega gibanja od srede leta 1943 do poletja 1944 in vzporedno s tem tudi uspešen razvoj in delovanje okrožne tehnike in rajonskih tehnik v drugi polovici leta 1943. Podan je kratek pregled zelo hitrega razvoja vseh političnih

organizacij na terenu, prav tako pa tudi razvoja ilegalnih partizanskih tehnik v kamniškem okrožju. V tem obdobju je dejavnost partizanskih ciklostilnih tehnik v kamniškem okrožju doživela vrhunec tako glede števila tehnik kot tudi glede količine in kvalitete razmnoženega materiala.

V naslednjem poglavju sta prikazana razvoj in delovanje prve partizanske tiskarne na Gorenjskem — Tiskarne OK KPS Kamnik, kasneje imenovane Tiskarna 7 A, ki je pričela z delom decembra 1943 in je bila do marca 1944 edina partizanska tiskarna na Gorenjskem. Zaradi lažjega in uspešnejšega dela tiskarne je vodstvo ločilo ciklostilne tehnike od tiskarne. Delo tiskarne in tehnik je bilo zaradi okrepljene sovražnikove dejavnosti zelo oteženo. Kljub temu so partizanski tiskarji uspešno opravljali svoje naloge. Podrobno so našteje količine razmnoženega gradiva.

V naslednjem poglavju je podan prikaz ustanovitve Grafičnega odseka centralne tehnike za Gorenjsko, Štajersko in Koroško na domžalskem območju ter priprave na pričetek delovanja dveh novih tiskarn. Novi tiskarni 20 A in 4 M sta pričeli z delom sredi junija 1944 v Viševku in na Vinjah. V tiskarnah so tiskali vso tedanjo literaturo in razne obrazce. Delo so ovirale pogoste sovražnikove hajke. Zaradi hajk so konec septembra 1944 tiskarni 30 A in 4 M preselili v osvobojeno Savinjsko dolino, tiskarno 7 A pa najprej v Kamniško Bistrico, ob poskusu selitve v Savinjsko dolino pa se je polomil stroj. Tako jeseni 1944 na Kamniškem ni delovala nobena tiskarna. Delale pa so ciklostilne tehnike, a še te v silno težkih razmerah, predvsem zaradi poostrenega nadzora in nenehnega patroljiranja domobrancev, kar je onemogočalo delo na le tehnikam, pač pa tudi političnim delavcem na terenu.

Ob koncu sta podana ocena in pomen delovanja partizanskih tehnik in tiskarn. Navedena je še literatura in v zaključku še kratek historiat gradu Krumperk.

FRANC BENEDIK

Ob 40-letnici ustanovitve gimnazije v Črnomlju 1944—1984, Srednja šola družboslovne in kovinarske usmeritve v Črnomlju, 1984, 38 str.

Publikacija, ki jo je pripravil zgodovinski krožek zgoraj omenjene srednje šole, bivše gimnazije v Črnomlju, pod vodstvom mentorice prof. Majde Kavčič, ima pravzaprav dva naslova: na platnicah Partizanska gim-

nazija v Črnomlju in na prvi notranji strani tistega, ki ga omenjam v naslovu. Delo so pripravili ob štiridesetletnici ustanovitve partizanske gimnazije v Črnomlju in to — kot lahko razberemo iz opomb — predvsem po virih iz arhiva ljubljanskega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in tudi nekaj po ustnih virih ter virih v arhivu črnomaljske gimnazije.

Pregled zgodovine črnomaljske gimnazije je dovolj temeljit in pregleden glede na usposobljenost avtorjev, po drugi strani pa gre za vsebino, ki je bila že prej dovolj znana in preučena. Posebno kvaliteto dajejo publikaciji nekatere fotografije in spričevala, ki so jih dali na razpolago za objavo nekdanji učenci partizanske gimnazije in ki so nedvomno pomembna obogatitev fonda doslej znanih fotografij.

Razumljivo je, da se je v publikacijo prikradlo tudi nekaj pomanjkljivosti in nanje velja opozoriti že zaradi mladih zgodovinarjev samih, saj se nihče ni rodil že z vso učenostjo in se vsi vedno učimo. Pri citiranju virov iz omenjenega arhiva je treba navesti tudi številko fascikla oziroma škatle, ki ta vir hrani. »Tovariš Smolej« na prvi strani teksta je prof. Viktor Smolej, vodja Oddelka za srednje šolstvo pri Odseku za prosveto Predsedstva SNOS, po vojni znan preučevalec in pisec zgodovinskih del o partizanskem srednjem šolstvu. K tovrstni publikaciji bi nedvomno sodil tudi seznam ustrezne literature, med drugim nujno obširni prikaz Partizanske srednje šole Viktorja Smoleja v leta 1981 izdani knjigi Smoleja in Slavice Pavlič Partizansko šolstvo na Slovenskem in to tudi v primeru, če bi člani krožka svoje delo v tipkopisu napisali še pred izidom omenjene knjige. Od leta 1981 do izdaje publikacije v letu 1984 bi imeli še dovolj časa za pripis tega pomembnega podatka.

Te kritične, vendar dobronamerne pripombe pa nikakor ne zanikajo nedvornega truda in prizadevnosti, ki sta bila vložena v publikacijo ob 40-letnici črnomaljske partizanske gimnazije. Podobnega dela bi si želeli tudi od mladih zgodovinarjev na drugih srednjih šolah.

ANDREJ VOVKO

Franč Puhar: Gospodarski vzpon Kranja odvisen od neomejenega priseljevanja delavcev, obdobje 1918—1986, Kranj 1987, 48 str.

Občina Kranj je v nakladi 300 izvodov založila študijo Franca Puharja, ki se zgodovinsko in sociološko loteva perečega kranjskega, pa tudi slovenskega problema, pove-

zanega s priseljevanjem delavcev iz drugih delov Jugoslavije v Kranj. Razprava je do neke mere nadaljevanje njegovih razmišljanj o teh vprašanjih, ki jih je deloma nakazal že leta 1962 v knjižici z naslovom Besnica pod vplivom industrijskega razvoja. Ugotavljamo lahko, da so raziskave, ki se ukvarjajo z gibanjem delovne sile v Jugoslaviji, zelo redke.

Že v uvodni besedi je avtor poudaril, da se je potrebno zavedati, da prinaša politika neomejenega priseljevanja delavcev za industrijo in občino sicer kratkotrajne gospodarske koristi, ki pa jih spremljajo neizogibne in pogosto nepopravljive družbene posledice.

Puhar najprej ugotavlja, da sta visoko razviti kapitalizem in s tem povezana industrializacija Kranj zajela šele po končani prvi svetovni vojni. Šele po letu 1920 so se v Kranju s prihodom tujega kapitala začele razvijati zlasti tekstilna, čevljarska in gumarska industrija ter gradbeništvo. Potreba po delavcih je bila velika. Obdelal je dnevni pretok delavcev iz kranjskih okoliških vasi v tovarne in nazaj ter prihod precejšnjega števila slovenskih primorskih beguncev, ki so z razmejitvijo med Italijo in Jugoslavijo prišli pod italijansko oblast. Že tedaj so se v Kranju srečali z nezadovoljstvom precejšnjega dela Kranjčanov do Primorcev in so v katoliškem časopisu Gorenjec zapisali, »... da bi morala (banska uprava, op. J. K.) primorske emigrante usmeriti v notranjost države in jim v Bosni in Srbiji 'odkazati' nekaj zemlje, kjer bi si uredili lastno eksistenco...«, češ da odžirajo delo domačim kranjskim delavcem (str. 7).

Tudi obnova Kranja in njegove industrije ter obveznosti kranjskega gospodarstva po drugi svetovni vojni so zahtevale zelo veliko industrijskih delavcev. V kranjskem pretežno kmečkem zaledju jih je bilo premalo, zato so prihajali zlasti iz nerazvitih predelov Slovenije, predvsem iz Prekmurja. Z odhajanjem Slovencev na delo v zahodnoevropske države je usahnil tudi ta vir dotoka delovne sile, zato so v šestdesetih letih v Kranj vse bolj množično prihajali delavci iz drugih jugoslovanskih republik in avtonomnih pokrajin. Kranjska industrija si je pomagala tudi z obliko novačenja delavcev s teh območij, porajali so se tihi kanali, »... migracija je tekla divje, brez sodelovanja pristojnih služb v občini, brez razmišljanja o posledicah...« (str. 11) Šestdeseta leta so tudi obdobje, ko so domačini vse bolj zapuščali težka in umazana delovna mesta in se zaposlovali v »čištejših« industrijskih vejah.

V razpravi je statistično za celo občino (v nekaterih primerih pa za Gorenjsko) in po nekaterih najpomembnejših kranjskih tovarnah obdelan pritok delavcev iz posameznih republik in avtonomnih pokrajin. Avtor na zgoščen način predstavlja številčne migracijske kazalce. Hkrati pa opozarja na dejstvo, da bi se brez dotoka novih delavcev iz skoraj vse Jugoslavije delo v marsikateri kranjski industrijski panogi ustavilo. Posledice tako ekstenzivnega načina priseljevanja in zaposlovanja so se pokazale zelo hitro. V Kranju so začeli z intenzivno stanovanjsko gradnjo, vse bolj je primanjkovalo zazidljivih parcel, krčile so se obdelovalne površine. Mesto se je ves čas hitro širilo, zadnje čase pa že razmišljajo o novem stanovanjskem naselju za 18.000 prebivalcev v Bitnjah na Sorškem polju (toliko prebivalcev je imel Kranj leta 1953). Puhar je ironično zapisal, da je v projektu novega naselja zajeto vse, razen palače nove občine Stražišče.

Avtor se v nadaljevanju analize dotika vzrokov za tako veliko priseljevanje delavcev v Kranj. Obravnava posledice za medsebojne odnose med krajan in prišleki ter odnose med delavci v tovarnah, izpostavlja vprašanje občevalnega jezika v proizvodnem procesu, saj sa kranjski razvojni načrtovalci priseljene delavce pogosto smatrali, in jih še, kot ceneno delovno silo. Lotil se je tudi problema kranjske zaposlenosti in podzaposlenosti v industriji in družbenih dejavnostih.

Na koncu knjižice Franc Puhar nakazuje tudi rešitve iz težke situacije. Prepričan je, da se mora nenačrtno in prekomerno priseljevanje delavcev iz drugih delov Jugoslavije v Kranj zaustaviti. To je po njegovem mnenju mogoče doseči le z uvajanjem moderne industrijske tehnologije in temeljitim prestrukturiranjem kranjske industrije. Opozarja na zelo hude posledice, ki bodo nastale, če bo kranjska industrija zamudila evropski vlak sodobnega razvoja. Kako resen in težak je ta problem, naj ob koncu nakažem s citatom iz avtorjeve uvodne misli: »... Mladim, ki bodo nosili vso težo odgovornosti za razvoj Kranja v 21. stoletje, naj bo ta zgodovinski zapis v pomoč in opozorilo, da ne bi ponavljali napak iz stoletja, ki gre h koncu...«

Vsekakor je Puharjeva študija ena prvih celovitejših analiz problema, ki je v slovenski zgodovini še skoraj poglavje, o katerem naj bi še ne pisali.

JANEZ KOPAC

Stane Bernik: Črnomelj. Urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris, Znan-

stveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1987, 128 str.

»Delo, ki je pred vami, je nastalo iz povsem praktičnih razlogov. Črnomelj, mesto na obrobju slovenskega narodnega ozemlja, v kratkem obdobju med narodnoosvobodilnim bojem njegova 'prestolnica', je bilo vselej na obrobju našega strokovnega zanimanja...« piše avtor Stane Bernik v predgovoru ob izdaji pričujoče študije.

Avtor je naletel na nemalo težav pri raziskovanju o arhitekturni in kulturni dediščini mesta Črnomelj. Zelo malo je ohranjenega, kar je posledica skoraj malomarnega odnosa do pričujočih dokumentov v preteklosti; to, kar se dogaja danes, pa je tema za novo študijo. Z raziskovanjem urbanističnega razvoja Črnomlja se do sedaj ni še nihče ukvarjal. Edini zapisani dokument je Kronika mesta Črnomelj in njega župe iz leta 1905 avtorja Leopolda Podlogarja, kjer gre nemalokrat tudi za nepreverjene podatke. Tako so mu ostali le podatki iz neposredne preteklosti. Ostalo je nastalo ob primerjavi obstoječih podatkov in logičnega sklepanja. V veliki meri se je moral nasloniti tudi na ustne vire domačinov.

Črnomelj ima skoraj romantično lego na okljuku, ki ga oblivata rečici Lahinja in Dobličica, s tipično racionalno izpeljano srednjeveško urbanistično *tlorisno matrico*. Doživljamo ga kot slikovito in v krajini vizualno poudarjeno pomolno mesto. Podobnih urbanističnih srednjeveških zasnov je v Sloveniji veliko (Novo mesto, Kostanjevica, Kranj...), vendar je *črnomaljska matrica* s strateško smotrno postavljenim gradom ob vstopu na pomol kompozicijsko in funkcionalno najpopolnejša. To matrico dokazujejo tudi ključni arhitekturni spomeniki, ki s svojo prisotnostjo ali s kontinuiteto lege izpričujejo srednjeveški urbanistični značaj: na najožjem delu pomola »stražar« mesta — grad, Stoničev dvorec in komenda, župna cerkev in župnišče na pomolu ter cerkvica sv. Duha na jugu. Bogata arheološka najdišča v ožjem in širšem območju pričajo o naselbinski kontinuiteti od bronaste dobe naprej. Žal je zelo malo raziskovanja, le tu in tam kakšna naključna najdba nas opozori na bogato zgodovinsko arheološko dediščino.

Cilj pričujočega elaborata je, da ob spomeniško varstveni valorizaciji in topografskem orisu zgodovinskega jedra mesta Črnomelj postavi ustrezen spomeniškovarstveni režim, ki bo dajal smernice, v okviru katerih bodo dovoljeni posegi v nadaljnjem ur-

banističnem razvoju. Študija je rezultat že uveljavljene metodologije v umetnostnozgodovinski stroki in predvsem zagotavlja strokovno utemeljena izhodišča varovanja. (Čeprav, kot pravi avtor, se je v času, ko je študija nastajala od leta 1981 do 1987, ko je izšla, na žalost tudi metodologija dela spremenila.) Študija zato ne more vsebovati konkretnih predlogov prenove oziroma predlogov pri posegih v tkivo zgodovinskega jedra, ki so predmet za načrt prenove.

Črnomelj je uvrščen v skupino urbanističnih spomenikov II. kategorije, varovan z varstvenim režimom I. stopnje. Tu je potrebno poudariti, da je arhitekturna dediščina v Črnomlju skromna. Prebivalci so bili pretežno kmetje, ki so se poleg ukvarjali z obrtno in trgovsko dejavnostjo. Zato se tudi stavbarstvo ni moglo razvijati kot v drugih mestih. Na glavnem trgu, ki ima edini pravi mestni značaj, tako srečamo samo nekoliko pomeščanjen tip kmečke hiše. Zato je največja kvaliteta mesta Črnomelj njegova urbanistična celota in zasnova starega mestnega jedra in historičnih primestij. »Na srečo« je šel razvoj

v Beli krajini in Črnomlju nekoliko počasneje kot drugod, zato ni bilo v starem mestnem jedru narejenih kakšnih drastičnih posegov, ki smo jim bili priča v nekaterih drugih mestih. Vsekakor je študija s svojim spomeniškovarstvenimi režimi in stališči ter spodbudami zelo temeljita podlaga za vsestranski pristop k načrtovanju prenove mestnega jedra, ki je rezultat predvsem interdisciplinarnega dela. V predgovoru Bernik dodaja, da je študija tak namen tudi imela, vendar do danes ni bilo narejenega v tej smeri od naročnika ničesar, kvečjemu nekaj nepopravljivih napak (porušitev enega najbolj pomembnih arhitekturnih spomenikov — Kobetičevega gradu...).

Bernik je s študijo ponovno ohranil in ovrednotil gradivo, ki priča o mestni zgodovini. S tem je le opozoril na kvalitete in dal smernice za nadaljnje raziskovanje, tako na arheološkem, umetnostnozgodovinarskem in arhitekturnem področju. Vsekakor je bila študija zelo potrebna, da se ne porazgubi še ti- sto nekaj malega, kar je ostalo ohranjenega.

LIDIJA MALERIČ

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Marjan Drnovšek, odgovorni urednik Stane Granda.

Tehnični urednik Branko Suštar. Oblikovalec Julijan Miklavčič.

Za strokovnost prispevkov odgovarjajo avtorji.

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. — Uredništvo: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27; uprava: Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, Ljubljana. — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina je 2500 din za posamezne naročnike, 3250 din za ustanove; posamezna številka 1500 din, dvojna številka 2000 din. Naklada 1000 izvodov.

UDK 72:314(497.12 Štajerska)»1754«

Curk Jože, dipl. umetn. zgodovinar,
61000 Ljubljana, Cimpermanova 5, YU

Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 4-8, cit. lit. 4

Avtor predstavlja gradivo uradnega popisa naseljenih hiš in hišnih gospodarjev, izveden leta 1754 v zvezi s predvideno davčno reformo. Gradivo ponuja statistično zanimiv vpogled v takratno gradbeno stanje na Slovenskem Štajerskem ter s tem posredno tudi v socialno strukturo njenega takratnega prebivalstva.

UDK 929 Zois Z.

Šumrada Janez, raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut ZRC SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Doslej neznano pismo Zige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provincah

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 9-12, cit. lit. 39

Baron Ziga Zois je postal leta 1813 vitez napoleonskega reda Legije časti, čeprav v resnici ni bil nikakršen frankofil. Njegov odnos do Francozov je treba prejkone ocenjevati kot taktično prilagajanje, ki kaže Zoisov smisel za »realno politiko«. Podelitev Legije časti Zoisu je služila potrebam francoske politike po velikem porazu v Rusiji, ko je pričelo naraščati protifrancosko nezadovoljstvo ilirskega prebivalstva.

UDK 711:625(497.12)»1850/1900«

Pirkovič Jelka, mag., samostojna svetovalka, Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, YU

Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 13-22, cit. lit. 26

Osrednja ugotovitev razprave je, da je vpliv Južne železnice na prostorsko zasnovu slovenske pokrajine in mest v drugi polovici 19. stoletja mogoče opaziti v naslednjem:
— na regionalni ravni je železnica pospešila spremembe v lokacijskem vzorcu industrije in posredno v hierarhiji naših mest,
— na lokalni ravni pa je do največjih sprememb prišlo v mestnih četrtih ob železniških postajah, pri čemer se je pokazala tudi potreba po regulacijskih posegih novega tipa, kar je hkrati pomenilo zametke modernega slovenskega urbanizma.

UDK 351.74(497.12-89)»1884«

Hribar Mitja, dipl. pravnik, Postaja milice Domžale,
61230 Domžale, Ljubljanska 102, YU

Nadzorstvo nad deviacijami na Slovenskem pred 100 leti

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 22-30, cit. lit. 22

Pred 100 leti je na Slovenskem opravljala policijsko funkcijo žandarmerija, mesto Ljubljana pa je imelo mestno policijsko stražo. Žandarmerija je bila podrejena Ministrstvu za deželno obrambo, mestna policija v Ljubljani pa županu. V deželi Kranjski je bilo leta 1884 72 žandarmerijskih postaj, na katerih je bilo 275 žandarjev. V tem letu so obravnavali 378 storilcev kaznivih dejanj, 1062 storilcev prekrškov in prestopkov ter 1776 kršiteljev drugih predpisov. Za preprečevanje in odkrivanje požarov so imeli požarno policijo.

UDC 929 Zois Z.

Šumrada Janez, Research Collaborator, Milko Kos Historical Institute, Center of Scientific Research of the Slovene Academy of Science and Arts, 61000 Ljubljana, Novi trg 5, YU

Ziga Zois' unknown Letter from 1813 and His Attitude Towards the French Government in the Illyrian Provinces

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 9-12, notes 39

Baron Ziga Zois became a member of the Napoleonic order of the "Légion d'honneur" in 1813 though he had never really been a Francophile. His attitude towards the French rulers was more or less that of a tactical adaptability showing his sense for "Realpolitik". The bestowal of the Legion itself to Zois served the purposes of the French politics after the great defeat in Russia, when the Illyrian population's dissatisfaction with the French began to grow.

UDC 72:314(497.12 Štajerska)»1754«

Čurk Jože, Art Historian

61000 Ljubljana, Cimpermanova 5, YU

The Slovene Styria in a Census from 1754

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 4-8, notes 4

The author presents the material of the official registration of the inhabited houses and their owners carried out in 1754 in connection with an expected fiscal reform. The material offers a statistically interesting insight into then condition of construction in the Slovene Styria (Štajerska), and thereby indirectly into the social structure of the then inhabitants.

UDC 351.74(497.12-89)»1084«

Hribar Mitja, Graduated Lawyer, Police-Station Domžale, 61230 Domžale, Ljubljanska 102, YU

Control over the Deviations in Slovenia 100 Years Ago

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 13-22, notes 26

A hundred years ago the gendarmerie was carrying out the police functions in Slovenia, and the town of Ljubljana had its town police-guard. The gendarmerie was subordinated to the Ministry of Territorial Defence, and the town police in Ljubljana to the mayor. In Carniola (Kranjska) there were 72 gendarmerie-stations with 275 gendarmes in 1884. In the same year 378 criminal offenders, 1062 subjects having committed infractions and violations, and 1776 offenders of other regulations were tried. There was a fire police to prevent and detect fires.

UDC 711:625(497.12)»1850/1800«

Pirkovič Jelka, M. A., Independent Adviser, Institute of the SR of Slovenia for the Protection of National and Cultural Heritage, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, YU

The South Railway and the Development of Towns in Slovenia in the Second Half of the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 22-30, notes 22

The central statement of the treatise is that the influence of the South Railway on the lay-out of the Slovene landscape and towns in the second half of the 19th century can be observed in the following:
— on the regional level, the railway accelerated the changes in the location patterns of industry, and, indirectly, in the hierarchy of our towns
— on the local level, the greatest changes occurred in the town quarters by the railway stations, where the need for a new type of regulating interventions appeared, which at the same time signified the origins of the modern Slovene town-planning.

UDK 343.3/7(497.12)»188«

Štepec Marko, kustos — zgodovinar, Muzej ljudske revolucije Slovenije, 61000 Ljubljana, Celovška 23, YU

Zločin v slovenskem časopisju v 80. letih 19. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 30—38, cit. lit. 53

Avtor v prispevku, ki je nastal na podlagi njegove diplomske naloge, obnavlja odnos slovenskega časopisja do zločina in zločincev v 80. letih 19. stoletja. Kot temeljni vir sta mu služila časnika »Slovenec« in »Slovenski Narod«, ki sta kot predstavnika obeh vodilnih struj tedanjega slovenskega javnega življenja, zaobsegala več ali manj celotno duhovno obzorje Slovencev. Z analizo njunih člankov je avtor poskusil orisati temeljne značilnosti in predsodke, ki se pojavljajo pri pisanju o zločinu v obravnavanem obdobju.

UDK 36(497.12 Ljubljana)»189«

Lazarevič Zarko, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 38—48, cit. lit. 37

Mestna občina v Ljubljani je svoje reveže podpirala na različne načine. Tako s podporami v denarju, hrani, obleki in s sprejemanjem v mestne socialne zavode (sirotišnice, hiralnice, ubožnice...). Avtor podrobneje predstavi zakonsko regulativo tega vprašanja, različne oblike podpiranja revnega prebivalstva ter ljubljanske ubožnice.

UDK 325.2(73=863) (061.2) »1907/1916«

Vovko Andrej, mag., višji kustos, Slovenski šolski muzej, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Severnoameriške podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda do prve svetovne vojne

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 48—55, cit. lit. 48

V obdobju od 1909 do 1911 je v Severni Ameriki nastala od slovenske Družbe sv. Cirila in Metoda neodvisna mreža 33 podružnic te Družbe med slovenskimi izseljenci. Glavni namen teh podružnic je bilo zbiranje finančnih prispevkov za slovensko Družbo sv. Cirila in Metoda, razen tega so še krepile povezanost med našimi izseljenci ter njihovo narodno zavest, gojile pa so tudi njihove stike z matično domovino. Posebno delavni med njimi sta bili podružnici v New Yorku in Clevelandu. Pomembno vlogo pri delovanju teh podružnic sta imela časopisa newyorški »Glas Naroda« in ljubljanski »Slovenski Branik«. Slednji je poleg drugih vesti o delovanju Družbe sv. Cirila in Metoda redno objavil tudi podatke o dejavnosti severnoameriških podružnic, pa tudi za pomoč Družbi vnetih posameznikov med slovenskimi izseljenci. Po podatkih vodstva Družbe so ameriški Slovenci v obdobju 1907—1916 zbrali 13.785,60 kron finančnih prispevkov in jih poslali Družbi sv. Cirila in Metoda.

UDK 355.14(436-89)»1914/1918«

Vrišer Sergej, dr., ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru in profesor Filozofske fakultete v Ljubljani, 62000 Maribor, Grajska 2, YU

Avstro-ogrske vojaške uniforme v svetovni vojni 1914-1918

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 56—59, cit. lit. 6

Sestavek obravnava poglobljene menjave v uniformiranju avstroogrske armade v letih 1914/18. Oblečilne reforme v tej armadi so nastopile že pred začetkom vojne, vojskovanje pa je vodilo k nadaljnjim modernizacijam oblačil in opreme; pri tem so soodločale tudi čedalje slabše politične in gmojne razmere v bivši monarhiji.

UDC 36(497.12 Ljubljana) »189«

Lazarevič Zarko, Assistant, Institute of the History of Workers' Movement,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Poor-Relief in Ljubljana at the Turn of the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
38-48, notes 37

The town community in Ljubljana supported the poor in different ways; that is with the aid in money, food, clothes and the reception to the municipal social institutions (orphanages, old-age houses, almshouses...). The author presents more exhaustively the legal regulations of this matter, different forms of supporting the poor inhabitants, and the almshouse of Ljubljana.

UDC 343.3/7(497.12) »188«

Stepec Marko, Custos-Historian, Museum of the People's Revolution of Slovenia,

61000 Ljubljana, Celovška 23, YU

Crime in the Slovene Newspapers in the 80s of the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
30-38, notes 53

In the contribution which was written on the basis of his diploma work, the author deals with the attitude of the Slovene newspapers towards the crime and criminals in the 80s of the 19th century. As a fundamental source he used the papers »Slovenec« and »Slovenski Narod«, which — being the representatives of both the leading currents in the then Slovene public life — comprised more or less the whole spiritual horizon of the Slovenes. Analysing their articles, the author tries to describe the basic characteristics and prejudices that appear in writing about crime in this period.

UDC 355.14(436-09) »1914/1918«

Vrišer Sergej, Dr., Director of the Regional Museum in Maribor and Professor at the Faculty of Arts in Ljubljana,
62000 Maribor, Grajska 2, YU

Austro-Hungarian Military Uniforms in World War 1914-1918

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
56-59, notes 6

The article deals with the main alterations in the uniforms of the Austro-Hungarian army in the years 1914-1918. Dressing reforms in this army occurred already before the beginning of the war, but fighting led to further modernizations in clothing and equipment: this was affected by the political and financial situation in the former monarchy, which was getting worse and worse.

UDC 325.2(73=863)(061.2) »1907/1916«

Vovko Andrej, M. A., Senior Custos, Slovene School Museum,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

The North American Branches of the St. Cyril and Methodius Society till World War I

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
40-55, notes 48

In the period from 1909 to 1911 in North America a network of 33 branches, independent of the Slovene St. Cyril and Methodius Society, was formed among the Slovene immigrants. The main purpose of these branches was to collect financial contributions for the Slovene Society; besides, they strengthened the union among our immigrants and their nationality, and they maintained their connections with the mother country. Especially active among them were the branches in New York and in Cleveland. An important role in the activities of these branches was played by the newspapers: the New York Glas Naroda and the Ljubljana Slovenski Branik. The latter regularly published — in addition to the other news concerning the activities of the St. Cyril and Methodius Society — the data about the activity of the North American branches and of the individuals among the Slovene immigrants keen to help the Society. According to the data of the Society's leadership the American Slovenes collected in the period 1907-1916 13.785,60 K of financial contributions, and sent them to the St. Cyril and Methodius Society.

UDK 32.019.51(497.12)»1918«:76

Svajncer Janez J., novinar in publicist,
62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

Deklaracijske razglednice (Ob 70-letnici majniške deklaracije)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 59-65, cit. lit. 10

Leta 1917 je 30. maja v parlamentu na Dunaju slovenski poslanec dr. Anton Korošec prebral Majniško deklaracijo, s katero so Jugoslovani pod habsburškim žezlom terjali posebno državno celoto. Zlasti leta 1918 se je na Slovenskem razvilo množično izražanje podpore tej deklaraciji. Poleti 1918 je v okviru deklaracijskega gibanja izšlo osem navdušujočih razglednic. Narisal jih je Maksim Gasparl. Na razglednicah je opazen neživljenjski, idealiziran odnos do združitve jugoslovanskih narodov.

UDK 949.712»1941/1945«

Picelj Zdenko, kustos, Dolenjski muzej Novo mesto,
68000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

Kratek oris zgodovine NOB na Gorjancih in Zumberku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 65-77, cit. lit. 34

Prispevek govori o NOB na območju Zumberka in Gorjancev, ki je imelo med vojno velik geostrateški pomen tako za NOV kot za sovražnika. Že od prvih dni vstaje sta se na tem območju v skupnih bojih proti okupatorju in domačim izdajalcem kovala bratstvo in enotnost med slovenskimi in hrvaškimi partizani ter prebivalstvom, ki je živelo na tem območju.

UDK 66/68(497.12)»1947/1951«

Prinčič Jože, mag., asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Slovenska lokalna industrija v prvem petletnem gospodarskem načrtu 1947-1951

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 77-81, cit. lit. 30

V svojem prispevku avtor najprej obravnava značaj, vlogo in naloge lokalne industrije v sistemu centralističnega planskega gospodarstva v prvih povojnih letih, nato pa izpostavlja vzroke zaradi katerih slovenska lokalna industrija v obravnavanem obdobju ni dosegla pričakovanega razvoja in rezultata.

UDK 63(497.12 Senčur)»1945/1980«

Holynski Nada, višja kustosinja, Gorenjski muzej Kranj,
64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

Kmetijstvo na območju Senčurja in sosednjih vasi v letih 1945-1980

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 81-91, cit. lit. 83

Članek na podlagi arhiva krajevnih ljudskih odborov (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko v Kranju) ter arhivov danes obstoječih kmetijskih delovnih organizacij in ustanov primerjalno obravnava spremembe v kmetijskem gospodarstvu na področju šestih katastrskih občin v soseščini mesta Kranja po drugi svetovni vojni.

UDC 942.712»1941/1495«

Picelj Zdenko, Custos, Museum of the Dolenjska Region — Novo mesto, 08000 Novo mesto, Muzejska 7, YU

A Brief Outline of the National Liberation War in Gorjanci and Zumberak

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 65—77, notes 34

The contribution treats the NLW in the region of Zumberak and Gorjanci, which was during the war of great geo-strategic importance for both the National Liberation Army and the enemy. Already from the first days of the uprising in this area brotherhood and unity were being strengthened — in the joint fights against the occupiers and quislings — between the Slovene and the Croatian partisans, and the inhabitants living in this region.

UDC 32.019.51(497.12)»1918«:76

Svajncar Janez J., Journalist and Publicist, 62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

The Declaration Picture Postcards (70 Years of the May Declaration)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 59—65, notes 10

In 1917 on the 30th of May, the Slovene Member of Parliament, Dr Anton Korošec, read the May Declaration in the Parliament in Vienna, whereby the Yugoslavs under the Hapsburg sceptre demanded a separate national entity. It was particularly in 1918 that the declaration acquired popular support in Slovenia. In the summer of 1918 eight delightful picture postcards were issued within the declaration movement. They were drawn by Maksim Gasparl. In the pictures one can notice a non-realist, idealized attitude towards the unification of the Yugoslav nations.

UDC 63(497.12 Senčur)»1945/1980«

Holynski Nada, Senior Custos, Museum of the Gorenjska Region — Kranj, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

Farming in the Senčur Region and the Surrounding Villages in the Years 1945—1980

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 81—91, notes 83

On the basis of the archives of the local people's committees (Historical Record Office Ljubljana, Unit for Gorenjska in Kranj), and the archives of the existent agricultural working organizations, the article comparatively deals with the changes in the agricultural economy of the six cadastral communes territory in the vicinity of Kranj after World War II.

UDC 66/68(497.12)»1947/1951«

Prinčič Jože, M. A., Institute of the History of Workers' Movement, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Slovene Local Industry in the First Five-Year Economic Plan 1947—1951

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp. 77—81, notes 30

In his contribution, the author first treats the character, role and tasks of local industry in the system of the centralistic planned economy in the first post-war years, and then he exposes the grounds on which the Slovene local industry did not reach the expected development and results in this period.

UDK 929 Glavar P. P.:282.2 (497.12 Sentjakob ob Savi)

Demšar Viktorijan, župnik in dekan v p.,
61218 Komenda, Glavarjeva 112, YU

Peter Pavel Glavar in župnija Sv. Jakob ob Savi

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 92-98, cit. lit. 4

Avtor predstavlja prizadevanja P. P. Glavarja (1721-1784), župnika v Komendi pri Kamniku, za ustanovitev župnije pri Sv. Jakobu ob Savi (danes Sentjakob ob Savi), tedaj podružnici mengeške župnije. Objavlja prevod pisma, ki ga je o tem pisal Glavar 7. marca 1758 goriškemu nadškofu Mihaelu grofu Attems, čigar nadškofija je tedaj obsegala tudi to področje.

UDK 621.395(497.12 Ljubljana):189-

Lazarevič Zarko, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Začetki uvajanja telefonije v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 97-100, cit. lit. 28

Avtor na kratko oriše začetke telefonije v Ljubljani. Da bi lažje opredelil hitrost oziroma počasnost pri uvajanju telefonije, se je odločil za primerjavo z Zagrebom. Pri tem je ugotovil, da razvoj telefonije v Ljubljani (in tudi v slovenskem prostoru) precej zaostaja za razvojem v Zagrebu, še bolj pa za razvojem drugje v Evropi.

UDK 929 Peternele J.:338.48(497.12) Bled) »1895/1908«

Benedik Božo, pravnik v p.,
64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Jakob Peternele — urar in organizator blejskega turizma

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 101-104, cit. lit. 4

Prispevek govori o vlogi Jakoba Peternele (1875-1932), urarja in blejskega hotelirja pri razvoju blejskega turizma, posebej v letih 1895 do 1908, ko je bil tudi župan na Bledu.

UDK 069.5:940.3/.4

Ciglar Jaka, dipl. ing.,
62000 Maribor, Pajkova 22, YU

Zasebna zbirka o soški fronti

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 1-2, 1987, str. 104-108, cit. lit. 2

Avtor nam predstavlja zasebno zbirko predmetov, ki so povezani s soško fronto med 1. svetovno vojno. Največji poudarek daje predmetom s fronte (npr. vazam iz medeninastih tulcev, črnlinikom, pepelnikom itd.), razglednicam, osebnim fotografijam, profesionalnim fotografijam, odlikovanjem in vojaški opremlj. Zbirka je plod avtorjeve želje, da se ohranijo ostaline enega težjih obdobij tudi za slovenskega človeka.

UDC 621.395(497.12 Ljubljana)»189«

Lazarevič Zarko, Institute of the History of Workers' Movement,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Beginnings of Introducing Telephony in Ljubljana

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
97—100 notes 28

The author briefly describes the beginnings of telephony in Ljubljana. In order to assess the speed, respectively the slowness of introducing telephony better, he decides upon a comparison with Zagreb. Thereby he finds out that the development of telephony in Ljubljana was much slower than the one in Zagreb; the situation was even worse when compared with the other parts of Europe.

UDC 929 Glavar P.P.:262.2(497.12 Sentjakob ob Savi)

Demšar Viktorijan, Retired Parish Priest and Dean,
61218 Komenda, Glavarjeva 112, YU

Peter Pavel Glavar and the Parish of St. Jacob by the Sava (Sv. Jakob ob Savi)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
92—96, notes 4

The author presents the endeavours of P. P. Glavar (1721—1784), the parish priest in Komenda near Kamnik, to establish the parish of St. Jacob by the Sava (today Sentjakob ob Savi), the then filial church of the Mengeš parish. He publishes the translation of the letter written about it by Glavar on the 7th of March, 1756, and addressed to the Archbishop of Gorizia, Mihael Count Attems, whose archbishopric at that time comprised also this area.

UDC 069.5:940.3/.4

Ciglar Jaka, Graduated Engineer,
62000 Maribor, Pajkova 22, YU

A Private Collection about the Soča Front

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
104—108, notes 2

The author presents a private collection of the objects related to the Soča front during World War I. The greatest emphasis is given to the objects from the front (e.g. brass cartridges used as vases, inkholders, ashtrays etc.), the picture postcards, private photographs, professional photographs, decorations and military equipment. The collection is a result of the author's wish to preserve the remains of one of the difficult periods for Slovene people as well.

UDC 929 Peternel J.:338.48(497.12 Bled)»1895/1906«

Benedik Božo, Retired Lawyer,
64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Jakob Peternel — Clockmaker and Organizer of Tourism at Bled

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 1-2, 1987, pp.
101—104, notes 4

The contribution deals with the role of Jakob Peternel (1875—1932), the clockmaker and hotelier at Bled, in the development of Bled tourism, particularly in the years 1895—1906, when he was also the mayor of Bled.

Iz dopisa Mestnega arhiva v Ljubljani 18. 8. 1952 poslanega MLO Ljubljana, Svetu za prosveto in kulturo, Zgodovinskemu društvu Slovenije, uredniškemu odboru Kronike (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni arhiv, šk. 18, 237/1952)

» . . . 2.) Vseбина. Pri določanju vsebine revije bi bilo treba skrbeti za to, da je revija dovolj pestra, da pritegne čim širši krog naročnikov, pri tem pa tudi krajevno različna, upošteva predvsem one kraje, ki so dali na razpolago finančna sredstva: Da se število kupcev vsaj za določene številke poveča, bi razen dveh krajevno mešanih števil, morala biti ena številka s povečano naklado posvečena kakemu važnejšemu kraju, kjer bi jo kupovali kot samostojen zbornik tudi nenaročniki. (N.pr. posebna številka za tujsko-prometne kraje, Bled, Rogaška Slatina, Postojna ali za večje industrijske centre Ljubljana, Maribor, Celje, Jesenice, Trbovlje, Kranj).

Prav tako je iz finančnih razlogov potrebno, da izide v vsaki številki nekaj naročenih člankov, pri katerih bi seveda moralo uredništvo izbrati primerne sodelavce, ki jamči za kvaliteto. Tako bi določena tovarna lahko naročila članek o svoji zgodovini, o zgodovini delavskega gibanja v tej tovarni ali pa trgovsko podjetje o razvoju svoje trgovske panoge itd. Naročitelj članka bi v tem primeru plačal avtorski honorar, potrebne slike in prispeval k tiskovnim stroškom.

Zadnji dve strani platnic in eventuelno kak vložen list na koncu številke bi lahko brez škode za kvaliteto revije prinašal reklame, ki pa bi morale biti estetsko izdelane in sestavljene tako, da dajejo zgodovinske podatke. . . .

. . . 6.) Pričetek izhajanja. Ker so subvencije obljubljene za letošnje proračunsko leto, bi bilo prav, da revija prične takoj z izhajanjem. V tem primeru se je treba odločiti med naslednjimi možnostmi:

a) Revija izhaja po šolskih letih, t.j. od septembra enega leta do septembra drugega leta (prva številka september, druga številka januar, tretja številka maj).

b) Revija izhaja po koledarskih letih (januar, maj, september). V tem primeru bi morale letos iziti vse tri številke v krajših razdobjih, ali pa le ena številka že z letnico 1953.

Izbira teh možnosti je odvisna od gradiva, s katerim razpolaga redakcija, ki pa verjetno za izid treh števil v letošnjem letu ne bi bilo primerno in tudi finančno ta izid ne bi bil ugoden. . . .

. . . 8.) Ime revije. Da se mora uprava pravilno registrirati in pričeti s finančnim poslovanjem, mora biti takoj določeno ime revije. To bi bilo lahko ali bolj stvarno, kakor »Kronika slovenske krajevné zgodovine«, »Časopis za slovensko krajevno zgodovino« ali krajše »KRONIKA naših krajev«, »KRONIKA slovenskih krajev« ali pa bolj prosto, kakor »Naša preteklost« in podobno.

Najbolj ustrezen bi bil naslov »Kronika slovenskih krajev«, ki bi na eni strani imel neko kontinuiteto za bivšo Kroniko, na drugi strani pa vendar kazal na to, da ne gre za navadno nadaljevanje prejšnje Kronike.

Pripominjamo, da je bil koncept tega predloga predložen uredniškemu odboru, ki z njim soglašá ter je mnenja, naj bi se ustanovila uprava revije v smislu točke 4 c), naj bi začela izhajati v letošnjem letu (izid novembra ali decembra) z letnico 1953 in naj bi bil naslov revije »Kronika naših krajev«, pri čemer bi bil glavni naslov Kronika.

Smrt fašizmu – svoboda ljudstvu

Upravnik Mestnega arhiva:
(Dr. Sergej Vilfan)«

